* श्रीकृष्णश्शरणम्मम *

अस्य सर्वेधिकाराः ग्रंथकर्त्ता स्वायतीकृतास्सन्ति,

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्म

विनिर्मितः

वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डः

श्रीमान् आवागढ़ नरेश महाराज श्री १०८ श्री सूर्यपालसिंह

वर्मणा मुद्रापितः

तस्य

मथुरावास्तव्य गौड़वंशावतंस विद्वद्वर पं० नित्यानन्दात्मज

पं० गंगाप्रसाद शास्त्री प्रतिरूपसंशोधकः

सन्

स्वकीये जमुना प्रिंटिङ्ग वर्क्स नाम्नि यंत्रालये त्रैलोक्यनाथ शर्मणा

अक्षरैः सम्प्रकाशितः

प्रथमावृत्तिः १००० { सन् १९२८ सं० १९८४ } मूल्यं ११) रु०

मुद्रकः—त्रैलोक्यनाथ शर्मा, " जमुना प्रिन्टिंग वर्क्स, " मथुरा।

INTRODUCTION.

This book which the present Author has prepared claims an absolute ingenuity for its ready perfectness. The students of the recent schools of philosophy may call it a mere make-up to draw a collection of the ideas into one bond from their state of being scattered. But in the way of giving thoughts into it, we may find that the impression which this new book produces is to prove some thing on the make. In this book various means are seen to be adopted for bringing about the result of the work making appreciable for all that have a little interest in the subject. As the sun by means of his shining rays drives all darkness away and illumines the earth from all directions, this book, too, intends likewise to send all ignorance away with unshaken force of many contending thoughts decisively asserted in it. Hence the book is called the Siddhanta Mata Martanda.

The Siddhanta Mata Martanda consists of four volumes expressing the most secret doctrine which is far beyond human knowledge to make it intelligible. These volumes are headed with the titles of Siddhanta or Decision, Tarka or Discussion, Matabada or Variegation of opinion, and Upasana or Worship. It is surely unnecessary to say that the Author has applied much energy for his works to scold roundly and spent many careful hours to round it off. Looking into the tract of schooling his works, it gives to understand that the great Devaraj Pandit Deva Datta Sharma has tried his best to conquer the thoughts of his courteous readers by explaining elaborately the ideas that are mostly inclined towards Siddhanta and the other three, Tarka, Matabada and Upasana, have been taken as auxiliary means to arrive at its final end.

Siddhanta tells us of something that is finally proved. Although it does not leave anything to discuss upon, it is for the creatures of the unsunny earth surely a puzzle to make out that

something which has already reached its proven end. And so for them, various sources, as Tarka, Matabada, Upasna, etc., are given to their understanding in view of getting a glimpse in it and finally to lead them to the luminous land of Learning (Vidya) by means of a burning lantern, so to say, that takes one off a thousand miles even however darkness befalls in the way of his advancement. It is just from the time the religion begins when the inquiry about that curious something prevails readily in one's mind. The whole religion is based upon that inquiry. "Oh Lord ! please tell me that by knowing which everything is known." "Tattramasi Shwetaketu" "Oh Shwetaketu ! Thou art That." The absolute knowledge of that That is what we call for Siddhanta. Away from this idea we also find that there is something more which permeats the universe and that we can not go a space apart from it without loosing the whole sense of our life. It is our individual "I-ness". It covers up the whole. There is not a universe where is no I at all. Evidently it is but the existence we can feel. But, on the other hand, if we try to interrogate our mind to know about reality of that, "I" which always fabricates us to say "I am, I am," we can scarcely find anything so in the present that may be compared with that life-master I of the Universe which is all evanescent in its nature. And so in utter bewilderment we look far beyond the present and find that there is the answer in the recipience of the past which claims carefully the same identity as it was in the origin. Then the answer comes out saying "Tattramasi," "Thou art that," "I am That." Uniformity is the rigorous law of the Nature; so everything in the universe impedes its renewal save a regular repetition having gyrated strictly under the rein of Time, Space and Causation. And for this reason, it directs us to know that the present is nothing but the repitition of the past and that the future is only the fore-coming period of the present, an ency-clical condition of the past. They are the three Classical points in the turning pages of Time eternal. They are, as it were, the three marks in a long pole. When one mark is nearest to us, the others are invisible. And thus by turning round about and round about

they reproduce this apparent vision to account for separately as the past, the present and the future. In one word, they are co-existent, are coincident with one another. This apparent difference, therefore, is due to ceaseless changes in the Nature and the individual "I" being out-stripped by the force of their extreme rashness, can not look for the time to draw the answer out of that unique question "What is it, by knowing which everything is known. ?" It is Siddhanta that gives the knowledge of seeing unity in diversity and of the thing by knowing which everything seems to be known perfectly. In this volume the expression has been scholarly made by the great Panditji.

In the volume II and III, the Panditji has acted very carefully upon Tarka and Matabada.. Of Tarka and Matabada it will be sufficient to say that they are mostly of the same nature. Only Matabada differs in the way of discussion having its ground work based wholly on the characteristic research of various opinions that prevails variedly in different sects of the world. Among many other sectarial views, Hinduism, Buddhism, Jainism, Muhammadanism and Christanity are seen to have greater influence in the present days. Though they differ each other in their respective method of culture, in their comprehensive cult of conjuring and in fixing aim to their wrought ideas, it is evidently sure that the fountain-head whence they emanate is one and the same. But on the extensive ground of religion, the Indian religion especially Hinduism, is received to hold the plate armour that shields the universe from every attack of sin and sorrow. It is that religion which Hinduism brings in to light through the fineness of its own philosophy. It is Hinduism alone that preaches the doctrine of salvation. But alas ! the philosophy of other "Isms" is dropped down exactly to the point where the Hindu philosophy puts simply its feet on.

In the volume IV, there comes Upasana. The range of Upasana is terminated by Chittashuddhi. Its principal aim is to make the chitta [mind-staff] concentrated on the thing to be

worshipped or the upasya. For, upasana treats of a certain manner of acting that gives the upasaka the most possible chance of keeping all energies ready for further action and thus by confining attention to the affairs the upasaka goes up to that point where he finds no work left for him to do. That is the real state of Chitta Shuddhi, an entire resignation to God. Only then the solemn word comes from within " Thy will be done, Oh Lord ! "

We are often told to believe in different ways of upasana though we know that it purely practises the law of Karma and nothing else. Again that Karma alone is said to be the only effective power which causes the Atman to be fettered on. To remove our understanding from this doubtful signification of Karma we should look into its nature at first. Karma gives a clear meaning to a certain movement and that movement, when carried into the Chitta by the interactive force of the organs (Indriyas) that are most susceptible to receive any suggestion from outside, shakes the wire of the Chitta to oscillate like a pendulum all the time within the rangy limit of Time, space and causation. But upasana is the Karma of that nature which breaks up the limit and ekes out a steady supply of solemn force to pass smoothly along that usual movement urging the upasaka on his going to either direction, forwards or backwards, until the goal is reached. This volume of our great Panditji should be taken for the best accomplishment of the highest measure. It is not much to say that the utterance given to the rear parts of his book not only sets on the bold gathering-cry for a literary engagement but it makes a hideous onset to win an open victory under the devise of his scholastic ability. On the whole, it calls for an off-hand credit on the literary mass of the day.

Of all the literary products of Devaraj Pandit Deva Datta Sharma, The Siddhanta Mata Martanda, The Tilakashtaka and The Jivan Mukta Tarangini are the foremost. They are well-composed and possess the most exquisite manner of skilful technicality. For explicitness of language and richness of ideas, the books rightly

demand a universal asking for their being useful to all indiscriminately. More over, the verses that complete the whole life of the books are noted all round for their leading aptitude. The art of versification is exhibited so majestically in his works that it will surely be an unkind affair for him to derogate outright from the rank of the great ancient Indian poet Kalidas. Panditji is fully conversant with Vedanta like the sages of old.

For his further progress in the line let me send my earnest prayers to Him.

Who shines out the universe with effulgent light,
Raying forth from that self-same Brightness,
Which needs no help but helps to the right,
To reave the rack of eternal darkness.

OM TATSAT.

Swami Parma Nand Saraswati,
B. A.

* विज्ञप्ति *

इस असार संसार में जीव को जन्म लेकर धर्म अर्थ काम इस त्रिविध पुरुषार्थ को सम्पादन करके मोक्ष मार्ग का अवलम्बन करना परम कर्तव्य है जैसा कि उपनिषद् में कहा है "आत्मा वा ऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" तथान्यत्र "हरेरंघ्रियुग्मे मनश्चेन्न लग्नं" "पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा" इत्यादि बहुत वाक्य हैं और मोक्ष के मार्गों को महर्षियों ने अपने २ सिद्धान्तानुसार शास्त्रों से सिद्ध किया है पर वास्तव में मुक्ति एकही है वह आत्मज्ञान से होती है। ज्ञान भी सत्सङ्ग, ईश्वरोपासना वेदान्त ग्रन्थों के अभ्यास से होता है। यद्यपि वेदान्त के ग्रन्थ आज तक बहुत छप चुके हैं परन्तु ऐसा ग्रन्थ आज तक कोई नहीं छपा है जिसमें सब विषय एकत्र प्राप्त होजांय। इसीलिये पण्डित देवदत्त जी ने बहुत उत्तम रीति से इस ग्रन्थ में उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र, मन्त्र-आदि सब अपूर्व विषय रूपी रत्नोंका संग्रह करके और कठिन स्थलों पर सब के लाभार्थ भाषा टीका, संस्कृत टीका आदि करके कलि कलुषित हृदयों के अन्धकार दूर करने को "वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्ड" नामक सूर्य का प्रकाश किया है। आपने इस ग्रन्थ के प्रूफ संशोधन आदि का भार प्रदान करके मुझे अनुगृहीत किया है। मैंने भी आपकी आज्ञा को शिरोधार्य कर यथामति संशोधन किया है। फिर भी इसमें अशुद्धियां और जो त्रुटियां रह गईहैं उन्हें अगले संस्करण में दूर करने का विशेष प्रयत्न किया जायगा। इस समय पण्डितजी की वृद्धावस्था और रुग्णावस्था के कारण विशेष जल्दी की गई है। श्री १०८ श्री महाराजाधिराज श्री सूर्यपाल सिंह जी महाराज के हम सदैव कृतज्ञ हैं कि आपने इस ग्रन्थ को अपनाकर छपाने में पूर्ण सहायता की है। वैकुण्ठनाथ आपके ऐसे पवित्र कार्यों में दान मति की वृद्धि करते राज्य-वंश-आयु-आदि की वृद्धि करें। आशा है, पाठक जन इसको पढ़कर लाभ उठाते हमारे श्रम को सफल बनावेंगे। गच्छतस्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥ १॥

विद्वज्जन कृपाकांक्षी—

गौडोपाह्व पं० नित्यानन्दात्मज-

पं० गंगाप्रसाद शर्मा "विशारद" शास्त्री।

Some opinions about "Deoraj Bansh Barnan" by the present author.

COLLECTOR'S OFFICE,
Gaya.

This short history of the Deo Raj has been written, by request by the present Raj Pandit, who has an intimate acquaintance with the Raj. The details are accurate and the Pandit has compiled the work with great care.

GAYA,
8th September, 1905.

J. Donald,
Collector.

MANAGER'S OFFICE,
Deo Estates,
DEO, District GAYA.

"Deo Rajbansa Barnan" a short metrical history of the Deo Raj has been prepared with great care by Pandit Deo Dutta Sharma The History is a true one, and can be vouched for in every way.

A. C. Wright Esqr.,
Manager.

5th March, 1905.

I have read with considerable pleasure portions of the poetical works of Pandit Deo Dutta Sharma of Deo. He has displayed commendable skill and ripe scholarship in this composition. I am also forcibly struck with his deep insight into the abstruest questions of metaphysics. He deserves every encouragement.

DEO,
3rd April, 1905.

Bhupendra Nath Gupt, Vidyanand,
Dy. Magistrate & Dy Collector.

I have much pleasure to testify to the erudition of Pandit Deo Dutta Sharma, the Sanskrit tutor of the present ward of the Deo estates. He was educated at Sanskrit College, Benares and passed his Examination with merits. I have been much struck with the erudition displayed in two of his Sanskrit compositions.

1. Jiwan Mukta Tarangini, which is a metrical disquistion on the subtle questions of the Hindu symtems of philosophy.

2. **Raj bansa Barnan** which is a short metrical history of the Deo Raj commencing from the time when it seperated from the Udaipur Raj.

The Slokes of these compositions are very learned and classic. The Pandit has written some other books also, and appears an equally good in Hindi poetry also. The pandit has been a family Pandit of the Deo Raj as appears from the letters of the former Rajas and was held in much esteem by the ward's father. No doubt a man of his scholarly attainments deserves every encouragement.

GAYA,
9th Feby, 1902.

Har Sahay Lal,
Sub Dy. Collector.

I have gone through the treatise called Vedanta Siddhanta Vedmat Martand written by Sarbatantra Swatantra Vidya VacLaspati Pathakopanam Deo Raj Pandit Deo Dutta Sharma. It is an excellent work on the difficult subject it deals with and shows an erudition which is seldom met with in Pandits of these degenerate days. The author deserves every encouragement from all lovers of Sanskrit lore. I feel proud of the fact that the Pandit of my Raj has written a work of such superior merit.

DEO,
16th July, 1925.

Jagan Nath Prasad Sinha,
Raja Deo.

समर्पणम्

नारायणःसुरज्येष्ठोवसिष्ठःशक्तिनामभाक् ।
पराशरोमुनिर्व्यासःशुकदेवस्तपोनिधिः ॥ १ ॥
गौडपादस्तुगोविन्दःशंकरार्योजगद्गुरुः ।
मथ्यमानादिवाब्धेस्तैर्निगमादमृतंहृतम् ॥ २ ॥

नारायणंपद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्सूनुपराशराख्यम् ।
व्यासं शुकं गौडयतीन्द्रपादं गोविन्द शिष्यं गुरुशंकरार्यम् ॥ ३ ॥

साष्टाङ्गपातं प्रणिधायकायं तद्देशिकाचार्यपदाम्बुजेषु ।
नत्वाऽसकृत्तद्वचनानुकूलमध्यात्मविद्यातुमयाऽभ्यधायि ॥ ४ ॥

व्यासं वसिष्ठ नप्तारं शक्तेःपौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ ५ ॥

शाकद्वीपीयविप्रो निगमसुगमगीर्वाणवाणीप्रवीणः वाणीप्राणीतवीणोद्वाणितगुणगणो योगिपीताम्बरोऽभूत् । तद्वंश्यान्मेघराजात्कुलपातितिलकाद्धेमनाथोमनीषी तज्जातेनाभ्यधायि त्वघभयभवभिद्ब्रह्मविद्या मयाच्छा ॥ ६ ॥

भूमौभारतमण्डले मगधभूभूषांगयाविश्रुता तस्या दक्षिणतो युगद्वयहतपुर्योजने यो मगा । ग्रामःसन्निहितस्ततो ममहितः पुर्नाडिराम्नायते यस्तद्वासिकवेः कृतिःकान्तिमुदे भूयाद्भवोत्सारिणी ७
येनाकारि मुरारिवारिजपदध्यानैकतानात्मना जीवन्मुक्ततरङ्गि

णीति तदनु श्रील प्रशास्तिद्वयम् । योगेऽल्पाविवृतिः कृतिस्तु वहुधा श्रीव्याससूत्रादिषु तेनादर्शि तमस्तुवासरमणिर्ग्रन्थोऽयमाश्रेयसे ॥ ८ ॥

अशुद्धि नीलिमायोऽत्र धियो भ्रान्त्या वसीयते ।
लाञ्क्षणंसखलास्येन्दौ सज्जनाक्षीणि रञ्जयन् ॥ ९ ॥

अधीत्य पितुरेवाहं गेहे शब्दानुशासनम् ।
दयालोश्शंकरादद्धा शङ्करावासिदैशिकात् ॥ १० ॥

शब्दशास्त्रमशेषेण तथान्यदपि तन्त्रतः ।
काशिंप्राप्य पुनःशास्त्रं श्रीदामोदरशास्त्रिणः ॥ ११ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णताद्दैशिकात्कालिकादथ ।
चान्यस्मादप्यधीत्यैवं लब्धवर्णत्वमाप्तवान् ॥ १२ ॥

स्वातंत्र्यं सर्वतंत्रेषु काशीपण्डितमण्डलात् ।
विद्यावाचस्पतित्वंतु शारदापीठदैशिकात ॥ १३ ॥

मठत्रयस्याधिपते र्भारतीतीर्थशंकरात ।
प्रसन्नादादराल्लब्ध्वा स्वाशीर्वादपुरःसरम् ॥ १४ ॥

चिन्तामणिं मनुंप्राप्य दयालोश्शंकरादहम् ।
श्रद्दधानो जपन्नित्यं वृन्दावनमवाप्तवान् ॥ १५ ॥

सूर्यपालक्षितीशेन मानितो वृत्तिदानतः ।
कृतवाञ्छास्त्रमेतत्तु श्रुतिशास्त्रोपवृंहितम् ॥ १६ ॥

पश्यन्तु कृतिनः सर्वे तोषमायान्तु सज्जनाः ।
गुणैर्धान्यैर्नराः दोषैः पलालैः पशवः परे ॥ १७ ॥

सर्वा भूरुर्वरैवास्तु संधिमास्थायभूभृतः

अविच्छिन्नान्वयाः सन्तु परलोकजिगीषवः ॥ १८ ॥

अमृतं सकृदभ्यस्य को न याति परांगतिम् ।
कृष्णार्पितफलेनायं लोकः श्रेयोऽधिगच्छतु ॥ १९ ॥

स्वायत्तीकृतग्रन्थोऽयंमुद्रापणफलक्रियः ।
सूर्यपालमहीन्द्रस्य करकञ्जे समर्पितः ॥ २० ॥

भूयो भूयो भाविनो भूमिपालानाशीर्दत्वा याचते प्रह्व एषः ।
श्रेयोरत्नंयत्नतोऽक्षय्यमुप्तंकाले कालेवोऽवनीयावनीयम् ॥२१॥

विद्यापञ्जरमंजुलो द्विजवरोरावैरवैरं सुधा ।
द्रावैराशु विमोहयन्नपनयन्ध्वान्तं तमिस्राहितम् ॥
गीतं नीतिमनोहरं श्रमहरं मन्दं पुनर्व्याहर ।
न्नानन्दैकसुधासवं विजयते कोऽपीन्द्रनीलच्छविः ॥ २२ ॥

श्रुत्वाकृष्णपदारविन्दयुगलं तेऽज्ञानदृष्टिप्रदं ।
जन्मान्धोऽस्मिं विषण्णमन्थरमतिर्धावन् स्खलन् कापथे ॥
क्रूरं क्रूरमतिं कुकर्मनिरतं ज्ञात्वा सुरैर्हापितं ।
श्रीमंस्तात कृपावदातिमातमन्दानिं नतंमोद्धर ॥ २३ ॥

याते वेदवसुग्रहेन्दुकलिते सम्वत्सरे वैक्रमे ।
वैशाखेभृगुवासरेस्मरतिथौ पक्षे सिते संस्कृतम् ॥
संमुद्राप्य विकासितं विरचितं शारीरकं मुक्तिदं ।
श्रीकृष्णाब्जपदे समर्पितफलं भूयाज्जनश्रेयसे ॥ २४ ॥

क्षितिशक्राय सर्वस्मै यस्मै कस्मै समर्पितं ।
ते नुगृह्णन्तु दृष्ट्वैतदक्षेणाक्ष्णा विचक्षणाः ॥ २५ ॥

श्री शङ्कराचार्यस्थापितमठचतुष्टयाम्नायपरम्परा

१ श्री नारायण

२ पद्मभू

३ वशिष्ठ

४ शक्ति

५ पराशर

६ वेदव्यास

७ शुकदेव

८ गौडपाद

९ श्री गोविन्द पूज्यपाद

१० श्री शंकराचार्य जी

वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे शुद्धिसूचकम्पत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति०	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	३	उद्दाङ्कि	उदटाङ्कि
१०	५	पारायिष्यथ००	पारायिष्यथ
१४	६	तदशक्नोति	तच्छक्नोति
१५	६	शाक्त्व्याञ्जिता	शक्तिर्व्यञ्जिता
१७	७	संवणनेन	संवर्णनेन
	८	सवमवदातम्	सर्वमवदातम्
३०	७	ममुक्षुभिः	मुमुक्षुभिः
३५	३	जायमानं	जायमानस्य
३७	७	अज्ञानना	अज्ञानिनो
५४	४	प्रच्यवेत	प्रच्यवेत
५६	१०	मंत्र	मत्र
६१	१	मन्यषाम्	मन्येषाम्
६४	९	पृव्यादीनि	पृथिव्यादीनि
६८	१	आहास्वित्	आहोस्वित
६८	८	असत्यानिष्ठ	असत्यानिष्ठाः
६९	८	चंतनो	चेतनो
७२	३	सह्वैव	सहैव
७२	४	तत्वामि	तत्वानामी
८०	३	वेदानाम्	देवानाम्

पृष्ठ	पंक्ति०	अशुद्धम्	शुद्धम
८०	४	औरज्जेव	औरङ्गेव
८५	५	कृतोपराधः	कृतोऽपराधः
८६	१	भृता	भृताः
८८	१	विशष	विशेष
८९	७	आकर	आकार
१००	३	क्रुरं	क्रूरम्
१००	४	श्रीमन्	श्रीमंस्तात
	४	मतिमन्दी	मतिमान् दीनं
११०	३	सुखरकं	सुखाकारकं
११७	३	जलां	जल
११७	४	मनस	मंनस्सं
११८	२	माकाशः	माकाशं
१२८	५	विशेपना	विशेषणता
१५८	६	पक्षाःप्रचरन्ति	पक्षाःप्रचरन्ति
१६०	८	गृह्यत	गृह्यते
१६३	११	वोधमामाना	वाधसामान
१६५	१	वाद	वाध
१७२	६	सवेश्वरता	सर्वेश्वरता
१७८	११	प्रतिहतं	प्रतिहता
१७९	१०	हस्यादि	इस्वादि
१९५	२	निमित्ति	निमित्तः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१६	८	समाधिस्तरणि	समाधिंसरणि
२२०	१३	ज्ञानां सेत्वात्	ज्ञानांशे सत्वान्
२२३	४	विचार्यं	विचार्यम्
२३१	७	चतनस्य	चेतनस्य
२४४		धर्मिगो	धर्मिणो

अथोपनिषदामशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१८	द्दष्टा	द्रष्टा
५	३	नित्यायः	नित्याभ्यः
६	३	संवत्सरो ख्यभ्यः	संवत्सराख्येभ्यः
६	१६	ननूक्तायः	ननूक्तायाः
७	११	अमृतमश्नुतेः	अमृतमश्नुते
२१	६	द्दष्टा	द्रष्टा
३०	१९	फेन	फेनः
३१	७	प्राय	प्रायः
३३	१०	द्दष्टा..	द्रष्टा
३३	१७	कतृत्वेन	कर्तृत्वेन
५०	१७	निदध्या	निदिध्या
५२	१०	नुपपपत्तिः	नुपपत्तिः
५५	१०	दैव	देवं

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७	२०	उक्त्वेदनस्य	उक्त्वैतस्य
६५	५	आनन्दत्येतम्	आनन्त्यम्
६६	६	द्रव्याणम्	द्रव्याणाम्
६६	४	अन्नात	अन्नात
७६	८	वृहस्पतेः	प्रजापतेः
७८	१६	प्राक् प्रदीप करणात	प्राक्प्रदीपाकरणात
११६	१३	विचित्य	विचिन्त्य
१३०		विज्ञातारे	विज्ञातारं
१४८	१७	विद्यावत	विद्यावतः
१५६	१७	वागोर्भवति	वाऽगोर्भवति
१७०	६	वर्णापशदाः	वर्णापसदाः
१७१	१७	साधना आत्मानो	साधनात्मानो
१७३	७	वुध्यगम्यम्	वुद्ध्यगम्यम्
१७३	१०	रापनेया	रपनेयाः
१८३	१७	विज्ञानात्मन	विज्ञानात्मनः
१८६	२९	प्रकर	प्रकरण
१८९	१६	उच्चते	उच्यते
१८९	७	उपेतिषद्भि	उपनिषद्भिः
१९१		येदत	यदेतदन्त
२३४	१८	भृषम्	भृशम्
२४८	१४	जींणर्कूपा	जीर्णकूपा

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५२	२	हेतु	हेतुः
२६५	१८	ज्यातिषस्ते	ज्योतिषस्ते
२६५	१७	प्रज्ञानानस्य	प्रज्ञानस्य
२९०	१२	कतृणि	कर्तृणि
२८१	७	कतृणि	कर्तृणि
२८१	६	आाभमु	आभिमु
२८२	१४	उत्क्रन्ति	उत्क्रान्ति
२९२	१७	येनः	येन
२९३	१०	अकुल	अकलु
२९७	१	वेदः	विदः
३१०	१४	ईषा	ईषा
३११	४	ईषा	ईशा
३१२	१	शुना	सूना
३१८	२	ज्ञान	अज्ञान
३२०	७	कतृ	कर्तृ
३२२	१३	प्रतिपादर्तम्	प्रतिपादितम्
३२०	१३	अधिकारणश्च	अधिकारिणाश्च
३३१	४	ईषा	ईशा
३३१	१४	होगी	होगा

विषयानुक्रमणिका शुद्धि सूचकम् पत्रम्

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१०	ब्रहण	ब्रह्मणः
२	७	शूना	सूना
८	१	पृष्ठा	पृष्टा
८	१०	अधुर्वेण	अध्रुवेण
८	१४	लक्षणं	लक्षण
१६	७	ब्रह्मण	ब्रह्मणः
१६	१४	र्वात	वातः
१७	१२	वर्णितः	वर्णिताः
२०	६	अज्ञात्	अग्रादा
२०	७	आस्यादा	अस्मादा
२२	६	तद्वेदम्	तद्वदेदम्
२३	६	मिरेषाम्	मितरेषाम्
२४	७	उपाचत	उपचितः
२७	८	द्रष्टान्त	दृष्टान्त
२७	८	स्येन	श्येन
२७	१६	द्रष्टान्त	दृष्टान्त

श्रीगीताया अशुद्धि सूचकम् पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१६	क्रियत	क्रियते

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२	क्षत्र	क्षात्र
८	४	मूढोअसि	मूढोऽसि
२६	१	स्वधर्मकाति	स्वधर्म कीर्ति
३८	१७	वर्तनन	वर्तमान
५२	११	स्मार्तै	स्मार्तैः
७४	३	ससाध	सिषाध
७४	१०	पूर्वोक्त	पूर्वोक्त
८०	६	विनिश्यति	विनश्यति
८२	८	अनुष्ठा	अनुष्ठान
८४	१७	निष्कया	निष्क्रिया
८६	७	क्रमणा	कर्मणा
८१	७	युक्ता	युक्तः
९३	१२	कतृत्व	कर्तृत्व
९४	१५	इन्द्रयाणि	इन्द्रियाणि
१००	४	दशनानष्ठा	दर्शननिष्ठा
११४	१२	अक्षारा	अक्षर
११७	८	उपत्य	उपेत्य
१२१	२	दशयति	दर्शयति
१२२	१२	कर्माण	कर्मणः
१२३	११	वस्थासुः	वस्थासु
१२६	६	याग	योग

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२७	१८	कते	केते
१३५	९	मन्मनां	मन्मना
१३५	१२	द्वेशा	द्वेषा
१३७	४	अमूृत	अमूर्त
१४६	२	धर्मै	धर्मो
१६३	१६	कतृत्वे	कर्तृत्वे
१६६	१३	निदेशः	निर्देशः
१७२	३	जंगम्	जङ्गमम्
७२७	५	जङ्गम	जङ्गमंच
१८२	१२	याजयोमि	योजयामि
१६६	१४	सास्त्र	शास्त्र
२१२	१४	संक्षे	संक्षेप
	१४	ही	ह्री
२१३	७	अगल्भ्यम्	प्रागल्भ्यम्
२२२	१	क्रान्	क्रूरान्
२५२	३	सङ्गाहिता	सङ्गरहिताः
२५५	६	सव हि	सर्वं हि

अथ ब्रह्मसूत्र चतुष्टयेऽशुद्धिसूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	११	सौत्र	श्रौत
२		भोगौषणाश्रु	भोगैषणासु
२	४	तिभिः	श्रुतिभिः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१०	सकलं	सकल
३	११	चित	चित्
३	१२	सक्षि	साक्षी
३	१६	मय	मयं
४	१	मयांतु	मायांतु
४	१०	कलै	कलौ
७	१७	आकार	आकी
१०	३	श्रातीनां	श्रुतीनां
१०	९	वाक्यैरा	वाक्यै
२२	४	इतिमया	इमित्या
२४	९	प्रत्यगो	प्रत्ययगो
४९	१५	तादात्यम्	तादात्म्यम्
५८		रोप्यह	रोप्याह
५९	६	स्त	स्तु
१४७	१९	मवष्यति	भविष्यति
१५२	१७	विद्धस्यमान	उदस्यमान
१५७	१५	जरामर्य्यवादो	जरामर्यवादे
१८८	६	कमणि	कर्मणि
१९५	६	प्रतिभानपि	प्रतिभानमपि
२१३	६	यत्किंचित्प्र०	यत्किंचित्प्रति
२१९	६	जगदुपानत्वे	जगदुपदानत्वे

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०६	१०	भषाति	भवाति
३३६	५	चित्रकारीर्या	चित्रकार्या
३३८	७	तथोध्वगते	तथोर्ध्वगते
३४३	१	तात्पयार्थ	तात्पर्यार्थः
३७६	१७	गतरी	गतिरी
४२२	१४	शाकल्य	शाकल्य
४३६	१४	सिद्धार्थे	सिद्धार्थे
४५०	४	जावत	जीवत

अथ ब्रह्म सूत्रे ऽशुद्धि सूचकम् पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	६	सगति	संगति
१८	४	गृह्नते	गृह्यते
२०	९	नहों	नहीं
२२	५	शका	शंका
२८	१९	श्रतेः	श्रुतेः
२८	७	श्रति	श्रुति
२८	१०	एस	एसे
२९	२०	वर्णाविष्टं	वर्णाविष्टं
३२	१७	जीवभिन्नं	जीवाभिन्नं
३२	१९	नुपराधात्	नुपरोधात
३४	४	स्मृतेरेनव	स्मृतेरनव
३६	१३	येंन्ये	येन्ये
३६	१३	मन्वीदरपीर	मन्वादिरपरि

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६	१७	चेत्स्थाल्लोक	चेत्स्याल्लोक
५२	१२	पुरुषं	पुरुष
५६	२१	म—कसे	में—कैसे
६६	३	दापो	दीपो
७२	५	पदा	पैदा
७२	६	वैशेष्यातु	वैशेष्यात्तु
७३	११	सूक्ष	सूक्ष्म
७३	१६	सूक्ष्ण	सूक्ष्म
८४	६	श्रातिः	श्रुतिः
९४	८	नोपसंहर्तव्या	नोपसंहर्तव्याः
९५	८	शाट्यायनीभ्या	शाट्यायनीभ्यां
९७	६	व्यथ	व्यर्थ
९७	११	व्यातहारो	व्यतिहारो
९७	११	हांतर	हीतर
९७	१२	व्यात	व्यति
१०५	३	इात	इति
१२८	१०	तच्छ्रुते	तच्छ्रुतेः
१३१	३	कामांनमनां	कामानामना

अथ द्वितीयपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्धम्
१६	८	कल्यनीया	कल्पनीया

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	११	पदार्थाना	पदार्थानां
१६	९	साभ्या	साम्या
१६	१५	उपपादीयतुं	उपपादायितुं

अथ तृतीयपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१	निधं	निर्धि
३	३	चरित।र्थित	चरितार्थित
४	१	प्रवर्तिय्यन्ते	प्रवर्तिष्यन्ते
७	१३	बर्णाश्रमदीना	वर्णाश्रमादीनां
१०	३	शिंशपन्नृक्षयोश्च	शिंशपावृक्ष०
२८	११	देशना	देशानां
५३	७	निर्जणं	निर्जरणं
५६	७	ब्रुयाण :	ब्रुवाणा
६९	२	मोक्षाघनत्वं	मोक्षसाधनत्वं
६९	१५	कर्न	कर्म
७२	१	उपार्सीतोत	उपासीतेति
७२	३	शाक्ततः	शाक्तितः
७२	१८	कल्पाणगुणात्	कल्याणगुणात्
७३	३	यानिः	योनिः
७५	१३	तिर्णये	निर्णये
७५	१६	भदस्या	भेदस्या

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५	१८	स्मारन्ति	स्मरन्ति
७६	९	भद	भेद
७६	१०	दिन्यास्थेयं	दित्यास्थेयं
७६	११	भदान्तर	भेदान्तर
८२	१८	रक्यं	रैक्यं
८३	१७	जीवश्वरौ	जीवेश्वरौ
८३	१७	विलक्षणा	विलक्षणौ
८९	७	सिद्धन्त	सिद्धान्त

अथ चतुर्थपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	८	भिन्वहं	भिरन्वहं
८	१२	त्रिविजा	त्रिवीजा
९	१५	हीं	ह्रीं
१०	३	हीं	ह्रीं
३१	१	परिमाणरैम्मृता	परिमाणैरम्मृता
३५	२	ककुदेश्च	ककुदोश्च
३६	५	क्रिया	क्रिया
४४	७	नमा	नमो
४५	८	वण	वर्णै
४५	१२	न्येसद्ध	न्यसेद्ध
५२	११	वांछित वाप्स्यति	वांछितमवाप्स्यति

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९	६	पंचावणकं	पंचावर्णकं
५९	११	तामिमं	तमिमं
६१	११	जीर्णमितभाजनः	जीर्णमितभोजनः
६६	१	जीमन्मुक्तः	जीवन्मुक्तः
६८	५	द्युतङ	द्युतङे
६९	१५	द.क्षिणस्या	दक्षिणस्यां

❀ इति ❀

वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे भूमिकाप्रकरणे

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः

[illegible]

अथ वेदान्तसिद्धान्तमतमार्त्तण्डे ईशादिदशोपनिषन्मंत्राणां

* विषयानुक्रमणिका *

विषयाः पृष्ठाङ्काः

विषयाः पृष्ठाङ्काः

"यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

"यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापिनूनम् त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथनु मीमांऽस्य मेव ते मन्ये विदितम् ॥ १० ॥

एतेन मंत्रेण ब्रह्मणोदुर्विज्ञेयत्वमुक्तं पूर्वपक्षरूपः मंत्रोऽयम् उत्तरं पठत्याचार्यः अग्रिम मंत्रेण "नाहं मन्ये सुवेदेति" "अस्तिकिंचित ब्रह्मेति" एतावन् मात्रं यो वेद स एवास्माकं वेद इति निर्दिष्टम् शिष्यस्य प्रतिवचनम्

"नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
योनस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ ११ ॥

"यस्यामतं तस्यमतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥१२॥

एतेन दुर्ज्ञेयमपि ब्रह्म अस्ति किंचित् ब्रह्मेति सत्ता-

विषयाः पृष्ठाङ्काः

मात्रेण विज्ञातम् भवति अहमिति प्रत्यक्षत्वात्
इत्युपपादितः—

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हिविन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥१३॥

इह चेदवेदीदथसत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्यधीराः प्रेत्यास्मा-
ल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १४ ॥

प्रतिबोध विदितमितिमंत्रेण द्रष्टेः द्रष्टा श्रुतेः श्रोता
मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता इति श्रुत्यन्तर पठित
मंत्र मनूद्य आत्मना नाम आत्मज्ञानेन वीर्यलाभ
पुरःसरं विद्यया ज्ञानेनामृतं मोक्ष लभते ।

"इह चेद्" एतेन इह जन्मन्येवात्मानं ज्ञात्वा
विमुक्तो भवति नो चेत् महती विनष्टिः तस्य भवति
इति भूतेषु प्राणिमात्रेषु आत्मानं ज्ञात्वा मुक्तो
भवेति श्रुतेरुपदेशः—

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
" अन्यच्छ्रेयोन्यदुतैवप्रेयः " कश्चन आचार्यः परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतामवगम्य प्राह स्वर्गापवर्गयोर्मध्येऽपवर्गस्साधुरित्युपवर्णित एतेन मंत्रेण हेयः स्वर्गः आदेयोऽपवर्गः	
"श्रेयश्च प्रेयश्च" अस्यैव प्रपंचस्य प्रेयश्रेयःशब्दाभ्यां श्रेयः स्तौति मन्दप्रयोजनं प्रेय इति कथितमनेन	
"सत्वं प्रियान्" एतेन तृतीयेनापि कामजिहासा मुक्त्वा नाचिकेताः स्तूयते	
"दूरमेते विपरीते" अनेन विद्याविद्ययो र्विपरीतत्व मुक्त्वा नाचिकेतसमेवस्तौति-	
"अविद्यायामन्तरे" एतेन अविद्यावत अन्धेनैव नीयमानाः यथान्धाः इत्यन्धानामुपवर्णनम् तमः प्लुतानामितियावत् .	
" न सांपरायः प्रतिभाति " आवेद्यन्निन्दा पर एवायमिति मंत्र अवगम्यते	

अथ मांडूक्येआगमप्रकरणे

विषयाः पृष्ठाङ्काः

इति विषयानुक्रमणिका

॥ ॐ श्रीगणेशायनमः ॥

वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डस्य

सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराजपण्डितदेवदत्तशर्माविरचितस्य

ईशाद्युपनिषद् व्यूहमंत्रार्थ क्रमदीपिका प्रकरणस्य ।

प्रथमपादः प्रारम्यते ॥

अथ शांकरभाष्यम्

ईशावास्यम् इत्यादयो मंत्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यंचात्मनः शुद्धत्वा पापविद्धत्वैकत्व नित्यत्वांशरीरत्वसर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां कर्मस्व विनियोगः । न ह्येवं-लक्षणमात्मनोयाथात्म्यं उत्पाद्यं विकार्यम् आप्यं संस्कार्यं वा कर्तृभोक्तृरूपंवा, येनकर्म शेषतास्यात्, सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्ष धर्माणां चैवं परत्वात् तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्व भोक्तृत्वादि न अशुद्धत्व पापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । योहि कर्म फलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजा-

तिरहं न काणत्वकुणित्वाद्यनाधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोधिक्रियतेकर्मस्वितिह्यधिकारविदोवदन्ति । तस्मादेते मंत्रा आत्मनो याथात्म्य प्रकाशनेन आत्मविषयं स्वभाविककर्म-विज्ञानं निबर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्माविच्छित्तिसाधनमात्मै-कत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्तीति । एवमुक्ताधिकार्यभिधेय सम्बंध प्रयोजनान्मंत्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

अथ मन्त्राः

ईशा वास्य मिद ँू सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥ असुर्या नामते लोका अन्धेन तमसावृताः । ता ँू स्ते प्रेत्याभि गच्छान्ति येके चात्महनोजनाः ॥ २ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मात-रिश्वा दधाति ॥ ३ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदुसर्वस्यास्य वाह्यतः ॥ ४ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानु पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ५ ॥ यस्मिन्नसर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्वि-जानतः तत्रको मोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतः ॥ ६ ॥ सपर्य-गाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविर ँू शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयं भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः

॥७॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ँ समाः । एवंत्वयि नान्यथेतोऽस्ति नकर्मलिप्यतेनरे ॥८॥ विद्यां चा विद्यां च यस्तद्वेदोभय ँसह । अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ९ ॥ संभूतिं श्च विनाशंचयस्तद्वेदोभय ँसह । विनाशेन मृत्युंतीर्त्वासंभूत्यामृतमश्नुते ॥ १० ॥

इति मन्त्रद्वयेन देवलोकयानम पितृलोक यानञ्च समुपदिष्टमितिस्पष्टम्भाष्ये ।

भाष्यम् ❀ । ईशा ईष्टे इति ईट्, तेन ईशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । सहि सर्वमीष्टेसर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया । तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशावास्यम् आच्छदनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत्सर्वम् । स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतया अहमेवेदं सर्व मिति परमार्थसत्यरूपणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चन्दनागवादेरुदकादि सम्बंधज क्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गंध्यं तत्स्वरूप निघर्षणेनाच्छद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेवहि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि लक्षणं जगद्द्वैतरूपं पृथिव्याम्, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूप॰ कर्माख्यं विकारजातं परमार्थ सत्यात्मभावनयात्यक्तंस्यात् । एवमीश्वरात्म भावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासे एवाधिकारः, नकर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । नहित्यक्तोमृतः पुत्रोभृत्योवा आत्मसम्बन्धिता-

भावादात्मानं पालयति । अतस्त्यागेनेत्यय मेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः एवं त्यक्तैषणस्त्वंमागृधः गृधिम् आकाङ्क्षां मा कार्षीः धनाविषयाम् । कस्यस्वित् कस्यचित् परस्यस्वस्यवा धनं माकाङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मागृधः । कस्मात् ? कस्यस्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थे नकस्यचिद्धनमस्ति, यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वंत्यक्तम् । अत-आत्मनएवेदं सर्वम् । आत्मैव च सर्वम् । अतोमिथ्या विषयां-गृधिं माकार्षी रित्यर्थः ॥

सपर्यगात, सः यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्तात् अगात् गतवान् आकाशवद् व्यापी त्यर्थः । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत् दीप्तिमानित्यर्थः । अकायंअशरीरंलिङ्गशरीर वर्जित इत्यर्थः । अव्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः सिरायस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां स्थूलशरीरप्रति-षेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धंधर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्र मित्यादीनिवचांसि पुंलिङ्गत्वेनपरिणेयानि सपर्यगातइत्युपक्रम्य कविर्मनीषी इत्यादिना पुलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ।' इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनसईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः । सर्वेषां परिउपरि भवतीति परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । येषामुपरिभवति यश्चोपरिभवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । सानित्य मुक्त ईश्वरः याथा तथ्यतः सर्वज्ञत्वात् याथा तथा भावो याथा तथ्यं

तस्मात् यथाभूत कर्मफल साधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान्, यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः शास्वतीभ्यः नित्यायः समाभ्यः संवत्सरोख्यभ्यः प्रजापातिभ्यः इत्यर्थः ॥

अत्राद्येन मंत्रेण सर्वैषणा परित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' 'मागृधःकस्यस्विद्धनम्' इति। अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इति कर्म निष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः। अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मंत्रद्वयप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपिदर्शितः- सोऽकामयत जायामेस्यात्' इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति। 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया' इत्यादि वचनात् अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते। तथा च तत्फलं सप्तान्न सर्गस्तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम्। जायाद्येषणात्रय सन्यासेनचात्मविदांकर्म निष्ठाप्रातिकूल्येन आत्मस्वरूप निष्ठैव दर्शिता-किंप्रजया करिष्यामो येषांनोय मात्मायंलोकः इत्यादिना। येतु ज्ञाननिष्टाः सन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नामते' इत्यादिना अविद्वन्निन्दाद्वारेणात्मनो याथात्म्यम् 'सपर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मंत्रैरुपादिष्टम्। तेह्यत्राधिकृतानकामिन इति। तथा च श्वेताश्वतराणांमंत्रोपानिषदि'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्' इत्यादि विभज्योक्तम् येतु कामिनः कर्म निष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवः तेभ्य इद मुच्यते- 'अन्धंतमः' इत्यादि। कथंपुनरेव मवगम्यते नतु सर्वेषां इति। उच्यते-अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन. 'यस्मिन्सर्वाणि

भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्व मनुपश्यतः' इति यत् आत्मैकत्व विज्ञानम्, तन्न केनचित् कर्मणा ज्ञानान्तरेण वाह्यमूढः समुच्चिचीषति । इहतु समुच्चिचीषया अविद्वदादि निन्दा क्रियते । तत्र च यस्ययेन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । तद्दैवं वित्तं देवता विषयं ज्ञानं कर्मसंवन्धित्वे नोपन्यस्तं न परमात्म ज्ञानम्, ' विद्यया देवलोकः ' इति पृथक् फल श्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दासमुच्चिचीषया, न निन्दा परैव एकैकस्य, पृथक् फल श्रवणात् विद्यया तदारोहन्ति ' ' विद्यया देवलोकः ' '.नतत्र दक्षिणा यान्ति ' ' कर्मणा पितृलोकः ' इति । नहिशास्त्रविहितं किंचिदकर्त्तव्यतामियात् । तत्र

' अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ' विनाशेनमृत्युंतीर्त्वा असंभूत्यामृतमश्नुते ' इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति अत स्तन्निधारणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्रतावत्, किंनिमित्तः संशयइति, उच्यते विद्याशब्देन मुख्यापरमात्म विद्यैव कस्मान्न गृह्यते, अमृतत्वं च ननूक्तायःपरमात्मविद्य याः कर्मणश्च विरोधात् समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते, विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात्, यथा अविद्यानुष्ठानं विद्योपासनंच शास्त्रप्रमाणकम् तथा तद्विरोधाविरोधावपि यथाच ' न हिंस्यात्सर्वभूतानि ' इति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव वाध्यते ' अध्वरे पशुंहिंस्यात् ' इति एवं विद्या विद्ययोरपिस्यात्, विद्या कर्मणोश्च समुच्चयः । न, ' दूरमेते विपरीते

विषूची आविद्या याच विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतेः । विद्यां चविद्यांच इति वचनादविरोध इति चेत्, न. हेतु स्वरूप फल विरोधात् । विद्या विद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात् समुच्चय विधाना दविरोधएवेतिचेत्, न सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रयेस्यातां विद्याविद्ये इतिचेत्, न विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः, । नहि अग्निरुष्णः प्रकाशश्च इति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नम् । तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशोवाइत्यविद्यायां उत्पत्तिः । नापिसंशयः अज्ञानंवा यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहः कः शोकएकत्व मनुपश्यतः इति शोकमोहाद्य संभवश्रुतेः । अविद्या संभवात्तदुपादानस्य कर्मणा-प्यनुपपत्तिमत्रोचाम । 'अमृतमश्नुतेः' इत्यापेक्षिकममृतम्, विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे 'हिरण्मयेन' इत्यादिना द्वारमार्गया चनेदमनुपपन्नस्यात् तस्मात् यथा व्याख्यात एव मंत्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ इति ॥

अथ केनोपनिषन्मन्त्राः

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केनप्राणः प्रथमः प्रैतियुक्तः ।
केनेषितां वाचमिमांवदन्ति चक्षुःश्रोत्रं कउदेवो युनक्ति ॥ १ ॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रंमनसोमनो यद्वाचोहवांच ँ सउप्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षु रतिमुच्यधीराः प्रेत्यास्माल्लोका दमृताभवन्ति ॥ २ ॥
नतत्र चक्षुर्गच्छति नवाग्गच्छतिनो मनः । न. विद्मो न विजा

नीमो यथै तदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥ यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्यु-
द्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धिनेदं यददि मुपासते ॥ ४ ॥ यन्मनसा
नमनुते येनाहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्मत्वं विद्धिनेदं यदिद मुपासते
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोका दमृता भवन्ति ।१२।
इतिकेनोपनिषन्मंत्राःभाष्यंतुस्पष्टमेवैषांतथाप्यग्रेस्फुटीभविष्यतिप्रकरणान्तरे

अथ-कठोपनिषदः द्वितीयावल्ली तत्रमंत्राः ।

अन्यच्छ्रेयोन्य दुतैव प्रेयस्त उभे नानार्थे पुरुष, ँ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधुभवति हीयतेऽर्थाद्य उप्रेयोवृणीते ।१।
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्तिधीरः ।
श्रेयोहि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयोमन्दो योग क्षेमा द्वृणीते ।२।
सत्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामा नाभिध्यायन्न चिके तोऽत्यस्राक्षीः ।
नैताᳫँसृङ्का वित्तमयी मवाप्तो यस्यां मज्जन्ति वहवो मनुष्याः।३।
दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या याच विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं न चिकेतसं मन्ये नत्वा कामा वहवोऽलोलुपन्त ।।४॥
अविद्या या मन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्य मानाः ।
दन्द्रम्य माणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ।५।
न सांपरायः प्रतिभातिवालंप्रमाद्यन्तांवित्तमोहेनमूढम् !
अयं लोकोनास्ति पर इतिमानी पुनः पुनर्वशमापद्यतेमे ॥ ६ ॥
श्रवणायापि वहुभिर्यो नलभ्यः शृण्वन्तोऽपि वहवो यंनविद्युः ।

आश्चर्यो बक्ता कुशलोऽस्यलब्धा आश्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टः ।७।
न नरेण। वरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो वहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्य प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणु प्रमाणात् ।८।
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादृङ्नोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा ।।९।।
जानाम्यहꣳशेवधिरित्य नित्यं नह्यध्रुवैः प्राप्यतेहि ध्रुवंतत् ।
ततोमया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैःप्राप्तवानस्मि नित्यम् ।१०।
कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोम महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नाचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ११
तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्म योगाधिगमेनदेवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ।।१२।।
एतच्छ्रुत्वासंपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्यधर्ममणुमेतमाप्य ।
सम्मोदते मोदनीयꣳहिलब्ध्वा विवृतꣳसद्म नचिकेतसं मन्ये ।१३।
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृता कृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यासि तद्वद ।। १४ ।।
सर्वे वेदायत्पद मामनन्ति तपाꣳसिसर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्तेपदꣳसंग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।१५
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परं ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा योयदिच्छति तस्यतत् ।। १६ ।।
एतदालम्वनꣳश्रेष्ठमेतदालम्वनम्परम् ।

एतदालम्वनंज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

नजायते म्रियते वाविपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न वभूव कश्चित् ।
अजोनित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो नहन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुँहतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौनविजानीतो नायँहन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्यजन्तोर्निहतो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः॥२०॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातु मर्हति ॥ २१ ॥

अशरीरँशरीरेषुअनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वाधीरोन शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो नमेधया नवहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैषआत्मा विवृणुते तनूँस्वाम् ॥२३॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो ना समाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन माप्नुयात ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्थावेद यत्र सः ॥ २५ ॥

अथ तृतीयावल्ली तत्र मंत्राः ।

महतः परमव्यक्त मव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किंचित्साकाष्ठा सा परागतिः ॥ १ ॥
उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्यवरान्निबोधत ।
क्षुरस्यधारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ २ ॥

अथ चतुर्थ वल्ली तत्र मंत्राः ।

यदे वेह तदमुत्र यदमुत्र तदान्विह ।
मृत्योः स मृत्यु माप्नोतियइह नानेव पश्यति ॥ १ ॥
मनसै वेद माप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छातिय इह नानेव पश्यति ॥ २ ॥
येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वैतत् ॥ ३ ॥
य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूत भव्यस्य नततो विजुगुप्सते एतद्वैतत् ॥ ४ ॥
यः पूर्वं तपसो जात मद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं योभूतेभिर्व्य पश्यत । एतद्वैतत् ॥ ५ ॥
यः प्राणेन संभवति अदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवं सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हे विष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वैतत् ।७।
यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छाति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ ८ ॥
अंगुष्ठ मात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभवस्य नततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत ॥ ९ ॥
अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्य सउश्वः । एतद्वैतत ॥ १० ॥

कठोपनिषदः पंचम वल्ली तत्र मंत्राः

वायुर्यथैकोभुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो वभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च । १ ।
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । १५ ।

कठोपनिषदः षष्ठवल्ली तत्र मंत्राः

ऊर्ध्वमूलो ऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृत मुच्यते ।
तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येतिकश्चन एतद्वैतत् । १ ।
यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निः सृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्तेभवन्ति । २ ।
अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरा त्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकांधैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । १७ ।

प्रश्नोपनिषदि षष्ठ प्रश्ने मंत्रः

अराइव रथनाभौ कलायस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मावो मृत्युः परिव्यथा इति ।

अथ मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकेमंत्रः

आविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्य् मानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।८।

अथ द्वितीय मुण्डकम् ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्ता त्पावका द्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति । १ ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरोह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । २ । प्रणवोधनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यम् शरवत्तन्मयोभवेत् । ४ । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणितास्मिन्दृष्टे परावरे । ९ । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता द्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रस्टतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् । १२ ।

तृतीयं मुण्डकम्

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्न न्योऽभिचा कशीति । १ ।
समान वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान मितिवीतशोकः ।२।
यदा पश्यः पश्यते रुक्म वर्णं कर्तार मीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।३।
प्राणोह्येष यः सर्वभूतै र्विभाति विजान न्विद्वान् भवते नातिवादी ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्म विदां वरिष्ठः ।४।
सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ।५।
सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येना क्रमन्त्यृषयो ह्याप्त कामा यत्रतत्सत्यस्य परमं निधानम् ।६।
बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्ति के च पश्यत्स्वि हैव निहितं गुहायाम् ।७।
न चक्षुषा नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणा वा ।
ज्ञान प्रसादेन विशुद्ध सत्व स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ।८।
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पंचधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व मोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ।९।

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्ध सत्वः कामयते यांश्चकामान्।
तं तं, लोकं जयते तांश्च कामां स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः।१०।

तृतीयमुण्डके द्वितीय खण्डः

सवेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्तेशुक्रमेतदति वर्तन्ति धीराः।११।
कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्त कामस्य कृतात्मनस्तु इहैवसर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ।।२।।
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो नमेधया नवहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त स्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ।३।
नायमात्मा वलहीनेन लभ्यो नच प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायै र्यतते यस्तुविद्वां स्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम।४।
संप्राप्यैन मृषयो ज्ञान तृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीराःयुक्तात्मानः सर्वमेवाविशान्ति ।५।
वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः संन्यास योगा द्यतयः शुद्धसत्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे । ६ ।
गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु
कर्माणि विज्ञान मयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति । ७ ।
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यम् । ८ ।

सयोहवै तत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति। तरतिशोकं तरति पाप्मानं गुहा ग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति।९।
तदेतदृचाभ्युक्तम्
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः।
तेषा मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतशिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्।१०।
तदेतत्सत्यमृषि रङ्गिराः पुरोवाच नैतद चीर्णव्रतोऽधीते।
नमः परम ऋषिभ्यो नमः परम ऋषिभ्यः।११।

अथ माण्डूक्यम् आगम प्रकरणम्

ओमित्ये तदक्षरमिदꣳसर्वं तस्योप व्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्व मोंकार एव। यच्चान्य त्त्रिकाला तीतं तदप्योंकार एव।१।
सर्वꣳह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मसोयमात्मा चतुष्पात्।२।
जागरित स्थानो वहिप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः॥ ३॥
स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन विंशति मुखः प्रविविक्त-भुक्तैजसो द्वितीयः पादः॥ ४॥
यत्रसुप्तो न कंचनकामं कामयते नकंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानंदभुक् चेतो मुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः॥ ५॥
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येषयोनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौहि भूतानाम्॥ ६॥

नान्तः प्रज्ञं नवहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म प्रत्यय-सारं प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मासविज्ञेयः ॥ ७ ॥

सोऽयमात्माध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादामात्रा मात्राश्चपादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्त्वा द्वाप्नोति हवै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति हवैज्ञानं संततिं समानश्च भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकार स्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वामिनोति ह वा इदꣳसर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद । ११ ।

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकार आत्मैवसंविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद । १२ । इति मंत्राः ।

भाष्यम्*चतुर्थःपादःक्रमप्राप्तोवक्तव्य इत्याह नान्तःप्रज्ञमित्यादिना।

सर्वशब्द प्रवृत्ति निमित्त शून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वामिति विशेष प्रतिषेधेनैव तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हिः तन्न, मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः नहि रजत सर्पपुरुष मृग तृष्णिकादि विकल्पाः शुक्तिका रज्जुस्थाणूषरादि व्यतिरेकेण

अवस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् । एवं तर्हि प्राणादि सर्वे विकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याय्य-त्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न प्राणादि विकलल्पस्या वस्तुत्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः, नहि सदसतोः संबन्धः शब्द प्रवृत्ति निमित्तभाक्, अवस्तुत्वात, नापि प्रमाणान्तर विषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत्, आत्मनो निरुपाधिकत्वात्, गवादिमन्नापि जातिमत्त्वम्, अद्वितीयत्वेन सामान्य विशेषाभावात्, नापिक्रिया वत्वंपाचकादिवत्, अविक्रियत्वात, नापि गुणवत्वं नीलादिवत्, निर्गुणत्वात; अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादि समत्वान्निरर्थक त्वं तर्हि, न आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्म तृष्णा व्यावृत्ति हेतुत्वात् शुक्तिकावगमइव रजत तृष्णायाः, नहि तुरीयस्यात्मत्वावगमेसाति अविद्या तृष्णादि दोषाणां संभवोऽस्ति न च तुरीयस्यात्मत्वानवगमे कारणमस्ति, सर्वोप-निषदां तादर्थ्येनोपक्षयात्–'तत्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्सत्यं स आत्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः' 'आत्मै-वेदं सर्वम्' इत्यादीनाम् । सोऽयमात्मा परमार्था परमार्थ रूपश्च-तुष्पादित्युक्तः । तस्या परमार्थ रूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं वीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमवीजात्मकं परमार्थ स्वरूपंरज्जुस्थानीयंसर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाह–नान्तः प्रज्ञमित्यादिना । नत्वात्मनश्चतुष्पात्वं प्रतिज्ञाय पादत्रय

कथनेनैव चतुर्थस्यान्तः प्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे 'नान्तः प्रज्ञम्' इत्यादि प्रतिषेधोऽनर्थकः, न, सर्पादि विकल्प प्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूप प्रतिपत्तिवत्त्र्यवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रति पिपादयिषितत्वात्' 'तत्वमसि' इतिवत् । यदिहि त्र्यवस्थात्म विलक्षणं तुरीयमन्यत, तत्प्रतिपत्ति द्वाराभावात् शास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा । रज्जुरिवसर्पादिभिर्विकल्प्यमानास्थानत्रये ऽप्यात्मैक एवअन्तः प्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते । यदा तदा अन्तः प्रज्ञादित्व प्रतिषेधविज्ञान प्रमाण समकालमेव आत्मन्यनर्थ प्रपञ्च निवृत्तिलक्षणं फलं परि समाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा नमृग्यम्, रज्जुसर्पविवेक समकालइवरज्वां सर्पनिवृत्तिफलेसति रज्वाधिगमस्य । येषांपुनस्तमोपनयन व्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते, तेषां छेद्यावयवसंबन्धावियोग व्यतिरेकेण अन्यतरावयवेऽपिच्छिदिर्व्याप्रियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घट तमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमो निवृति फलावसानाछिदिरिवच्छेद्यावयवसंबन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना, तदा नान्तरीयकं घट विज्ञानं नप्रमाण फलम् । नच तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तः प्रज्ञत्वादि विवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेध विज्ञान प्रमाणस्य अनुपादित्सितान्तः प्रज्ञत्वादि निवृत्ति व्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः; अन्तः प्रज्ञत्वादि निवृत्ति समकालमेव प्रमातृत्वादिभेद

निवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति–'ज्ञातेद्वैतं न विद्यते' इति । ज्ञानस्यद्वैत निवृत्तिक्षण·व्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात्, अवस्थाने वा अनवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः, तस्मात्प्रतिषेध विज्ञान प्रमाण व्यापार समकालैव आत्मन्यध्यारोपितान्तः प्रज्ञत्वाद्यनर्थ निवृत्ति रितिसिद्धम् । नान्तः प्रज्ञमिति तैजस प्रतिषेधः, नवहिः प्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः, नोभयतः प्रज्ञमिति जागरित स्वप्नयोरन्तरालावस्था प्रतिषेधः, नप्रज्ञान घनमिति सुषुप्तावस्था प्रतिषेधः, वीजभावाविवेक स्वरूपत्वात्, न प्रज्ञमिति युगपत्सर्व विषय ज्ञातृत्व . प्रतिषेधः, ना प्रज्ञमित्यचैतन्य प्रतिषेधः । कथंपुनरन्तः प्रज्ञत्वादीनामात्मनिगम्यमानानां रज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधा दसत्वं गम्यते इति उच्यते, ज्ञस्वरूपा विशेषेऽपि इतरेतर व्यभिचारादसत्यत्वं रज्वादाविव सर्पधारादि विकल्पभेदवत्, सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञ स्वरूपस्य सत्यत्वम् । सुषुप्ते व्यभिचरतीतिचेत, न, सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात्, नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यते' इति श्रुतेः, अतएव अदृश्यम् । यस्माददृश्यम्, तस्यादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणं अलिङ्गमित्येतत् अननुमेयमित्यर्थः । अत एव अचिन्त्यम् । अत एवअव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्म प्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेषु एक एवायमात्मा इत्यव्यभिचारीयः प्रत्ययः तेनानुसरणीयम्, अथवा एक आत्मप्रत्ययः सारः प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे, तत्तुरीयमेकात्म प्रत्ययसारम् 'आत्मेत्येवोपासीत' इति श्रुतेः ।

अन्तः प्रज्ञत्वादि स्थानिधर्म प्रतिषेधः कृतः। प्रपंचोपशममिति जाग्रदादिस्थान धर्माभावउच्चते। अत एव शान्तं अविक्रियं शिवंयतः अद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते, प्रतीयमान पादत्रयरूपवैलक्षण्यात्। सआत्मासविज्ञेयः इति। प्रतीय मान सर्पदण्डभूच्छिद्रादि व्यतिरिक्ता यथा रज्जुः, तथा 'तत्वमसि' इत्यादिवाक्यार्थः आत्मा 'अदृष्टो दृष्टा' नहिद्रष्टु दृष्टे र्विपरिलोपोविद्यते' इत्यादिभिरुक्तोयः सविज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या। ज्ञाते द्वैताभावः।

ऐतरेयोपनिषत्

परि समाप्तं कर्म सहापर ब्रह्म विषय विज्ञानेन। सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्यपरागति रुक्थविज्ञानद्वारेणोपसंहृता। एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणा ख्यम्। एष एकोदेवः। एत स्यैव प्राणस्य सर्वेदेवा विभूतयः। एतस्य प्राणस्यात्मभावं गच्छन् देवता अप्येति इत्युक्तम्। सोऽयं देवताप्ययलक्षणः परः पुरुषार्थः। एष मोक्षः। सचायं यथोक्तेन ज्ञान कर्म समुच्चयेन साधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके प्रतिपन्नाः। तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञान विधानार्थम् 'आत्मा वा इदम्' इत्याद्याहि। कथं पुनरकर्म संबन्धि केवलात्मज्ञान विधानार्थ उत्तरो ग्रन्थ इति गम्यते अन्यार्थानवगमात्। तथा च पूर्वोक्तानां देवानामग्न्या दीनां

संसारित्वं दर्शयिष्य त्यशनायादिदोष वत्येन 'तमशनायाऽपि-पासाभ्यामन्ववार्जत्' इत्यादिना । अशनायादि मत्सर्वं संसार एव, परस्यतु ब्रह्मणोऽशना याद्यत्ययश्रुतेः । भवत्येवं केवलात्म ज्ञानं मोक्ष साधनम्, न त्वत्राकर्म्यैवाधिक्रियते, विशेषां श्रव-णात् । अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहा श्रवणात् । कर्मचवृहती सहस्त्र लक्षणं प्रस्तुत्य अनन्तरमे वात्मज्ञानं प्रारभ्यते । तस्मात्कर्म्यैवाधि क्रियते । नंच कर्मा संवन्ध्यात्म विज्ञानं, पूर्व वदन्ते उपसंहारात् । यथा कर्म संवन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः. स्थावरजङ्गमादि सर्व प्राण्यात्मत्व मुक्तं ब्राह्मणेन मंत्रेणच 'सूर्य-आत्मा' इत्यादिना, तथैव 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्याद्युप क्रम्य सर्वप्राण्यत्मत्वम् । 'यच्च स्थावरम्' सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रम्' इत्युपसंहरिष्यति । तथा संहितोपनिषत् 'एतंह्येव वहृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते' इत्यादिना कर्म संवन्धित्वमुक्त्वा 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इत्युपसंहरति । तथा तंस्यैव 'योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा' इत्युक्तस्य 'यश्चासावादित्य एकमेव तदिति विद्यात्' इत्येकत्वमुक्तम । इहापि 'कोऽय मात्मा' इत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति दर्शयिष्यति । तस्मान्नाकर्म संवन्ध्यात्मज्ञानम । पुनरुक्त्या नर्थक्यमितिचेत्— 'प्राणोवा अहमस्म्यृषे' इत्यादि ब्राह्मणेन 'सूर्यआत्मा' इति

च मंत्रेण निर्धारितस्यात्मनः 'आत्मावा इदम्' इत्यादि ब्राह्मणेन 'कोयमात्मा' इति प्रश्न पूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्त मनर्थकमिति चेत, न, तस्यैव धर्मान्तर विशेषनिर्धारणार्थत्वान्न पुनरुक्तता दोषः। कथम्। तस्यैव कर्म संवन्धिनो जगत्सृष्टिस्थिति संहारादि धर्म विशेष निर्धारणार्थत्वात् केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा, अथवा, आत्मेत्यादिः परोग्रन्थसन्दर्भः आत्मनः कर्मिणः कर्मणोन्यत्रोपासना प्राप्तौकर्म प्रस्तावेऽविहितत्वाद्वा केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः। भेदाभेदोपास्यत्वाच्च 'एक एवात्मा' कर्म विषये भेददृष्टिभाक्। सएवा कर्मकाले अभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता॥

'विद्यां चा विद्यां च यस्तद्वेदोभय ँ सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ँ समाः, इति च वाजिनां। नचवर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम, येन कर्मपरित्यागे न आत्मानमुपासीत। दर्शितं च 'तावन्तिपुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणिभवन्ति' इति। वर्षशतं चायुः कर्मणैवव्याप्तम्। दर्शितश्चमंत्रः कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यादिः, तथा 'यावज्जीव मग्निहोत्रं जुहोति' 'यावज्जीवं दर्श पूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्याद्याश्च, 'तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति' इति च। ऋणत्रय श्रुतेश्च। तत्रहि पारिव्राज्यादेशनम् 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यात्मज्ञानस्तुति परोऽर्थवादोऽनधि कृतार्थोवा। न,

परमार्थात्म विज्ञाने फलादर्शने क्रियानुपपत्तेः-यदुक्तं कर्मिण एव चात्मज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेत्यादि, तत्र परं ह्याप्तकामं सर्व संसार दोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मत्वेन विज्ञाने, कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यत् फलादर्शने क्रियानोप पद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत, न, नियोगाविषयात्मदर्शनात् । इष्टयोगमनिष्टवियोगंवात्मनः प्रयोजनंपश्यंस्तदुपायार्थी योभवति, सनियोगस्य विषयो दृष्टोलोके, नतु तद्विपरीत नियोगा विषय ब्रह्मात्मत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्श्यपि संश्चेन्नियुज्येत, नियोगा विषयो पि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्व कर्मसर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । नच स नियोक्तुं शक्यते केनचित् । आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वात् । नहि स्वविज्ञानोत्थेन वचसा स्वयं नियुज्यते । नापि बहुवित्स्वामी अविवेकिनाभृत्येन । आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्व सामर्थ्यमितिचेत् न, उक्तदोषात् । तथापि सर्वेण सर्वदा सर्वमव शिष्टं कर्म कर्तव्य मित्युक्तो दोषो प्यपरिहार्य एव । तदपि शास्त्रेणैव विधीयत इति चेत, न, विरुद्धार्थ बोधकत्वानुपपत्तेः । नह्येकस्मिन्कृताकृत संबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम् । शीतोष्णत्वमिवाग्नेः । न चेष्ट योग चिकीर्षा आत्मनो ऽनिष्ट वियोग चिकीर्षा च शास्त्रकृता, सर्व प्राणिनां

तद् दर्शनात् । शास्त्रकृतं चेत, तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येत, अशास्त्रज्ञत्वात्तेषाम् । यद्धिस्वतोऽप्राप्तम्, तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । तच्चेत्कृतकर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतम्, कथं तद्विरुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेत् शीततामिवाग्नौ, तम इवच भानौ१न बोधयत्येवेति चेत, न, स म आत्मेतिविद्यात् प्रज्ञानं ब्रह्म ' इति चोपसंहारात् । ' तदात्मानमेव।वेत्तत्वमसि ' इत्येवमादिवाक्यानां तत्परत्वात् । उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्मविज्ञानस्यावाध्यमानत्वान्नानुत्पन्नं भ्रान्तं वा इतिशक्यवक्तुम् । त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्व-मितिचेत् ' नाकृतेनेहकश्चन ' इतिस्मृतेः—य आहुर्विदित्वा ब्रह्मव्युत्थानमेवकुर्यादिति तेषामप्येषसमानोदोषः प्रयोजनाभाव इतिचेत, न, अक्रियामात्रत्वाद्व्युत्थानस्य । अविद्यानिमित्तो हि प्रयोजनस्यभावः, न वस्तुधर्मः, सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात्, प्रयोजन तृष्णया च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनः कायैः प्रवृत्तिदर्शनात्, ' सो कामयत जायामेस्यात् ' इत्यादिना पुत्रवित्तादि पाङ्क्त लक्षणं काम्यमेवेत्युभेह्येते साध्यसाधनलक्षणे एषणे एवेति वाजसने-यिब्राह्मणेवधारणात् । अविद्याकामदोषनिमित्ताया वाङ्मनः कायप्रवृत्तेः पाङ्क्तलक्षणाया ' विदुषोऽविद्यादि दोषाभावादनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानम्, नतुयागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम् । तच्च विद्यावत् पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । नहि तमसि प्रवृत्तस्य उदित आलोके यद्गर्तपङ्ककण्टकाद्यपतनम्, तत्किं प्रयोज-

जनमितिप्रश्नार्हम् । व्युत्थानं तर्ह्यर्थप्राप्तत्वान्न चोदनार्थ इति । गार्हस्थ्ये चेत्परं ब्रह्मविज्ञानं जातं, तत्रैवास्त्वकुर्वत आसनं न ततोऽन्यत्रगमनमितिचेत्, न, कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । एता [illegible]मः 'उभे ह्येते एषणे एव' इत्यवधारणात् कामनिमित्त गृहा[illegible]दिसंबन्धनियमाभावमात्रम्, नहि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते । अतो न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्न विद्यस्य । एतेन गुरुशुश्रूषा तपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा । अत्रकेचिद्गृहस्थाभिक्षाटनादिभयात् परिभवाच्च त्रस्यमानाः सूक्ष्मदृष्टितां दर्शयन्त उत्तर माहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियम दर्शनाद् देहधारण मात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनैषणोभय विनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छादन मात्रमुपजीवतो-गृहएवास्त्वासनमिति, न, स्वगृहविशेषपरिग्रहानियमस्य काम-प्र[illegible]दित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेष परिग्रहाभावे च शरीरधारणमात्रप्रयुक्ताशनाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रह विशेषभावे ऽर्थाद्भिक्षुकत्वमेव । शरीरधारणार्थायांभिक्षाटनादि प्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षोः शौचादौ च तथा गृहिणोऽपि विदुषो कामिनो-स्तुनित्यकर्मसुनियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादि श्रुति नियुक्त[illegible]त्य वाय परिहारायेति । एतन्नियोगाविषयत्वेन विदुषः प्रत्युक्त मशक्यनि[illegible]ज्यत्वाच्चेति । यावज्जीवादिनित्यचोदनानर्थक्यमिति चेत्, न, अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्वात् । यत्तुभिक्षोः शरीरंधारण

मात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वम्, तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम् । आचमन प्रवृत्तस्य पिपासापगमवान्नाम्यप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न चाग्नि होत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः । अर्थप्राप्त प्रवृत्ति नियमोऽपि प्रयोजनाभावेनुपपन्न एवेतिचेत्, न, तन्नियमस्य पूर्व प्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदातिक्रमे यत्नगौरवादर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य पुनर्वचना द्विदुषो मुमुक्षोः कर्तव्यत्वोपपत्तिः। अविदुषापि मुमुक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव, तथाच शान्तोदान्तः' इत्यादि वचनं प्रमाणम्। शमदमादीनां चात्मदर्शनसाधनानामन्याश्रमेष्वनुपपत्तेः 'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाचसम्पगृषिसंघजुष्टम्' इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते । 'नकर्मणा न प्रजयाधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति च कैवल्यश्रुतिः । 'ज्ञात्वानैष्कर्म्यं माचरेत्' इति च स्मृतेः । 'ब्रह्माश्रमपदे वसेत्' इति च ब्रह्मचर्यादि विद्या साधनानां च साकल्येनात्याश्रमिषूपपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात् । न च असंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् । यद्विज्ञानोपयोगीनि च गार्हस्थ्याश्रम कर्माणि तेषां परमफलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं संसार विषयमेव । यदि कर्मिण एव परमात्म विज्ञानमभविष्यत्, संसारविषयस्यैव फलस्योपसंहारोनापापत्स्यत । अङ्ग फलं तदितिचेत्, न, तद्विरोध्यात्मवस्तु विषयत्वादात्म विद्यायाः । निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तु विषयमात्मज्ञान ममृतत्वसाधनम् । गुणफलसम्बन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्म

वस्तु विषयत्वं ज्ञानस्य न प्राप्नोति, तच्चानिष्टम् ' यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ' इत्यधिकृत्यक्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहार निराकरणाद्विदुषः, तद्विपरीतस्याविदुषः 'यत्र हिद्वैतमिवभवति' इत्युक्त्वा क्रियाकारक फलरूपस्य संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयि ब्राह्मणे। तथेहापिदेवताप्ययं संसार विषयं यत्फलम शनायादि मद्वस्त्वात्मकं तदुपसंहृत्य केवलं सर्वात्मक वस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति प्रवर्तते। ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः, 'सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः। विदुषश्चऋणप्रति बन्धाभावोदर्शित आत्मलोकार्थिनः ' किं प्रजयाकरिष्यामः ' इत्यादिना। तथा ' एतद्धस्मवै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः ' इत्यादि ' एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः ' इतिचकौषीतकिनाम्। अविदुषस्तर्हि ऋणानपाकरणे पारिव्रा- ज्यानुपपत्तिरितिचेत, न, प्राग्गार्हस्थ्य प्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवा दधिकारानारूढोपि ऋणी चेत्स्यात्, सर्वस्य ऋणित्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत। प्रतिपन्न गार्हस्थ्यस्यापि ' गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथाब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा बनाद्वा ' इत्यात्मदर्शन साधनोपायत्वेनेष्यत एव पारिव्राज्यम्। यावज्जीवादिश्रुतीना मविद्वदमुमुक्षुविषये कृतार्थता। छान्दोग्ये च केषांचिद् द्वादश रात्रमग्निहोत्रं हुत्वाततऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते। यत्वनधिकृतानां

पारिव्राज्यमिति, तन्न; तेषांपृथगेव 'उत्सन्नाग्निरनग्निकोवा' इत्यादि श्रवणात्, सर्वस्मृतिषु च अविशेषेण आश्रमविकल्पः प्रसिद्धः, समुच्चयश्च। यत्तुविदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे, गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति, तदसत। व्युत्थानस्यैवार्थ प्राप्तत्वान्नान्यत्रावस्थानं स्यात्। अन्यत्रावस्थानस्य काम कर्म प्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम, तदभावमात्रंव्युत्थानमितिच। यथा कामित्वंतुविदुषोत्यन्तमप्राप्तम्, अत्यन्तमूढ विषयत्वोवगमात्। तथा शास्त्र चोदितमपि कर्मात्मविदोऽप्राप्तं गुरुभारतयावगम्यते, किमुत अत्यन्ताविवेक निमित्तं यथा कामित्वं? न ह्युन्माद तिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेपि तथैवस्यात, उन्मादतिमिर दृष्टिनिमित्तत्वादेवतस्य। तस्मादात्मविदोव्युत्थान व्यतिरेकेण न यथा कामित्वं, न चान्यत्कर्तव्यमित्येतात्सिद्धम्। यत्तु 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँसह' इति न विद्यावतो विद्यया सहा विद्यापि वर्तत इत्ययमर्थः, कस्तर्हि। एकस्मिनपुरुषे एतेन सह संबध्येयातामित्यर्थः, यथाशुक्तिकायां रजतशुक्तिकाज्ञाने एकस्य पुरुषस्य। 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या याच विद्येतिज्ञाता। इतिहि काठके। तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यायाः संभवोऽस्ति। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इत्यादिश्रुतेः। तप आदि विद्योत्पत्ति साधनं गुरूपासनादि च कर्म अविद्यात्मकत्वा दविद्योच्यते। तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममति तरति। ततो

निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्ययाअमृतत्वमश्नुत इत्येतमर्थं दर्शयन्नाहि 'अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृत मश्नुते' इति। यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मणेव व्याप्तम्, कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः' इति, तदविद्वद् विषयत्वेन परिहृतम्, इतरथा असंभवात्। यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वोक्त तुल्यत्वात्कर्मणा अविरुद्धमात्मज्ञानमिति, तत्सविशेषनिर्विशेषात्मविषयतया प्रत्युक्तम्, उत्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः अतः केवलनिष्क्रिय ब्रह्मात्मैकत्वविद्या प्रदर्शनार्थ मुत्तरोग्रन्थ आरभ्यते।

आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत्। नान्यत्किंचनमिषत्। सईक्षत लोकान्नुसृजाइति। १।

आत्मेति। आत्मा आप्नोतेरत्तेरततेर्वापरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वै। इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदभिन्नं जगतआत्मैव एकः अग्रेजगतःसृष्टेः प्राक् आसीत्।

किं नेदानीं स एवैकः न कथंतर्हि आसीदित्युच्यते यद्यपीदानीं स एवैकः तथाप्यस्तिविशेषः। प्रागुत्पत्तेः अव्याकृत नामरूपभेदमात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगत इदानीं व्याकृतनामरूपभेदत्वादनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्द प्रत्ययगोचरंचेति विशेषः। यथा सलिलात्पृथक् फेननामरूप व्याकरणात्प्राक् सलिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेवफेनम्, यदा सलि-

लात्पृथङ्नाम रूपभेदेनव्याकृतंभवति तदा सलिलं फेनंचेति अनेक शब्द प्रत्ययभाक् सलिलमेवेतिचैकशब्द प्रत्ययभाक्च फेनं-भवति, तद्वत् । न अन्यात्किंचन न किंचिदपिमिषत् निमिष द्व्यापारवदितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्मपक्षपाति स्वतंत्र प्रधानम्, यथाच काणादानामणवः न तद्वदिहान्यदात्मनः किंचिंदपि वस्तु विद्यते । किंतर्हि आत्मैवेक आसीदित्यभि प्राय सः सर्वज्ञ स्वाभाव्यात् आत्मा एक एव सन् इक्षत । ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकरणत्वात् कथमीक्षितवान् ? नायंदोषः, सर्वज्ञ स्वाभाव्यात् । तथा च मंत्रवर्णः—'अपाणिपादो जवनोग्रहीता' इत्यादि । केनाभिप्रायेणेत्याह—लोकान्अम्भः प्रभृतीन् प्राणि कर्म फलोपभोगस्थान भूतान् नु सृजै सृजेऽहम् इति ॥

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा-विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम् । तस्यत्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना असमावसथोऽयमावस्थोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

द्वितीयो ऽध्यायः ।

अस्मिन्नध्याये एषवाक्यार्थः—जगदुत्पत्तिस्थिति प्रलयकृद संसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तर मनुपादायैव आकाशादिक्रमेण सृष्ट्वास्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणिच प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश, प्रविश्य च स्वमात्मानं

यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत, तस्मात्सएव सर्व शरीरेष्वेक एवात्मा नान्य इति । अन्योपि 'स मआत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यात्' इति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत्' 'ब्रह्मततमम्' इतिचोक्तम् । अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनो वालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलिकेवसुषिरम्? नन्वत्यल्पमिदं चोद्यम् । वहुचात्रचोदयितव्यम् । अकरणः सन्नीक्षत । अनुपादायकिंचिल्लोकानसृजत । अद्भयः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् । तस्याभिध्यनान्मुखादि निर्भिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालाः । तेषां चाशनायादि संयोजनं तदायतन प्रार्थनंतदर्थं गवादि प्रदर्शनं तेषांच यथायतन प्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षेति । एतत्सर्वं सीमा विदारण प्रवेश सममेव ॥

अस्तु तर्हि सर्व मेवेदमनुपपन्नम् । न, अत्रात्मावबोधमात्रस्य विवक्षितत्वात्सर्वोयमर्थवाद इत्यदोषः । मायाविवद्वा, 'महा मायावी देवः सर्वज्ञः सर्व शक्तिः सर्वमेतच्चकार सुखाववोध प्रतिपत्यर्थंलोकवदाख्यायिकादि प्रपंच इति युक्ततरः पक्षः । नहि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किंचित्फल मिष्यते । ऐ कात्म्यं स्वरूपपरिज्ञानात्तु अमृतत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं । स्मृतिषुचगीताद्यासु 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम्'

इत्यादिना । ननुत्रयआत्मानो भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्या नेकाधिष्ठानवल्लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरप्रासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता तक्षादिरिव ईश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतनआत्मा अवगम्यते । यतो वाचो निवर्तन्ते 'नेति नेति' इत्यादि शास्त्र प्रसिद्ध औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः । एवमेतेत्रयआत्मानोऽन्यो-न्यविलक्षणाः । तत्र कथमेकएवात्माअद्वितीयः असंसारीति ज्ञातुं शक्यते । तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते ? नन्वेवंज्ञायते श्रोतामन्ता द्रष्टा आदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति । ननु विप्रति-षिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकर्तृत्वेनअमतोमन्ता अविज्ञातो -विज्ञाता इति च । तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञाते र्विज्ञा-तारं विजानीयाः' इत्यादि च । सत्यंविप्रतिषिद्धम् । यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत सुखादिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते 'नमतेर्म न्तारम्' इत्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिलिङ्गेन, तत्र कुतो विप्रतिषेधः ? ननु श्रवणादिलिङ्गेनापिकथं ज्ञायते, यावता यदा शृणोत्यात्माश्रोतव्यं शब्दम्, तदातस्यश्रवणक्रिययैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवत आत्मनि परत्रवा । तथा अन्यत्रापिमननादिक्रियासु । श्रवणादिक्रियाश्च स्व विषयेष्वेव । नहि मन्तव्यादन्यत्रमन्तुःमननक्रिया संभवति

ननु मनसः सर्वमेव मन्तव्यम् । सत्यमेवम्' तथापि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् यद्येवं किंस्यात् इदमत्र-स्यात्—सर्वस्य योऽयं मन्ता, समन्तैवेति न स मन्तव्यः स्यात् । नच द्वितीयो मन्तुर्मन्तास्ति । यदा स आत्मनैव मन्तव्य, तदा येन च मंतव्य आत्मा आत्मना, यश्च मन्तव्य आत्मा, तौ द्वौ प्रसज्ये याताम् । एक एवात्मा द्विधा मन्तृमन्तव्यत्वेन द्विशकली-भवेद्वंशादिवत्, उभयथाप्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्य प्रकाशकत्वानुपपत्ति, समत्वात्, तद्वत् । नच मन्तुर्मन्तव्ये मनन व्यापारशून्यः कालेऽस्त्यात्ममननाय । यदापि लिङ्गेनात्मानं मनुतेमन्ता, तदापि पूर्ववदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा, यश्च तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तो दोषः । न प्रत्यक्षेणनाप्यनुमानेन ज्ञायते चेत, कथमुच्यते 'स म आत्मेति विद्यात' इति, कथं वाश्रोता मंतेत्यादि । ननु श्रोतृ त्वादिधर्मवानात्मा, अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः, किमत्र विषमं पश्यसि ? यद्यपि तव न विषमम्, तथापि ममतु विषमं प्रतिभाति । कथं यदासौ श्रोता, तदा न मन्ता, यदामन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति, पक्षे श्रोतामन्ता, पक्षे न श्रोता नापि मन्ता, । तथा अन्यत्रापि च । यदैवम् तदा श्रोतृत्वादि धर्मवानात्मा अश्रोतृत्वादि धर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तव नवैषम्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति, तदा न स्थाता गन्तैव ।

यदा तिष्ठति, न गन्ता, स्थातैव तदास्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च, न नित्यं गन्तृत्वं स्थातृत्वं वा तद्वत् तथैवात्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वादिना आत्मोन्यते श्रोतामन्तेत्यादि वचनात् । संयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति च अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम् इत्यादियुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च न्याय्यम् । भवत्वेवं किंतव नष्टं यद्येवं स्यात् । अस्त्वेवं तवेष्टं चेत् श्रुत्यर्थस्तु न संभवति । किंन श्रोता मन्तेत्यादि श्रुत्यर्थः ? न, न श्रोता न मन्तेत्यादि वचनात् । ननु पाक्षिकत्वेन प्रयुक्तं त्वया, न. नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात्, न हि श्रोतुःऽश्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादि श्रुतेः । एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्षविरुद्धायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिः अज्ञानाभावश्चात्मनः कल्पितः स्यात् । तच्चानिष्टमिति । नोभयदोषोपपत्तिः, आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादि धर्मवत्त्वश्रुतेः । अनित्यानां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्टयाद्यनित्यमेव संयोगवियोगधर्मिणाम् । यथा अग्नेर्ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्, तद्वत् । ननु नित्यस्यामूर्तस्यसंयोगविभागधर्मिणः संयोगजदृष्टयाद्यनित्यधर्मवत्वंसंभवति । तथा च श्रुतिः । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते, इत्याद्या । एवं तर्हि द्वेदृष्टी चक्षुषोऽनित्या चात्मनः । तथा च द्वे श्रुतीश्रोत्रस्यानित्या, नित्याचात्म

स्वरूपस्य । तथा द्वेमती विज्ञाती वाह्या वाह्ये एवं ह्येव चेयं श्रुतिरुपपन्ना भवति–'दृष्टे र्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता.' इत्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोः नष्टा दृष्टिः जाता दृष्टिः इतिचक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुति-मत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेवलोके । वदति ह्युद्धृत चक्षुः स्वप्नेऽद्य मयाभ्राता दृष्टइति । तथा अवगत वाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मंत्रोऽद्येत्यादि । यदि चक्षुः संयोगजैवात्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत्, तदा उद्धृत चक्षुः स्वप्ने नील पीतादि न पश्येत् । 'न हि दृष्टुर्दृष्टेः' इत्याद्या चश्रुतिः अ-नुपपन्ना स्यात् । 'तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्नं पश्यति' इत्याद्या च श्रुतिः । नित्या आत्मनो दृष्टिर्वाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । वाह्यदृष्टेश्च उपजनापायाद्यनित्यधर्मवत्वात् ग्राहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्वदवभासत्वमनित्यत्वादि भ्रान्ति निमित्तं लोकस्येति युक्तम् । यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिवस्तुविषय दृष्टि भ्रमतीव, तद्वत् । तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीवलेलायतीव' इति तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वान्नयोगपद्यमयोग पद्यं वाअस्ति । वाह्या नित्य दृष्ट्युपाधिवशाच्चु लोकस्य तार्किकाणां च आगम संप्रदाय वर्जितत्वात् अनित्या आत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव । जीवेश्वरपरमात्मभेद कल्पना च एतन्निमित्तैव । तथा अस्ति, नास्ति, इत्याद्याश्च यावन्तो वाङ्मनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति,

तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः । अस्ति नास्ति, एकं नाना, गुणवदगुणम्, जानाति न जानाति क्रियावदक्रियम्, फलवदफलम्, सबीजं निर्बीजं, सुखं दुःखम्, मध्यममध्यम्, शून्यमशून्यम्, परोऽहमन्यः इतिवा सर्व वाक् प्रत्ययागोचरे स्वरूपे योविकल्पयितुमिच्छति, सनूनं खमपि चर्मवद् वेष्टयितु मिच्छति, सोपानमिव च पद्भ्यामारोढुम्, जले खेच मीनानां वयसांच पदं दिदृक्षते, 'नेतिनेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिभ्यः, 'कोअद्धावेद' इत्यादिं मंत्रवर्णात् ।

कथं तर्हि तस्य स म आत्मेति वेदनम्, ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं स म आत्मेति विद्याम् । अत्राख्यायिकामाचक्षते कश्चित्किल मनुष्योमुग्ध कैश्चिदुक्तः कस्मिश्चिदपराधे सतिधिक्त्वां नासि मनुष्य इति । स मुग्धतया आत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याह-ब्रवीतुभवान्कोहमस्मीति । स तस्यमुग्धतां ज्ञात्वा आह—क्रमेण बोधयिष्यामीति । स्थावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्त्वोपरराम ! सतं मुग्धः प्रत्याह—भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव, किं न बोधयतीति । तादृगेव तद्भवतो वचनम् । नास्य मनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः, सकथं मनुष्योऽसीत्युक्तोपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत तस्माद्यथा शास्त्रोपदेश एवात्मावबोधविधिः' नान्यः । न ह्यग्नेर्दाह्यंतृणादि अन्येन केनचिद्दग्धुंशक्यम् । अतएव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं

प्रवृत्तं सत् अमनुष्यत्व प्रतिषेधेनेव 'नेतिनेति' इत्युक्त्वोपरराम । तथा 'अनन्तरमवाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्यनुशासनम्, 'तत्वमसि' 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्येवमाद्यपिच । यावदयमेव यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति, तावदयंवाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्य अविद्यया उपाधिधर्मा नात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतेषु स्थानेषु पुनःपुनरावर्तमानः अविद्याकामकर्मवशात्संसराति । स एवं संसरन् उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति । त्यक्त्वाअन्यमुपादत्ते । पुनः पुनरेवमेव नदी स्रोतोवज्जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदेन वर्तमानः काभिरवस्थाभिर्वर्तते इत्येतमर्थंदर्शयन्त्याहश्रुतिः वैराग्यहेतोः ।

पुरुषेह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेत्सर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्तितद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयाति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

कोऽयमात्मेति वय मुपास्महे कतरः स आ मायेन वा पश्यति येन वाश्रृणोति येनवा गन्धानाजिघ्रतियेन वा वाचंव्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ २ ॥

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानं प्रज्ञानं मेधादृष्टि

धृतिर्मतिर्मनीषाजूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामोवशइति । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्यनामधेयानिभवन्ति ॥ २ ॥

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वेदेवाइमानिच पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायु राकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानिचक्षुद्रमिश्राणीव । वीजानीतराणि चेतरणि चाण्डजानिच जारुजानिच स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमंच पतत्रिच यच्चस्थावरम् । सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ४ ॥

तैत्तरीयोपनिषद्भाष्ये । शीक्षावल्ली

नित्यान्यधिगतानि. कर्माणि उपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन्ग्रन्थे । इदानीं कर्मोपादान हेतु परिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात्, प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाप्तकामता । आत्मा च ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतः अविद्या निवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादि श्रुतेः । काम्यप्रतिषिद्धयो

रनारम्भात आरब्धस्य च उपभोगेन क्षयात् नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभावात् अयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा, निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्याया कर्महेतुत्वात्कर्मभ्यः एवमोक्षइतिचेत्, न कर्मानेकत्वात् । अनेकानिहि आरब्ध फलानि अनारब्धफलानि च अनेकजन्मान्तर कृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि संभवन्ति । अतः तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्जन्मन्यु-पभोगेनक्षयासंभवात् शेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः । कर्म-शेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीयचरणा' 'ततःशेषेण' इत्यादि-श्रुतिस्मृति शतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानि इतिचेत्, न अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दोहि अनिष्ट विषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्यदुःखरूपस्य आगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् न अनारब्ध फल कर्मक्षयार्थानि । यदि नाम अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि नित्यानिकर्माणि, तथाप्यशुद्धमेवक्षपयेयुः, न शुद्धम्, विरोधाभावात् नहि इष्ट फलस्यकर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धा शुद्धयोर्हि विरोधोयुक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदोहि कामः, अनात्म फल विषयत्वात् । स्वात्मनि च कामानुपपत्तिः, नित्य प्राप्तत्वात् । स्वयंचात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां च अकरण मभावः ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः

प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याःकरणं लक्षणमिति शतृ प्रत्ययस्यनानुपपत्तिः 'अकुर्वन्विहितं कर्म, इति । अन्यथाहि अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति । अतः अयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मारभ्यएवमोक्षइति, तन्न, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नहि नित्यंकिंचिदारभ्यते, लोकेयदारब्धम्, तदनित्यमिति । अतो न कर्मारम्भो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमितिचेत्, न, विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति विरुद्धम् । यद्विनष्टं, तदेवनोत्पद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेत्, मोक्षस्य भाव रूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोप्यारभ्यत इति न संभवति, अभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगीह्यभावः । यथाह्य भिन्नोऽपिभावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव घटभावः पटभाव इति, एवंनिर्विशेषोऽप्यभावः क्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्वेभाव एवस्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वात् । विद्याकर्मसंतानजनित मोक्षंनित्यत्वमितिचेत्, न, गङ्गास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्, कर्तृत्वोपरमेचमोक्षविच्छेदात् । तस्मादविद्याकामकर्मोपादान हेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति । स्वयं चात्मा ब्रह्म । तद्वि-ज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति । अतः ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ।

उपनिषदिति विद्योच्यते, तत्सेविनां गर्भजन्मजराद्विनिशातनात्, तदवसादनाद्वा ब्रह्मण उपनिगमयितृत्वात्, उपनिषण्णं वा अस्यां परं श्रेय इति। तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत्॥

द्वितीयोऽनुवाकः।

मूलम्।

शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्राबलम्। साम संतानः। इत्युक्तः शिक्षाध्यायः॥ १॥

तृतीयोऽनुवाकः।

सहनौयशः। सहनौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पंचस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासꣳहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम्। आकाशः संधिः। १। वायुः संधानम्। इत्यधिलोकम्। अथाधिज्यौतिषम्। अग्निः पूर्वरूपम्। आदित्यउत्तररूपम्। आपः संधिः। वैद्युतः संधानम्। इत्यधिज्यौतिषम्। अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। २।

नवमोऽनुवाकः।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने

च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्याय प्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्याय प्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचारार्थीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धितपस्ताद्धितपः । २ ।

दशमो ऽनुवाकः ।

अहंवृक्षस्यरेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्व पवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण ँ सवर्चसम् । सुमेधाअमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् । १ ।

भाष्यम् ।

अहंवृक्षस्यरेरिवेति स्वाध्यायार्थो मंत्राम्नायः । स्वाध्यायश्चाविद्योत्पत्तये, प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम्, नचअन्यार्थत्वमव गम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्पेत । अहं वृक्षस्य उच्छेद्यात्मकस्य संसारवृक्षस्यरेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिःख्यातिःगिरेःपृष्ठमिव उच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वं पवित्रः ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परं ब्रह्म

यस्य सर्वात्मनोमम, सोहमूर्ध्वपवित्रः, वाजिनि इव वाजवतीव, वाजमन्नम्, तद्वति सवितरीवेत्यर्थः, यथा सवितरि अमृतमात्मतत्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः, एवं सुअमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्वम् अस्मिभवामि । द्रविणंधनं सवर्चसं दीप्तिमत् तदेव आत्मतत्वम्, अस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्व प्रकाशकत्वात्सवर्चसम्, द्रविणमिव द्रविणम्, मोक्षसुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः । सुमेधाः शोभनामेधा सर्वज्ञत्वलक्षणा यस्य मम, सोहं सुमेधाः, संसारस्थित्युत्पत्ति संहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम्, अत एव अमृतः अमरणधर्मा, अक्षितः अक्षीणः अव्ययः अक्षतो वा अमृतेनवा उक्षितः सिक्तः 'अमृतोक्षितोऽहम्' इत्यादि ब्राह्मणम् । इति एवं त्रिशङ्कोर्ऋषेः ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदः वेदानुवचनम्, वेदः वेदनम् आत्मैकत्वविज्ञानम्, तस्यप्राप्तिमनुवचनम् वेदानुवचनम्, आत्मनः कृतकृत्यता प्रख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुना आर्षेण दर्शनेन दृष्टो मंत्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थो- ऽधिगम्यते । 'ऋतंच' इतिधर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचन पाठादेतदवगम्यते । एवंश्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परंब्रह्म विविदिषो रार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादि विषयाणीति ॥

एकादशोनुवाकः ।

मूलम् ।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यंवद । धर्मंचर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृ कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवोभव पितृदेवोभव । आचार्यदेवोभव । अतिथिदेवोभव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नोइतराणि यान्यस्माकꣳसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥ नो इतिराणि । येके चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रियादेयम् ह्रियादेयम् । भियादेयम् । संविदादेयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षाधर्मकामाःस्यु । यथाते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षाधर्मकामाःस्युः । यथाते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष

उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एव मुपासितव्यम् । एवमुचैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यम् ।

वदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मात्मविज्ञा-नान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणीत्येवमर्थः, अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्यहि विशुद्ध-सत्वस्य आत्मज्ञानमञ्जसैवोपजायते । 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते' इतिहिस्मृतिः । वक्ष्यति च 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति । अतो विद्योत्पत्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमेहिदोषोत्पत्तिः प्रागु-पन्यासाच्च कर्मणां, केवल ब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि उदितायां च ब्रह्मविद्यायाम् 'अभयंप्रतिष्ठां विन्दते' न विभेति कुतश्चन' 'किमहं साधुनाकरवम्' इत्यादिना कर्मनैष्किंचन्यं दर्शयिष्यति अतः अवगम्यते–पूर्वोपचितदुरितक्षय द्वारेण विद्यो-त्पत्यर्थानि कर्माणीति। मन्त्रवर्णाच्च 'अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्यया-मृतमश्नुते' इति ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेशः आनर्थक्य परिहारार्थः, इहतुज्ञानोपत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यतानियमार्थः । वेदम् अनूच्य अध्याप्य आचार्यः अन्तेवासिनं शिष्यम् अनुशास्ति ग्रन्थग्रहणात अनु-पश्चात् शास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यते अधीत

वेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्नसमावर्तितव्यमिति । 'बुद्ध्वा कर्माणि कुर्वीत' इतिस्मृतेश्च । कथमनुशास्तीत्यत आह–सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं च वद । तद्वतधर्मंचर, धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं, सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायात् अध्ययनात् मा प्रमदः प्रमाद माकार्षीः । आचार्याय आचार्यार्थंप्रियं इष्टं धनम् आहृत्य आनीय दत्वा विद्यानिष्क्रयार्थं आचार्येण च अनुज्ञातः अनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजा-संतानं मा व्यवच्छेत्सीः, प्रजा संततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या, अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादि कर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्यः इत्यभिप्रायः, प्रजा प्रजन प्रजातित्रय निर्देश सामर्थ्यात्, अन्यथा प्रजनश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यात् न प्रमदितव्यं, प्रमादो न कर्तव्यः, सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः, प्रमादशब्द सामर्थ्याद्विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः, अन्यथा असत्य वदन् प्रतिषेध एव स्यात् । धर्मात न प्रमदितव्यं, धर्मशब्दस्या-नुष्ठेयविशेष विषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्तव्यः अनुष्ठा-तव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलात् आत्मरक्षार्थात् कर्मणः न प्रमदितव्यम् । भूतिः विभूतिः तस्यैभूत्यैभूत्यर्थान्मङ्गलयुक्ता-त्कर्मणः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् तेहि नियमेन कर्तव्य इत्यर्थः तथादेवपितृ कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्, दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवः मातादेवोयस्यसः, त्वं

मातृदेवः भवस्याः । एवं पितृदेवोभव, आचार्यदेवोभव, अतिथि-देवोभव, देवंतावदुपास्या एते इत्यर्थः । यान्यपिच अन्यानि अन-वद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचार लक्षणानि कर्माणि तानि सेवि-तव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नोन कर्तव्यानि इतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यानि अस्माकं आचार्याणां सुचरितानिशोभन चरितानि, आम्नायाद्यविरुद्धानि, तान्येवत्वया उपास्यानि अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेनकर्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्य कृतान्यपि । येके च विशेषिता आचार्यत्वादि धर्मैः अस्मत् अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्ततराः, ते च ब्राह्मणाः, नक्षत्रियादयः, तेषाम् आसनेन आसनदानादिना त्वया प्रश्वसि-तव्यम्, प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः तेषांश्रमस्त्वया अपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वा आसने गोष्ठीनिमित्तेसमुदिते, तेषु न प्रश्व सितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्य, केवलं तदुक्तसार ग्राहिणाभवि-तव्यम् । किं च यत्किंचिद्देयम् ततः श्रद्धयैवदातव्यम् । अश्रद्धया अदेयंनदातव्यं । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भियाभीत्याचदेयम् । संविदाचमैत्र्यादि कार्येणदेयम् । अथ एवं वर्तमानस्य यदि कदाचित ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् भवेत् ये तत्र तस्मिन्देशेकाले वा ब्राह्मणाः तत्र कर्मादौयुक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः संमर्शिनः

विचारक्षमाः, युक्ताः अभियुक्ताः कर्मणि वृत्तेवा आयुक्ताः अपर प्रयुक्ताः, अलूक्षाः अरूक्षाः अक्रूरमतयः, धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः अकामहताः इत्येतत, स्युः भवेयुः ते ब्राह्मणाः यथायेन प्रकारेणतत्र तस्मिन्कर्माणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा त्वमपि वर्तेथाः। अथ अभ्याख्या तेषु अभ्याख्याता अभ्युक्ताः दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताःकेन चित्, तेषुच, यथोक्तं सर्वमुपनयेत्–येतत्रेत्यादि। एषआदेशः विधिः। एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनामपि। एषावेदोपनिषत वेदरहस्यम्; वेदार्थ इत्येतत्। एतदेव अनुशासनं ईश्वरवचनम्, आदेशवाच्यस्यविधेरुक्तत्वात्। सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत्। यस्मादेवम्, तस्मात् एवं यथोक्तं सर्वम् उपासितव्यं कर्तव्यम्। एवमु च एतत उपास्यम् उपास्यमेव चैतत् नानुपास्यम् इत्यादरार्थं पुनर्वचनम्॥

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थम्–किंकर्मभ्यएवं केवलेभ्यः, परंश्रेयः, उतविद्यासंव्यपेक्षेभ्यः आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां, संह ताभ्यां विद्याया वा कर्मापेक्षायाः, उत केवलायाएव विद्याया इति। तत्र केवलेभ्य एव कर्भभ्यः स्यात्, समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति स्मरणात्। अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना। 'विद्वान्यजते' 'विद्वान्याजयति' इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र ज्ञात्वानुष्ठानमिति च। कृत्स्नश्चवेदः

कर्मार्थ इतिहिमन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयोनावाप्यते, वेदोनर्थकःस्यात् । न, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्योहि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्यचानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्मभ्यश्चेच्छ्रेय अनित्यं स्यात, तच्चानिष्टम् । ननुकाम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात् आरब्धस्य च कर्मण उपभोगेनैवक्षयात् नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुपपत्तेः ज्ञाननिरपेक्षएवमोक्ष इतिचेत्, तच्च न, कर्मशेषसंभवात्तन्निमित्ता शरीरान्तरोत्पातिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम्, कर्मशेषस्यच नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरितिच । यदुक्तंसमस्तवेदार्थ ज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि, तच्चन, श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते, नोपासनज्ञानमपेक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते मोक्षफलम्, अर्थान्तर प्रसिद्धेश्चस्यात, 'श्रोतव्य' इत्युक्त्वातद्व्यतिरेकेण 'मन्तव्यो निदध्यासितव्यः' इतियत्नान्तर विधानात् मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासंव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः, विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, यथास्वतोमरणज्वरादि कार्यारम्भसमर्थानामपि विषदध्यादीनां मंत्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, एवं विद्यासहितैः कर्मभिः मोक्षआरभ्यत इति चेत्, न, आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो दोषः । वचनादारभ्योऽपि नित्यएवेति चेत्, न, ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनंनामयथाभूतस्यार्थस्यज्ञापकम्;

नाविद्यमानस्यकर्तृं । नहि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते आरब्धं वा अविनाशिभवेत् । एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वम् प्रत्युक्तम् ॥ विद्याकर्मणीमोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इतिचेत्, न, कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिविकारसंस्काराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यन्ते । उत्पत्यादिफलविपरीतश्चमोक्षः । गति श्रुतेराप्य इतिचेत्-'सूर्यद्वारेण' 'तयोर्ध्वमायन्' इत्येवमादि-गतिश्रुतिभ्यः प्राप्योमोक्ष इतिचेत्, न, सर्वगतत्वात् गन्तृभ्यश्चा-नन्यत्वात । आकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म, ब्रह्माव्यतिरि-क्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः, अतोनाप्योमोक्षः । गन्तुरन्याद्भिन्न देशं च भवति गन्तव्यम् । नहि, येनैवा व्यतिरिक्तंयत, तत्तेनैव गम्यते । तदनन्यत्वसिद्धिश्च 'तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्' क्षेत्रज्ञंचापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इतिचेत्-अथापि स्यात् यद्यप्राप्यो मोक्षः, तदागतिश्रुतीनाम् 'स एकधा' 'स यदि पितृलोककामः' 'स्त्रीभिर्वायानैर्वा' इत्यादिश्रुतीनां च कोपःस्यात इतिचेत्, न, कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणिस्त्र्यादयःस्युः, न कारणे, 'एकमेवाद्वितीयम्' 'यत्रत्वान्यत्पश्यति' 'तत्केन कं पश्येत' इत्यादि श्रुतिभ्यः । विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानु-पपत्तिः । प्रलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषयाहि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । नह्येकं वस्तु परमार्थतः

कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यंचोतिउभयथा दृष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्यास्यात् । अन्यतरस्यच मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्यद्वैतस्यमिथ्यात्वम् 'यत्रहिद्वैतमिव भवति' 'मृत्योः समृत्युमाप्नोति' 'अथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पम्' 'अन्योऽसावन्योहमस्मि' 'उदरमन्तरंकुरुते' 'अथतस्यभयं भवति' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । सत्यत्वंच एकत्वस्य 'एकधैवानु द्रष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदꣳसर्वम्' 'आत्मैवेदꣳ सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः- श्रूयन्ते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्ति॥

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इत्येतदनुपपन्न मिति, तदयुक्तम्, तद्विहितत्वात्कर्मणां श्रुति विरोध इतिचेत्- यद्युपमृद्यकर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पा दिभ्रान्तिज्ञानोपमर्दकरज्वादिविषयविज्ञानवत्, प्राप्तः कर्म विधिश्रुतीनांनिर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । सच विरोधोनयुक्तः, प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामितिचेत्, न, पुरुषार्थोपदेश- परत्वाच्छ्रुतीनाम् । विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषोमोक्ष- यितव्य इति संसारहेतुरविद्यायाः विद्ययानिवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेतिन विरोधः । एवमपि कर्त्रादिकारक सद्भावप्रतिपादनपरंशास्त्रं विरुध्यत एवेति चेत्, न, यथा

प्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादाय उपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वेऽव्याप्रियते। उपचितदुरितप्रतिवन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नैव कल्पते : तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात् ततश्चाविद्यानिवृत्तिः, ततआत्यन्तिकः संसारोपरमः। अपिच अनात्मदर्शिनोह्यना-त्मविषयः कामः, कामयमानश्च करोति कर्माणि, ततस्तत्फलो पभोगायशरीराद्युपादानलक्षणः संसारः। तद्व्यतिरेकेणात्मैकत्व दर्शिनो विषयाभावात्कामानुपपत्तिः, आत्मनिचानन्यत्वात्का मानुपपत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणो र्विरोधः। विरोधादेव च विद्यामोक्षंप्रति न कर्माण्यपेक्षते। स्वात्मलाभेतुपूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धापनयनद्वारेणविद्याहेतुत्वं – प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति। अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्य-स्तानि कर्माणीत्यवोचाम। एवं च अविरोधः कर्मविधि श्रुतीनाम्। अतः केवलाया एव विद्यायाः परंश्रेय इति सिद्धम्॥

एवंतर्हि आश्रमान्तरानुपपत्तिः कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः। गृहस्थस्यैव विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव। अतश्चयावज्जी-वादिश्रुतयः अनुकूलतराःस्युः। न कर्मानेकत्वात। न ह्यग्नि-होत्रादीन्येवकर्माणि, ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवचनं शमः दमः अहिंसा-इत्येवमादीन्यपिकर्माणि इतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साध-कतमान्यसंकीर्णानिविद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानिच। वक्ष्यतिच-

तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, इति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्चप्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसंभवात्, कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्म-साध्यायां च विद्यायांसत्यांगार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थ-त्वाच्चपुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चअयंलोकः पितृलोको देव-लोक इत्येतेभ्योऽव्यावृत्तकामस्य, नित्यसिद्धात्मदर्शिनः, कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते ? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि-विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्यकर्मसुप्रयोजनमपश्यतः, कर्म-भ्योनिवृत्तिरेवस्यात् 'प्रव्रजिष्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मि' इत्येव-मादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात । कर्मप्रतिश्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनाद युक्तमितिचेत् अग्निहोत्रादिकर्मप्रतिश्रुतेरधिकोयत्नः महांश्च कर्मण्यायासः अनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम्, तपोब्रह्म-चर्यादीनां च इतराश्रमकर्मणांगार्हस्थ्येपि समानत्वादल्पसाधना पेक्षत्वाच्चेतरेषांनयुक्तस्तुल्यवद्विकल्पआश्रमिभिस्तस्यइतिचेत् न जन्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणिश्रुतेरधिकोयत्नइत्यादि नासौदोषः यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्मब्रह्म-चर्यादिलक्षणम् चानुग्राहकंभवति विद्योत्पत्तिंप्रति, येन च जन्मनैवविरक्तादृश्यन्तेकेचित्, केचित्तुकर्मसु प्रवृत्ता अवि-रक्ताविद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृत संस्कारेभ्योविरक्ता नामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते । कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्ग ब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्यकर्मफलस्यासंख्येयत्वात् तत्प्रतिच पुरु-

षाणांकामवाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिकोयत्नः कर्मसूपपद्यते, आशिषां बाहुल्यदर्शनात् इदंमेस्यादिदंमेस्यादिति । उपायत्वाच्च । उपायभूतानिहि कर्माणि विद्यांप्रतिइत्यवोचाम । उपाये च अधिकोयत्नःकर्तव्यः न उपेये । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमितिचेत् कर्मभ्यएवपूर्वोपाजितदुरितप्रतिवन्ध-क्षयाद्विद्योत्पद्यतेचेत्कर्मभ्य, पृथगुपनिषच्छ्रवणादि यत्नोऽन-र्थक इतिचेत, न नियमाभावात् । नहि, 'प्रतिवन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते' नत्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानात्, इति नि-यमोऽस्ति अहिंसाब्रह्मचर्यादीनांच विद्यांप्रत्युपकारकत्वात्, साक्षा देवचकारणत्वाच्छ्रवणमननिदिध्यासनादीनाम् । अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि । सर्वेषांचाधिकारो विद्यायाम् परंचश्रेयः केवलायाविद्यायाएवेतिसिद्धम् ॥ इति ॥

ब्रह्मानन्द वल्ली

मूलम् ।

ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् । सोश्नुऽते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यःपृथिवी । पृथिव्यां ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नात्पुरुषः सवाएषपुरु-

षोऽन्नरसमयः। तस्येदमेवशिरः। अयंदक्षिणपक्षः। अयमुत्तरःपक्षः।
अयमात्मा । इदंपुच्छंप्रतिष्ठा । तदप्येषश्लोकोभवति ॥ १ ॥

भाष्यम् ।

संहितादिविषयाणिकर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरंच अन्तःसोपाधिकमात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । नचैतावता अशेषतःसंसारबीजस्यउपमर्दनमस्ति । अतःअशेषोपद्रवबीजस्यअज्ञानस्यनिवृत्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते—ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादि । प्रयोजनंचास्याब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिः ततश्चआत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च'विद्वान्नबिभेतिकुतश्चन'इति।संसारनिमित्तेचसति अभयं प्रतिष्ठांविन्दतइत्यनुपपन्नम्, कृताकृते पुण्यपापे न तपत इतिच । अतोऽवगम्यते—अस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यान्तिकःसंसाराभावइति । स्वयमेवाहप्रयोजनम् 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इत्यादावेवसम्बन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हिसंबन्धप्रयोजनयोःविद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकंहिविद्याफलम्, 'श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । ब्रह्मवित् ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणम्, बृहत्तमत्वात् ब्रह्म, तद्वेत्तिविजानाति ब्रह्मवितआप्नोति प्राप्नोतिपरं निरतिशयम्, तदेव ब्रह्मपरम् नह्यन्यस्यविज्ञानादन्यस्यप्राप्तिः ।

स्पष्टंचश्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति 'स यो ह वै' तत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति' इत्यादि ।

ननु, सर्वगतंसर्वस्यचात्मभूतं ब्रह्मवक्ष्यति । अतो नाप्यम् । आप्तिश्चअन्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्यचपरिच्छिन्नेनदृष्टा ! अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवत् अनात्मवच्च तस्याप्तिरनुपपन्ना । नायंदोषः। कथम् ! दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः, परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि सतःअस्यजीवस्य भूतमात्राकृतवाह्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्यात्मदर्शिनः तदासक्तचेतसः। प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनः अव्यवहितस्यापि वाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततयास्वरूपाभावदर्शनवत् परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाअविद्यया अन्नमयादीन्वाह्याननात्मनआत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वात् अन्नमयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्म अनाप्तं स्यात् । तस्यैवमविद्यया अनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनः अविद्ययानाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्ययाआप्तिर्यथा, तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मणआत्मत्वदर्शनेनविद्ययातदाप्तिरुपपद्यत एवं । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्यंसूत्रभूतं सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणाय अविशेषेण च उक्तवेदनस्य

ब्रह्मणोवक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय, ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदोयत्परप्राप्तिलक्षणमुक्तम्, स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव, नान्यदित्येतत्प्रदर्शनाय च एषा ऋगुदाह्रियते—तदेषाभ्युक्तेति । तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थेएषाऋक् अभ्युक्ता आम्नाता । सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति ब्रह्मणो लक्षणार्थवाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्यब्रह्मणः । विशेष्यंब्रह्म विवक्षितत्वाद्वेद्यतया । वेद्यत्वेन यतो ब्रह्मप्राधान्येन विवक्षितम्, तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयं अतः अस्माद्विशेषण विशेष्यत्वादेवसत्यादीनि एकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्योनिर्धार्यते । एवंहि तज्ज्ञातंभवति, यदन्येभ्यो निर्धारितम्, यथा लोकेनीलंमहत्सुगन्ध्युत्पलमिति। ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते, यथानीलं रक्तं चोत्पल मिति, यदाह्यनेकानिद्रव्याणि एकजातीयान्येकविशेषणयोगीनिच, तदाविशेषणस्यार्थवत्वम्, न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि, विशेषणान्तरायोगात्, यथा असावेक आदित्य इति तथा एकमेव ब्रह्म, न ब्रह्मान्तराणि, येभ्यो विशेष्येत नीलोत्पलवत् । न, लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम् । नायं दोषः । कस्मात् लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि, न विशेषण प्रधानान्येव ।

कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेषः ?, उच्यते । सजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य, लक्षणं तु सर्वतएव, यथा अवकाशप्रदात्राकाशमिति । लक्षणार्थं च वाक्य मित्यवोचाम ।

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते, परार्थत्वात्, विशेष्यार्था हि ते । अत एव एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते—सत्यंब्रह्मज्ञानं ब्रह्म अनन्तंब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति, तत्सत्यम् । यद्रूपेणयन्निश्चितं तद्रूपं व्यभिचरति, तदनृतमित्युच्यते । अतोविकारोऽनृतम् 'वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्,' एवं सदेव सत्यमित्यवधारणात् । अतः'सत्यं ब्रह्म' इति ब्रह्मविकारान्निवर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्यचकारकत्वं, वस्तुत्वात् मृद्वत् अचिद्रूपताचप्राप्ता, अतइदमुच्यते—ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिः अवबोधः,—भावसाधनो ज्ञानशब्दः—नतुज्ञानकर्तृ ब्रह्मविशेषण त्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । नहिसत्यता अनन्तता चज्ञानकर्तृत्वे सत्युपद्येते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यंभवेत्, अनन्तं च ? यद्धिनकुतश्चित्प्रविभज्यते, तदनन्तम् । ज्ञान कर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात्, 'यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुत्यन्तरात । 'नान्यद्विजानाति' इति विशेषप्रतिषेधात्

आत्मानं विजानातीति चेत्न, भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । 'यत्रनान्यत्पश्यति' इत्यादिभूम्नोलक्षणविधिपरम् वाक्यम् । यथाप्रसिद्धमेवअन्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति, सभूमा इति भूमस्वरूपं तत्रज्ञाप्यते । अन्यग्रहणस्य प्राप्त प्रतिषेधार्थत्वात् न स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम् । स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वेज्ञात्रभाव प्रसङ्गः ज्ञेयत्वेनैवविनियुक्तत्वात् ॥

एक एवात्माज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन च उभयथा भवतीतिचेत्, न युगपदनंशत्वात् ! न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वेज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । नहि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेश अर्थवान् । तस्मात् ज्ञातृत्वेसति आनन्त्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वंचानुपपन्नम् ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्वे सति, सन्मात्रत्वं च सत्यं 'तत्सत्यम्' इतिश्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । 'ज्ञानंब्रह्म' इति कर्तृत्वादि कारक निवृत्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । 'ज्ञानंब्रह्म' इति वचनात्प्राप्तमन्तवत्वं, लौकिकस्य ज्ञानस्य अन्तवत्वदर्शनात् । अतः तन्निवृत्त्यर्थमाह-अनन्तमिति । सत्यादीनामनृतादिधर्म निवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य च ब्रह्मणः उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात् मृगतृष्णाम्भसिस्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एषवन्ध्या सुतो याति

शशश्रृङ्गधनुर्धरः इतिवत् शून्यार्थतैवप्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति-चेत्न, लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थ प्राधान्यमित्यवोचाम । शून्येहि लक्ष्ये अनर्थकं लक्षणवचनम् । लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे नशून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्वे तु तद्विपरीत-धर्मवद्भ्यो विशेष्येभ्यो ब्रह्मणोविशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते।ब्रह्म-शब्दोपिस्वार्थेनार्थवानेव। तत्रअनन्तशब्दो अन्तवत्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणेभवतः ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इति ब्रह्मण्येवआत्मशब्दप्रयोगात् वेदितुरात्मैव ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति इति च आत्मतां दर्शयति। 'तत्प्रवेशाच्च तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत' इति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतोवेदितुः स्वरूपंब्रह्म । एवं तर्हि, आत्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम् 'आत्माज्ञाता' इति हि प्रसिद्धम् 'सोऽकामयत' इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्व-प्रसिद्धिः अतो ज्ञानकर्तृत्वातज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तम्, अनित्यत्व प्रस-ङ्गाच्च यदिनाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणः तदाप्यनित्यत्वं प्रसज्येत, पारतन्त्र्यंच, धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् ज्ञानं च धात्वर्थः अतोऽस्य अनित्यत्वं परन्तत्रताच न स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वो-पचारात् ।आत्मनः स्वरूपंज्ञप्तिः नततो व्यतिरिच्यते। अतोनित्यैव।

तथापि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारपरिणामिन्याः येशब्दाद्याकारावभासाः ते आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेनव्याप्ता उत्पद्यन्ते। तस्मदात्मविज्ञानावभास्याश्चते विज्ञानशब्दवाच्याश्चधात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रिय.रूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते। यत्तु ब्रह्मणो विज्ञानम्, तत् सवितृप्रकाशवत्, अग्न्युष्णत्ववच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यत्तिरिक्तं स्वरूपमेव तत्। नतत्कारणान्तरसव्यपेक्षम्, नित्यस्वरूपत्वात, सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात कालाकाशादिकारणत्वात् निरातिशयसूक्ष्मत्वाच्च। न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मंव्यवहितं विप्रकृष्टं भूतंभवद्भविष्यद्वा अस्ति। तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म। मंत्रवर्णाच्च 'अपाणिपादो जवनोग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। सवेत्तिवेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषंमहान्तम्' इति। नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो दिद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्वितीयमस्ति इत्यादि श्रुतेश्च विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्करणादि निमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपिनित्यत्व प्रसिद्धिः। अतो नैव धात्वर्थस्तत् अक्रियारूपत्वात्। अतएव च न ज्ञान कर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म। तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धि धर्म विशेषेण ज्ञान शब्देन तल्लक्ष्यते,नतु उच्यते, शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात्। तथा सत्य शब्देनापि। सर्व विशेष प्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणः

वाह्यसत्ता सामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते 'सत्यं ब्रह्म' इति, नतु सत्यशब्दवाच्यंब्रह्म। एवं सत्यादिशब्दा इतरेतर संनिधानादन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यात् निवर्तका ब्रह्मणः, लक्षणार्थाश्चभवन्तीति। अतः सिद्धम् 'यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह' 'अनिरुक्तेनिलयने' इति च अवाच्यत्वम् नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः॥ तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यः वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायां, गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः, गूढावस्यां भोगापवर्गौ पूरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि आकाशे अव्याकृताख्ये, तद्धि परमं व्योम, 'एतास्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्यक्षर सन्निकर्षात्, 'गुहायां व्योमन्' इति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा, तत्रापि निगूढाः सर्वेपदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म। हार्दमेव तु परमंव्योमेति न्याय्यम् विज्ञानाङ्गत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात्। 'योवैस वहिर्धा पुरुषादाकाशोयो वै सोऽन्तःपुरुषआकाशोयोऽयमन्तर्हृदयःआकाशः' इति श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्यव्योम्नः परमत्वम्। तस्मिन्हार्देव्योम्नि याबुद्धिर्गुहा, तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति। नह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसम्बन्धोऽस्ति ब्रह्मणः, सर्वगतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च सः एवं ब्रह्म विजानन्, किमित्याह–

अश्नुतेभुङ्क्ते सर्वान् निरवशेषान् कामान् काम्यभोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेणनेत्याह—सहयुगपत एकक्षणो पारूढानेव एकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपा व्यातिरिक्तया, यामवोचाम 'सत्यंज्ञानं' इति । एतत्तदुच्यते-ब्रह्मणा सहेति । ब्रह्मभूतो विद्वान ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सह अश्नुते।न तथा यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणात्मनो जलसूर्यकादिवत प्रतिविम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणा पेक्षांश्च सर्वान्कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षान् चक्षुरादिकरणानपेक्षांश्च सर्वान्कामान्स-हाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्धिवैपश्चित्यम, यत्सर्वज्ञत्वम्, तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणा अश्नुत इति । इति शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

सर्व एव वल्ल्यर्थः 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इति ब्राह्मण वाक्येन सूत्रितः । सच सूत्रितोऽर्थःसंक्षेपतोमंत्रेण व्याख्यातः । पुनस्तस्यैवविस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते—तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः । तत्र च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तंमंत्रादौ, तत्कथं सत्यमनन्तं चेत्यत आह त्रिविधंह्यानन्त्यम्—देशतः कालतोवस्तुतश्चेति । तद्यथा-

देशतोऽनन्त आकाशः, नहिदेशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति। नतु कालतश्चानन्त्यं वस्तुतश्चआकाशस्य। कस्मात् कार्यत्वात्। नैवं ब्रह्मणआकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वम्, अकार्यत्वात्। कार्यंहि वस्तुकालेन परिच्छिद्यते। अकार्यं च ब्रह्म। तस्मात्कालतोऽस्यानन्त्यम्। तथावस्तुतः। कथं पुनर्वस्तुत आनन्दत्येम् सर्वानन्यत्वात्। भिन्नंहि वस्तु वस्त्वन्तरस्य अन्तोभवति, वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ताद्वस्त्वन्तरान्निवर्तते। यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः, सतस्यान्तः। तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वान्निवर्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेवभवति। सचान्तोभिन्नेषु वस्तुषु दृष्टः। नैवं ब्रह्मणोभेदः। अतोवस्तुतोप्यानन्त्यम्। कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इति; उच्यते--सर्ववस्तुकारणत्वात। सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म। कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्वमितिचेत्, न अनृतत्वात्कार्यस्य वस्तुनः। नहि कारण व्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति, यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तेत, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' एवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात्। तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म। आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतः, तस्येदं कारणम्, तस्मात्सिद्धम् देशत आत्मन आनन्त्यम्। न ह्यसर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किंचिद्दृश्यते अतोनिरतिशयमात्मन आनत्यं देशतः। तथा अकार्यत्वात्कालतः, तद्भिन्नवस्त्वन्तरा

भावाच्च वस्तुतः । अतएव निरतिशय सत्यत्वम् ॥

तस्मात्इति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते, एतस्मात् इति मंत्रवाक्येन अनन्तरं यथालक्षितम् । यद्ब्रह्म आदौ ब्राह्मण–वाक्येन सूत्रितम्, यच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनन्तर मेव लक्षितम्, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मनः आत्मशब्दवाच्यात्, आत्मा हि तत्सर्वस्य, 'तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुत्यन्तरात्, अतो ब्रह्म आत्मा, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपात् आकाशः संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणः अवकाशकरो मूर्तद्रव्याणम् । तस्मात् आकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च आकाशगुणेन शब्देन द्विगुणः वायुः संभूत इत्यनुवर्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणः अग्निः संभूतः । अग्नेश्च स्वेन रसगुणेन पूर्वैस्त्रिभिः चतुर्गुणाआपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेनगन्धगुणेन पूर्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यः अन्नम् । अन्नात-रेतोरूपेण परिणतात पुरुषः शिरः पाण्याद्याकृतिमान् । सवै एष पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसविकारः पुरुषाकृति भावितं हिसर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतं रेतो वीजं । तस्माद्यो जायते, सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात्, सर्वजातिषु जाय मानानांजनकाकृतिनियमदर्शनात् । सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे

ब्रह्मवंश्यत्वे च अविशिष्टे, कस्मात्पुरुष एव गृह्यते प्राधान्यात् किं पुनः प्राधान्यम् १ कर्म ज्ञानाधिकारः। पुरुष एवहि शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्च कर्मज्ञानयोरधिक्रियते, पुरुषेत्वेवा विस्तरामात्मा सहि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीक्षतीत्येवं संपन्न अथेतरेषांपशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानम्' इत्यादि श्रुत्यन्तर दर्शनात् ॥

सहि पुरुषः इह विद्यया आन्तरतमंब्रह्म संक्रामयितुमिष्टः तस्य च वाह्याकारविशेषष्वनात्मसुआत्मभाविता बुद्धिः बिना आलम्वनविशेषं कंचित् सहसा आन्तरतमप्रत्यगात्म विषया निरालम्वना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्य कल्पनयाशाखाचन्द्रानिदर्शनवत् प्रवेशयन्नाह—तस्येदमवशिरः। तस्य अस्य पुरुषस्यान्नरसमयस्य इदमेव शिरः प्रसिद्धम्। प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो माभूदिति इदमेव शिर इत्युच्यते। एवं पक्षादिषु योजना। अयं दक्षिणो वाहु पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः। अयंसव्यो वाहुः उत्तरः पक्षः अयंमध्यमो देहभागः आत्माअङ्गानाम्, 'मध्यंह्येषामङ्गानामात्मा' इतिश्रुतेः। इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गम्, तत् पुच्छं प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा। पुच्छमिव पुच्छं,

धोलम्बनसामान्यात्, यथागोः, पुच्छम् । एतत्प्रकृत्य उत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः, मृषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत् । तदप्येषश्लोको भवति । तत् तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्ते अन्नमयात्म प्रकाशके एषश्लोकः मंत्रः भवति इति प्रथमानुवाक् भाष्यम्

द्वितीयोऽनुवाकः ।

मूलम्

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवी ँ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नँ हिभूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्न माप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नँहिभूतानांज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानिजायन्ते । जातान्यन्नेनवर्धन्ते । अद्यतेऽत्तिचभूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विधएव । तस्य पुरुष विधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपानःउत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

तृतीयोनुवाकः ।

प्राणंदेवाअनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्चये । प्राणोहि

भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेवतआयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते प्राणोहि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुष मुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योन्तरआत्मामनोमयः । तेनैषपूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेवशिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथवाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

चतुर्थोनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विधएव । तस्य पुरुष विधताम् । अन्वयं पुरुष विधः । तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महःपुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति । १ ।

पंचमोनुवाकः

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तंनुतेऽपिच । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठ मुपासते । विज्ञानं ब्रह्मचेद्वेद । तस्माच्चेन्न । प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्वि-ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विध एव । तस्य पुरुष विधताम् । अन्वयं पुरुष विधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

भाष्यम् ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते, विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोतिश्रद्धापूर्वकम्, अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति । कर्माणिच तनुते । यस्माद्वि ज्ञानकर्तृकं सर्वम् तस्माद्युक्तं विज्ञानमयआत्मा ब्रह्मेति । किं च विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयः ज्येष्ठम्, प्रथमजत्वात्, सर्ववृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्म उपासतेध्यायन्ति, तस्मिन् विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वा उपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनात् ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्मचेत् 'यदि वेद विजानाति' न केवलं वेदैव, तस्मात् ब्रह्मणः चेत् न प्रमाद्यति, वाह्येष्वनात्मस्वात्माभावितः, तस्मात्प्राप्तंविज्ञान मये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनम्, तन्निवृत्यर्थमुच्यते—तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्वात्मभावंहित्वाकेवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नारते चेदित्यर्थः । ततःकिंस्यादिति, उच्यते

–शरीरेपाप्मनोहित्वा, शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानः, तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानात् निमित्तापाये हानमुपपद्यते, छत्रापाय इवच्छायायाः। तस्मातशरीराभिमान निमित्तान् सर्वान्न पाप्मनः शरीर प्रभवान् शरीरे एव हित्वा विज्ञानमय ब्रह्मस्वरूपापन्नः तत्स्थान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवात्मना समश्नुते सम्यगभुङ्क्ते इत्यर्थः। तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य आत्मा एष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः। कः य एषविज्ञानमयः। तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम्। आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिः, अधिकारात् मयट् शद्वाच्च। अन्नादिमया हि कार्यात्मानोभौतिका इहाधिकृताः। तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः। मयट् चात्र विकारार्थेदृष्टः, यथा अन्नमय इत्यत्र। तस्मात्कार्यात्मा आनन्दमयः प्रत्येतव्य। संक्रमणाच्च। 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इतिवक्ष्यति। कार्यात्मनांच संक्रमणमन्नात्मनां दृष्टम्। संक्रमण कर्मत्वेन च आनन्दमय आत्मा श्रूयते यथा 'अन्नमयमात्मानमुप संक्रामति इति। नच आत्मनएवोपसंक्रमणम्, अधिकारविरोधात्। असंभवाच्च। नह्यात्मनैव आत्मन उपसंक्रमणं संभवति, स्वात्मनि भेदाभावात, आत्मभूतंच ब्रह्म संक्रमितुः। शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च। नहि यथोक्तलक्षणे आकाशादिकारणे अकार्यपातिते शिरआद्यवयवरूपकल्पना उपपद्यते। 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' 'अस्थूलमनणु' 'नेतिनेत्यात्मा' इत्यादि

विशेषापोहश्रुतिभ्यश्च । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । नहि, प्रियशिर आद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने आनन्दमये आत्मनि ब्रह्मणिनास्ति ब्रह्मेत्याशङ्का भावात् 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इतिमंत्रोदाहरणमुपपद्यते । 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवानन्दमयः, न पर एवात्मा । आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम्, तद्विकार आनन्दमयः । सच विज्ञानमयादान्तरः, यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयादस्यान्तरत्वश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलंभोक्त्रर्थत्वा- दान्तरतमंस्यात्, आन्तरतमश्च आनन्दमय आत्मा पूर्वेभ्यः । विद्या कर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च प्रियादि प्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी, तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षात् विज्ञानमयाद स्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते, प्रियादिवासना निर्वर्तितो ह्यात्मा आनन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्ने उपलभ्यते । तस्य आनन्द मयस्यात्मनः इष्टपुत्रादिदर्शनजंप्रियं शिर इव शिरः, प्राधा- न्यात् । मोद इति प्रियलाभ निमित्तोहर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुख सामान्यम् आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानाम्, तेष्वनुस्यूतत्वात् । आनन्द इति परं ब्रह्म, तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादि विषयविशेषो पाधौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा अप्रच्छाद्यमाने प्रसन्ने अभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्ति विशेष

प्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्, तावत् विविक्ते प्रसन्ने अन्तःकरणे आनन्दविशेषउत्कृष्यते विपुलीभवति । वक्ष्यति च-'रसोवैसः, रस ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति, एषह्येवानन्दयाति एतस्यैवानन्द स्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति,इतिश्रुत्यन्तरात्। एवं च कामो पशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षः आन्दस्यवक्ष्यते । एवञ्च उत्कृष्यमाणस्य आनन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणम्, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्च अन्नादिमयाः कोशाउपन्यस्ताः, यच्चतेभ्य आभ्यन्तरम्, येन च ते सर्वे आत्मवन्तः, तत् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्या विद्यापरिकल्पितस्यद्वैतस्य अवसानभूतं अद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा, आनन्दमयस्यएकत्वावसानत्वात् । अस्तितदेकमविद्या कल्पितस्यद्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं । तदेत स्मिन्नप्यर्थे एष श्लोको भवति । इति भाष्यम् ।

षष्ठोऽनुवाकः

असन्नेव सभवति । असद्ब्रह्मेति वेदचेत् । अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद । सन्तमेनंततोविदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चनगच्छती ३। आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चित्समश्नुता ३ उ। सोऽकामयत। बहुस्यां प्रजायेयेति। सतपोऽतप्यत। सतपस्तप्त्वा। इदꣳ सर्वमसृजत। यदिदं किंच। तत्सृष्ट्वा। तदेवानु प्राविशत्। तदनु प्रविश्य। सच्चत्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च। निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च। सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्। यदिदं किंच। तत्सत्यमित्याचक्षते। तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

सप्तमोऽनुवाकः

असद्वा इदमग्र आसीत ततो वै सदजायत। तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत। तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति। यद्वैतत्सुकृतम्। रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो नस्यात्। एष ह्येवानन्दयाति। यदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽ निरुक्तेऽ निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथसोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथतस्य भयं भवति। तत्त्वेवभयं विदुषो मन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति। १।

अष्टमोऽनुवाकः

भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्नि-

श्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमा ँ सा भवति युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः। आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णास्यात् । स एको मानुष आनन्दः । तेये शतं मानुषा आनन्दाः । १ ।

स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेये शतं मनुष्यगन्धवार्णामानन्दाः । स एको देव गन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेयेशतं देव गन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेयेशतं पितॄणां चिर लोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । २ ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । सएको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । सएकोदेवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेयेशतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । ३ ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको वृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते येशतं वृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं वृहस्पतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ४ ।

भाष्यम् ।

भीषा भयेन अस्मात् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषा अस्मादाग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वायास वहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते, तद्युक्तं प्रशास्तरि सति, यस्मात् नियमेन तेषां प्रवर्तनम्, तस्मादस्तिभयकारणं तेषां प्रशास्तृब्रह्म । यतस्ते भृत्याइवराज्ञः अस्मात् ब्रह्मणः भयेन प्रवर्तन्ते तच्च भय कारणमानन्दंब्रह्म । तस्य अस्य ब्रह्मणः आनन्दस्य एषा मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्यमीमांस्यमिति, उच्यते– किमानन्दोविषयविषयिसंबन्धजनितः लौकिकानन्दवत्, आहोस्वित् स्वाभाविकः, इत्येवमेषा आनन्दस्य मीमांसा ॥

तत्र लौकिकआनन्दो वाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । सः य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि

प्रसिद्धेन आनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्यआनन्दोऽनुगन्तुं-शक्यते । लौकिकोप्यानन्दः ब्रह्मानन्दस्यैवमात्रा; अविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञाने उत्कृष्यमाणायां च अविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशात् यथा विज्ञानं विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते, सएव अविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणआनन्द इति ॥

निरस्तेत्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे, विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्णः एकः आनन्दः अद्वैतः भवतीत्येतमर्थंविभावयिष्यन्नाह—युवा प्रथमवयाः, साधुयुवेति साधुश्चासौ युवाचेति यूनोविशेषणम्, युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाः अतो विशेषणं युवास्यात्साधुयुवेति, अध्यायकः अधीतवेदः । आशिष्ठः आशास्तृतमः, दृढिष्ठः, दृढतमः वलिष्ठः वलवत्तमः, एवमाध्यात्मिक साधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोग साधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेनच कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः, स एकः मानुषः मनुष्याणां प्रकृष्टः एकः आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः, स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः, मानुषानन्दात् शतगुणे

नोत्कृष्टः मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषात् गन्धर्वत्वं प्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्तर्धानाद्यैश्वर्यसंपन्ना सूक्ष्मकार्यकरणाः तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वन्द्वप्रीतिघात शक्तिसाधनसंपत्तिश्च । ततः अप्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारवतःमनुष्यगन्धर्वस्यस्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसाद विशेषात् सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमे रुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनआनन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमंतुअकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दात् शतगुणेन आनन्दोत्कर्षः मनुष्यगन्धर्वेणतुल्योवक्तव्यइत्येवमर्थम् । साधुयुवा अध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते । तेह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वंतु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशेष्यते । अतः अकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेः अकामहतत्वस्यपरमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वाजातितएव । चिरलोके लोकानामिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्थायीलोकोयेषां पितॄणाम्, ते चिरलोकलोकाइति । आजान इति देवलोकः तस्मिन्नाजानेजाताआजानजादेवाः, । स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषुजाताः । कर्मदेवा ये वैदिकेनकर्मणाअग्निहोत्रादिना केवलेन देवानापियान्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः

इन्द्रस्तेषां स्वामी, तस्यआचार्योवृहस्पतिः प्रजापतिः विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमंडलव्यापी । यत्रैतेआनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति, धर्मश्च तन्निमित्तः ज्ञानंचतद्विषयम् अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, तस्यैषआनन्दः श्रोत्रियेण अवृजिनेन अकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तस्मादेतानित्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते, अकामहतत्वं तु उत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनता अवगम्यते । तस्य अकामहतत्व प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मणआनन्दः यस्य परमानन्दस्यमात्रा एकदेशः,'एतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दःयस्यमात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ताः यत्रैकतां गताः—सएष परमानन्दः स्वाभाविकः अद्वैतात्, आनन्दानन्दिनोश्च अविभागोऽत्र॥

मूलम् ।

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । सय एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ।

एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोकोभवति ॥ ५ ॥ इति ।

नवमो ऽनुवाकः ।

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्यमनसासह । आनन्दंब्रह्मणोविद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । एतꣳहवाव न तपति । किमहꣳसाधुनाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳस्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳस्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । १ ।

अथ भृगुवल्ली ।

प्रथमो ऽनुवाकः ।

भृगुर्वैवारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳहोवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

द्वितीयो ऽनुवाकः ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानिभूतानिजायन्ते । अन्नेन जातानिजीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभि

संविशन्तीति । तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणम्पितरमुपससार । अधीहि भगवो.ब्रह्मेति । त ँ होवाच। तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति स तपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानिभूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानिजीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । ताद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणम्पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँ होवाच । । तपसा ब्रह्मनिजिज्ञासस्व । तपोब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सतपस्तस्वा । १ ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानिजायन्ते । मनसाजातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसं विशन्तीति । ताद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणम्पितरमुपससार । अधीहि भगवोब्रह्मेति । त ँ हो वाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

पंचमोऽनुवाकः

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि

भूतानिजायन्ते । विज्ञानेनजातानिजीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणम्पितर मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सत-पस्तप्त्वा । १ ।

षष्ठोऽनुवाकः

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । सैषाभार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या । १ ।

अथ छान्दोग्यम् । प्रथमाध्याये १ खण्डे

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति तस्योप व्याख्यानम् । १ ।

छा० ७ अ० २३ खण्डे

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पेसुखमस्ति भूमैवसुखंभूमा त्वेवविजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासइति । १ ।

छा० ७ अध्याये २४ खण्डे

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पन्तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

छा० ८ अ० एकादश खण्डे ।

तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्तस्सम्प्रसन्न स्स्वप्नन्नविजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैवदेवानेतद्भयन्ददर्श नाहखल्वयमेव ꣳ सम्प्रत्यात्मानज्जानात्ययमहमस्मीति नोएवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्रभोग्यम्पश्यामीति ॥ १ ॥

छा० ८ अ० १२ खण्डे

मघवन्मर्त्यम्वाइदꣳ शरीरमात्तम्मृत्युनातदस्यामृतस्या शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तोवैसशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरम्वावसन्तन्न प्रियाप्रियेस्पृशतः

छा० ५ अ० ८ खण्डे

योषावाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते सधूमोयोनिरर्चिर्यदन्तः करोतितेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवारेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

छा० ६ अ० १ खण्डे

भाष्यम्

श्वेतकेतुःह आरुणेय आस इत्याद्यध्यायसम्बन्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलान्' इत्युक्तं कथं तस्मात् जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयते अनिति च तेनैव इत्येतद्वक्तव्यम् अनन्तरं च एकस्मिन् भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं, तत् एकत्वे सति आत्मनः सर्वभूतस्थस्यउपपद्यते न आत्मभेद कथं च तदेकत्वमिति तदर्थोऽयंषष्ठोऽध्याय आरभ्यते

छा० ६ अ० २ खण्डे

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत । १ ।

भाष्यम्

सदेव सदितिअस्तितामात्रं वस्तुसूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं

निरंजनं निरवयवं विज्ञानम्, यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः। एव शब्दः अवधारणार्थः। किंतदवध्रियत इतिआहइदंजगत, नामरूपक्रिया-वद्विकृतमुपलभ्यतेयत, तत्सदेवासीत इति आसीच्छब्देनसंबध्यते। कदा सदेवेदमासीत् इति उच्यते--अग्रेजगतः प्रागुत्पत्तेः। किंने-दानीमिदंसत, येन अग्रेआसीदिति विशेष्यते न। कथंतर्हि विशे-षणम्। इदानीमपीदंसदेव, किंतुनामरूप विशेषणवदिदंशद्वबुद्धि विषयं च इतीदं च भवति। प्रागुत्पत्तेस्तु अग्रे केवलसच्छब्द बुद्धिमात्र गम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते। नहि प्रागुत्पत्तेः नाम-वद्रूपवद्वा इदमिति ग्रहीतुशक्यं वस्तु सुषुप्तकाले इव। यथा सुषुप्तादु-त्थितः सत्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेवकेवलं वस्त्विति। तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः। यथा इदमुच्यते लोके—पूर्वाह्ने घटादि सिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्यग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतः अपराह्णे तत्रैव. घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादिकेवलं पूर्वाह्न आसीदिति तथा इहाप्युच्यते-सदेवेदमग्र असीदिति। एकमेवेति। स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीति एकमेवत्युच्यते! अद्वितीयमिति। मृद्व्यतिरेकेण मृदः यथा अन्य-द्घटाद्याकारेण परिणमयितृ कुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टम्, तथा सद्व्यतिरेकेणसतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रति-षिध्यते,-अद्वितीय मिति, नास्याद्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यते इत्य-द्वितीयम्। ननुवैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्वस्योप-

पद्यते, द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः—सद्द्रव्यंसन्गुणःसत्कर्मे त्यादिदर्शनात् । सत्यमेवस्यादिदानीं, प्रागुत्पत्तेस्तुनैवेदं कार्यंसदेवासीदित्यभ्युप गम्यते वैशेषिकैः, प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्वाभ्युपगमात् । नच एकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात्सतःअन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः। तत् तत्र ह एतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तु निरूपणे एके वैनाशिका आहुः वस्तुनिरूपयन्तः-असत् सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेः इदं जगत् एकमेव अग्रे अद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्ते स्तत्वं कल्पयन्ति वौद्धा । नतुसत्प्रतिद्वान्द्वि वस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीतंतत्वं भवतीति नैयायिकाः । ननुसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदाभिप्रेतं वैनाशिकैः, कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति कालसंबन्धः संख्यासंबन्धोऽद्वितीयत्वं च उच्यते तैः । वाढं न युक्तं तेषांभावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एव, अभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ता अभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरितिचेत् । न, प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेतिकल्पनानुपपत्तिः ननु कथं वस्त्वाकृतेःशब्दार्थत्वे असदेकमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिः, तदनुपपत्तौ च इदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत, नैषदोषः, सद्ग्रहण निवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । सदित्ययंतावच्छब्दः

सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन समानाधिकरणौ तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्यसद्वाक्यार्थविषयांबुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं लक्षणांततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयति, अश्वारूढ इव अश्वालम्बनः अश्वंतदभिमुखविषयान्निवर्तयति—तद्वत् । नतु पुनः सदभावमेवअभिधत्ते । अतः पुरुषस्य विपरीतग्रहण निवृत्यर्थपरम् इदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतंग्रहणं ततो निवर्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्वात् असदादि वाक्यस्यश्रौतत्वंप्रामाण्यं च सिद्धमित्यदोषः । तस्मात् असतः सर्वाभावरूपात् सत्विद्यमानम्जायत समुत्पन्नम् । अडभावः छान्दसः ॥

छा० ६ अ० २ खण्डे

कुतस्तु खलुसोम्यैवंस्यादितिहोवाच कथमसतः सज्जायेतेति । सत्वेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

भाष्यम् ।

तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षंदर्शयित्वा प्रतिषेधति—कुतस्तु प्रमाणात्खलु हेसोम्य एवंस्यात् असतः सज्जायेत

इत्येवं कुतोभवेत् १ न कुतश्चित् प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः। यदपि वीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्ट : अभावादेवेति तदप्यभ्युपगम विरुद्धं ... कथं ये तावद्बीजावयवाः वीजसंस्थानविशिष्टाः तेऽङ्कुरेप्यनुवर्तन्त एव नतेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वीजाकारसंस्थानम्, तदपि ... व्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकै रभ्युपगम्यते, यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदस्ति अवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं, तथा च सति अभ्युपगमविरोधः अथ संवृत्या अभ्युपगतं वीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इतिचेत्, केयंसंवृतिर्नाम—किमसावभाव; उतभावः इति, यद्यभावः दृष्टान्ताभावः। अथभावः, तथापिनाभावादङ्कुरोत्पत्तिः, वीजावयवेभ्योहि अङ्कुरोत्पत्तिः। अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्, न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां वीजसंस्थान रूपोऽवयवीनास्ति, तथा अवयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः वीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवाः तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरावयवाः इत्येवंप्रसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सतएव सदुत्पत्तिः सेतस्यति। नतुअसद्वादिनां दृष्टान्तोस्ति असतः सदुत्पत्तेः। मृत्पिंडात घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। यद्यभावादेव घटउत्पद्येत, घटार्थिना मृत्पिण्डो

नोपादीयेत अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत, न त्वे- तदस्ति, अतः नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुः मृद्बुद्धिर्घटबुद्धे निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते, नतु परमार्थत एव मृद्घटो वा अस्तीति, तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः। मृद्घटबुद्ध्योःनिमित्तनैमित्तिकतया आनन्तर्यमात्रम्, नतुकार्यकारणत्वमिति चेत् , न बुद्धीनांनैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तुखलुसौम्य एवं स्यात् इति ह उवाच–कथंकेन प्रकारेण असतः सज्जायेत इति, असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टांत प्रकारोऽस्तीत्याभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्यउपसंहरति सत्वेव सोम्येदमग्रआसीदिति स्वपक्षसिद्धिम् । ननुसद्वा- दिनोपि सतः सदुत्पद्यते इति नैवदृष्टान्तोस्तीति, घटाद्घटान्त रोत्पत्यदर्शनात् ।

सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते, किंतर्हि सदेव संस्थानान्तरेणाव- तिष्ठते-यथासर्पःकुण्डलीभवति, यथा च मृत्चूर्णपिण्डघटकपालादि प्रभेदैः । यद्येवंसदेव सर्वप्रकारावस्थम्, कथंप्रागुत्पत्तेरिदमासी- दित्युच्यते ननुनश्रुतंत्वया सदेवेत्यवधारणं इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्त तर्हि प्रागुत्पत्तेः असदेवासीत् न इदंशब्दवाच्यम्, इदानीमिदंजातमिति । न सत एव इदंशब्दबुद्धिविषयतया-

अवस्थानात, यथामृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत्। ननु यथा मृद्वस्तु एवं पिण्डघटाद्यपि, तद्वत् सद्बुद्धेरन्यबुद्धि-विषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वंतरंस्यात्कार्यजातं यथा अश्वाद्गौः। न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेपि मृत्वाव्यभिचारात्। यद्यपिघटःपिण्डंव्यभिचरति पिण्डश्चघटम्,तथापिपिण्डघटौमृत्वंन-व्यभिचरतः तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ। व्यभिचरतित्वश्वंगौः अश्वो वा गाम्। तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः। एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमितियुक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति, वाचारम्भण-मात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य। ननुनिरवयवंसत्, 'निष्कलं निष्क्रियंशान्तं निरवद्यंनिरंजनं दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः' इत्यादिश्रुतिभ्यः, निरवयवस्यसतः कथं विकार संस्थानमुपपद्यते१नैषदोषः। रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवत् बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यः विकारसंस्थानोपपत्तेः। 'वाचा-रम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्' एवंसदेवसत्यम्, इति-श्रुतेः। एकमेवाद्वितीयं परमार्थतः इदंबुद्धिकालेऽपि॥ इति भाष्यम्।

छा० ६ अ० ८ खण्डे

मूलम्

उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य

विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतोभवति तस्मादेन ँ स्वपितीत्याचक्षते स्व ँ ह्य पीतोभवति । १ ।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाबन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलुसोम्य तन्मनो दिशं-दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाप्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धन ँ हि सोम्य मन इति । २ ।

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदपआचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतित ँ सोम्य-विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति । ३ ।

तस्य क्व मूल ँ स्यादन्यत्रान्नादेवमेवखलु सोम्यान्नेन शुङ्गे नापो मूलमविन्वच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमविच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः । ४ ।

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट

इत्येवं कुतोभवेत् ? न कुतश्चित् प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः। यदपि वीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टः अभावादेवेति तदप्यभ्युपगम विरुद्धंतेषाम् कथं ये तावद्वीजावयवाः वीजसंस्थानविशिष्टाः तेऽङ्कुरेप्यनुवर्तन्त एव नतेषामुपमर्दोङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वीजाकारसंस्थानम्, तद्वीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकै रभ्युपगम्यते, यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदास्ति अवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं, तथा च सति अभ्युपगमविरोधः अथ संवृत्या अभ्युपगतं वीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इतिचेत्, केयंसंवृतिर्नाम—किमसावभाव; उतभावः इति, यद्यभावः दृष्टान्ताभावः। अथभावः, तथापिनाभावादङ्कुरोत्पत्तिः, वीजावयवेभ्योहि अङ्कुरोत्पत्तिः। अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्, न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां वीजसंस्थान रूपोऽवयवीनास्ति, तथा अवयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः वीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवाः तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरावयवाः इत्येवंप्रसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सतएव सदुत्पत्तिः सेतस्यति। नतुअसद्वादिनां दृष्टान्तोस्ति असतः सदुत्पत्तेः। मृत्पिंडात घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। यद्यभावादेव घटउत्पद्येत, घटार्थिना मृत्पिण्डो

नोपादीयेत अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत, न त्वेतदस्ति, अतः नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुः मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते, नतु परमार्थत एव मृद्घटो वा अस्तीति, तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तेः। मृद्घटबुद्ध्योःनिमित्तनैमित्तिकतया आनन्तर्यमात्रम्, नतुकार्यकारणत्वमिति चेत् , न बुद्धीनांनैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तुखलुसौम्य एवं स्यात् इति ह उवाच-कथंकेन प्रकारेण असतः सज्जायेत इति, असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टांत प्रकारोऽस्तीत्याभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्यउपसंहरति सत्वेव सोम्येदमग्रआसीदिति स्वपक्षसिद्धिम् । ननुसद्वादिनोपि सतः सदुत्पद्यते इति नैवदृष्टान्तोस्तीति, घटाद्घटान्तरोत्पत्यदर्शनात् ।

सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते, किंतर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते-यथासर्पःकुण्डलीभवति, यथा च मृत्चूर्णपिण्डघटकपालादि प्रभेदैः । यद्येवंसदेव सर्वप्रकारावस्थम्, कथंप्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते ननुनश्रुतंत्वया सदेवेत्यवधारणं इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्त तर्हि प्रागुत्पत्तेः असदेवासीत् न इदंशब्दवाच्यम्, इदानीमिदंजातमिति । न सत एव इदंशब्दबुद्धिविषयतया-

अवस्थानात, यथामृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत्। ननु यथा मृद्वस्तु एवं पिण्डघटाद्यपि, तद्वत् सद्बुद्धेरन्यबुद्धि-विषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वंतरंस्यात्कार्यजातं यथा अश्वाद्गौः। न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेपि मृत्वाव्यभिचारात्। यद्यपिघटःपिण्डंव्यभिचरति पिण्डश्चघटम्,तथापिपिण्डघटौमृत्वंन-व्यभिचरतः तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ। व्यभिचरतित्वश्वंगौः अश्वो वा गाम्। तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः। एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमितियुक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति, वाचारम्भण-मात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य। ननुनिरवयवंसत्, 'निष्कलं निष्क्रियंशान्तं निरवद्यंनिरंजनं दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबा-ह्याभ्यन्तरोह्यजः' इत्यादिश्रुतिभ्यः, निरवयवस्यसतः कथं विकार संस्थानमुपपद्यते१ नैषदोषः। रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवत् बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यः विकारसंस्थानोपपत्तेः। 'वाचा-रम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्' एवंसदेवसत्यम्, इति-श्रुतेः। एकमेवाद्वितीयं परमार्थतः इदंबुद्धिकालेऽपि॥ इति भाष्यम्।

छा० ६ अ० ८ खण्डे

मूलम्

उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य

विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतोभवति तस्मादेन ँ स्वपितीत्याचक्षते स्व ँ ह्य पीतोभवति । १ ।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाबन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलुसौम्य तन्मनो दिशं-दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाप्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धन ँ हि सोम्य मन इति । २ ।

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदाशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतित ँ सोम्य-विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति । ३ ।

तस्य क्व मूल ँ स्यादन्यत्रान्नादेवमेवखलु सोम्यान्नेन शुङ्गे नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः । ४ ।

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट

उदन्येति तत्रैतदेवशुङ्गमुत्पतित ँ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति । ५ ।

तस्य क्व मूल ँ स्यादन्यत्राद्भ्योद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलुसोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतितदुक्तं पुरस्तादेवभवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिद ँ सर्वं तत्सत्य ँ स आत्मा तत्वमसि श्वेतकतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

छा० ६ अ० ९ खण्ड

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणा ँ रसान्समवहारमेकता ँ रसं गमयन्ति । १ ।

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहंवृक्षस्य रसोस्म्यमुष्याहं वृक्षस्यरसोस्मीत्येवमेव खलुसोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहइति । २ ।

त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । ३ ।

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वंतत्सत्यꣳस आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच । ४ ।

छा० ६ अ० दशम खण्डे

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यःस्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति । १ ।

एवमेव खलुसोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । २ ।

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्य ꣳस आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूयएव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच । ३ ।

छा० ६ अ० एकादश खण्डे

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मुलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । १ ।

अस्य यदेका ँ शाखां जीवोजहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्याति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति । २ ।

एवमेव खलुसोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोणिमैतदात्म्यमिद ँ सर्वं तत्सत्य ँ स आत्मा तत्वमसिश्वेतकेतो इति भूयएव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच । ३ ।

छा० ६ अ० द्वादश खण्डे

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदंभगवइति भिन्द्धीतिभिन्नंभगवइति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमाधाना भगवइत्यासामङ्गैकां भिन्द्धीति भिन्नाभगवइति किमत्रपश्यसीति न किंचन भगवइति । १ ।

तᳬहोवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्यवै सोम्यैषोणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति । २ ।

सयएषोणिमैतदात्म्यमिदᳬ सर्वं तत्सत्य ᳬस आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवाविज्ञापयत्विति तथा सोम्येत्ति होवाच । ३ ।

छा० ६ अ० त्रयोदशः खंडः

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार ·तᳬहोवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तᳬहोवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

सयएषोणिमैतदात्म्यमिदᳬसर्वं तत्सत्यᳬस आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञपयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

छा० ६ अ० चतुर्दशः खंडः

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूयएव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

छा० ६ अ० पंचदशः खंडः

पुरुषꣳसोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

षोडशः खंडः

पुरुषꣳसोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानꣳकुरुते सोनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सदह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एवं सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा तत्वमसि श्वेतिकेतो इति तद्धास्य विजिज्ञाविति-विजिज्ञाविति ॥ ३ ॥

भाष्यम्

शृणु-यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्माणि संदिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय च उत अपि हस्तगृहीतं वद्धहस्तं आनयन्ति राज पुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्च आहुः–अपहार्षीद्धनम स्यायम् । ते च आहुः किमपहरणमात्रेणबन्धनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गात, इत्युक्ताः पुनराहुः-स्तेयमकार्षी चौर्येण धनमपहार्षीदिति। तेष्वेवं वदत्सु इतरः अपहुते-नाहंतत्कर्तेति । ते च आहुः संदिह्यमानं स्तेयमकार्षीः त्वमस्य धन स्येति । तस्मिंश्च अपहुवाने आहुः–परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्ता भवति वहिश्चापहुते, स एवंभूतः तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते । स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मान मन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुंतप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति, सदह्यते, अथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसंधिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणः अकर्ताभवति, तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्येन तथा स्तैन्याकर्तृतया आत्मानमन्तर्धाय परशुंतप्तं प्रति गृह्णाति । स सत्याभिसंधः सन् नदह्यते सत्यव्यवधानात, अथ मुच्यते च

मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततल संयोगस्य तुल्यत्वेऽपि-स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभिसंधो दह्यते नतु सत्याभिसंधः ॥

स यथा सत्याभिसन्धः तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्य व्यवहितहस्ततलत्वात् नादाह्येत नदह्येतेत्येतत्, एवं सद्ब्रह्म सत्याभिसंधेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्संपत्तौ विद्वान् सत्संपद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणाय आवर्तते । अविद्वांस्तु विकारानृताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथाकर्म यथाश्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनभिसंधिकृते मोक्षवन्धने, यच्चमूलं जगतः यदायतना यत्प्रतिष्ठाश्च, सर्वाः प्रजाः, यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयम्, तत्सत्यं स आत्मा तव, अतस्तत्वमासि श्वेतकेतो–इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यम् । कः पुनरसौश्वेतकेतुः त्वंशब्दार्थः १ योहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र इति वेद आत्मानमादेशं श्रुत्वामत्वा विज्ञाय च, अश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ 'कथंनुभगवः सआदेशोभवति' इति । सएषः अधिकृतः श्रोतामन्ता विज्ञाता तेजोवन्नमयं कार्यकरणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूप व्याकरणाय–आदर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौप्रति विम्वरूपेण । स आत्मानं कार्यकरणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक्पितुश्रवणात् न विजज्ञौ । अथेदानीं पित्रा

प्रतिवोधितः तत्वमसि इति दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् । द्विर्वचन मध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

किं पुनरत्रषष्ठे वाक्यप्रमाणेनजनितं फलमात्मनिकर्तृत्व भोक्तृत्वयोरधिकृतत्वविज्ञाननिवृत्तिः तस्य फलम् यमवोचाम त्वं शब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं च अधिकृतमविज्ञातविज्ञानफलार्थम्। प्राक्च एतस्माद्विज्ञानात् अहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि, अहमत्राधिकृतः, एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये, कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्याम्–इत्येवं कर्तृत्वभोक्तृ त्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानमभूत तस्य, यत्सज्जगतो मूलंएकमेवाद्वितीयं तत्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते बिरोधात्–न हि एकस्मिन्नद्वितीये आत्मनि अयमहमस्मीति विज्ञाते ममेदं अन्यदनेन कर्तव्यम् इदं कृत्वा अस्यफलंभोक्ष्ये इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्सत्याद्वितीया त्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानंनिर्वतते इति युक्तम् । ननु ‘ तत्वमसि ’ इत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते यथा आदित्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः, यथा च लोके प्रतिमादिषुविष्ण्वादि बुद्धिः, तद्वत् नतुसदेवत्वमिति, यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात्, कथमात्मानं न विजानीयात् येन तस्मै

तत्त्वमसीत्युपदिश्यते, न आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादौ इतिशब्दव्यवधानात् न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते रूपादिमत्वाच्च आदित्यादीनाम् । आकाशमनसोश्च इति शब्दव्यवधानादेव अब्रह्मत्वम् । इह तु सत एवेहप्रवेशंदर्शयित्वा 'तत्वमसि' इति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति । ननु पराक्रमादिगुणः सिंहोऽसित्वं इतिवत् तत्वमसीति स्यात् । न, मृदादिवत् सदेकमेवाद्वितीयंसत्यम् ॥

इत्युपदेशात् । न च उपचारविज्ञानात् 'तस्यतावदेवचिरम्' इति सत्संपत्तिरुपदिश्येत । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य त्वमिन्द्रोयम इति वत। नापिस्तुतिः, अनुपास्यत्वाच्छ्वेतकेतोः। नापिसतश्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयेत-नहि राजा दासस्त्वमितिस्तुत्यः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेश निरोधोयुक्तः तत्वमसीति देशाधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति । न च अन्यागतिरिह सदात्मत्वोपदेशात् अर्थान्तरभूतासंभवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्य तया चोद्यते न त्वज्ञातं सदसीति ज्ञाप्यत इति चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽपि 'अश्रुतं श्रुतं भवति' इत्याद्यनुपपन्नम् । न, सदस्मीति बुद्धिविधेःस्तुत्यर्थत्वात् । न 'आचार्यवान्पुरुषोवेद' तस्यतावदेवचिरम् इत्युपदेशात् । यदिहिसदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यतयाविधीयते न तु त्वं शब्दवाच्यस्यसद्रूपत्वमेव तदान

आचार्यवान्वेदइति ज्ञानोपायोपदेशोवाच्यःस्यात । यथा अग्नि-होत्रंजुहुयात् इत्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवआचार्यवत्वमिति, तद्वत् । 'तस्यतावदेवचिरम्' इति च क्षेपकरणं न युक्तंस्यात्, सदात्मतत्वे अविज्ञातेऽपि सकृदबुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात न च तत्वम-सीत्युक्ते नाहं सदितिप्रमाणवाक्यजनिताबुद्धिः निवर्तयितुं-शक्या, नोत्पन्नेतिवाशक्यंवक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानांतत्परतयैवो-पक्षयात् । यथा अग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्तव्यता बुद्धीनामतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वंवानशक्यते वक्तुम्—तद्वत् । यत्तूक्तं सदात्मासन् आत्मानंकथं न जानीयादितिनासौदोषः कार्य-करणसंघातव्यातीरिक्तः अहंजीवः कर्ताभोक्तेत्यपिस्वभावतःप्राणि-नांविज्ञानादर्शनात् । किमुतस्यसदात्मविज्ञानम् । कथमेवंव्याति-रिक्तविज्ञाने असति तेषांकर्तृत्वादिविज्ञानं संभवतिदृश्यतेच । तद्व त्तस्यापि देहादिष्वात्मबुद्धित्वातनस्यात्सदात्माविज्ञानम् । तस्मात् विकारानृताधिकृतजीवात्मविज्ञाननिवर्तकमेवइदंवाक्यम् 'तत्वमसि' इतिसिद्धमिति ॥

छा० ८ अ० ८ खण्डे

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्रातेतौह प्रजापतिरुवाच

पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावांभगव आत्मानं पश्याव आ-
लोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति । १ ।

छा० ८ अ० १५ खण्डे

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतयउवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमा-वृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिꣳसन्सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यः स खल्वेवंवर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । १ ।

इति छान्दोग्यम्

बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् तस्यादिमो मन्त्रः

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाया यया शनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीस्यामिति । सोऽर्चन्नचर त्तस्यार्चतआपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कꣳहवा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

भाष्यम् ।

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शन विवक्षयैवोत्पत्तिःस्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्रआसीत इह संसार मंडले, किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषम्, नैवासीत् नवभूव, अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः ॥

किं शून्यमेवबभूव? शून्यमेवस्यात, 'नैवेह किंचन' इतिश्रुतेः, न कार्यं कारणं वासीत, उत्पत्तेश्च, उत्पद्यतेहि घटः, अतः प्रागु-त्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम्। ननुकारणस्य न नास्तित्वम्, मृत्पिण्डादि दर्शनात, यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता । अस्तुकार्यस्य, नतु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् । न, प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः, सर्वस्यजगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते, तस्मात्सर्वस्यैवाभावोस्तु ॥

न, 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इतिश्रुतेः, यदिहिकिंचिदपि नासीत्, येनाव्रियते यच्चाव्रियते, तदा नावक्ष्यत 'मृत्युनैवेद मावृतम्' इति नहिभवतिगगन कुसुमच्छन्नोवन्ध्यापुत्र इति ब्रवीति च 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत' इति । तस्मात् येनावृतं कारणेन, यच्चावृतं कार्यम्, प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत; श्रुतेः

प्रामाण्यात्, अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य कारणयोरस्तित्वं । कार्यस्यहि सतोजायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति दर्शनात् असति चादर्शनात्, जगतोऽपिप्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्व मनुमीयते, घटादिकारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्वमेव, अनुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाकारविशेषः तदभावेभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादि द्रव्यमेव कारणम्, न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्य मुत्पादयत्, पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्, कार्यान्तर मुत्पादयति, एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्व कार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्वे । पिण्डादि व्यतिरेकेण मृदादेरसत्वादयुक्तमिति चेत्—पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते, घटादिकार्यान्तरेष्यनुवर्तते, इत्येतद युक्तम्, पिण्डघटादिव्यतिरेकेणमृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत्, न, मृदादिकारणानांघटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्ति- दर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनम्, न कारणानुवृत्तेरिति चेत्, न

पिण्डादिगतानांमृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमा नाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता, प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य, सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्—यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमितिगम्यमानम्, तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायाम्, तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्, सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदं बुद्ध्योरपि कर्त्रभावे संबन्धानुपपत्तिः ॥ सादृश्यात्तत्संवन्धइतिचेत्, न, तदिदं बुद्ध्योरितरेतर विषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणा नुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरितिचेत्, न, तदिदं बुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्व मेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत, न, बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्व प्रसङ्गात् । तदप्यस्त्वितिचेत्, न, सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्य बुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्—सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ॥

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः, कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्--अभिव्यक्ति लिङ्गमस्येति अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः ॥ यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादिवस्तु,

तदालोकादिना आवरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति, तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्य वगच्छामः। नह्यविद्यमानोघटः उदितेष्यादित्ये उपलभ्यते। न, ते अविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्—न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदिते आदित्ये उपलभ्येतैव, मृत्पिण्डे संनिहिते तमआद्यावरणे चासतिविद्यमानत्वादिति चेत, न, द्विविधत्वादावरणस्य। घटादिकार्यस्यद्विविधं ह्यावरणम्-मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि, प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्य वयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम्। तस्मात्प्रागुत्पत्ते र्विद्यमानस्यैवघटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः। नष्टोत्पन्न भावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्वि विधत्वापेक्षः। पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमितिचेत तमः कुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टम्, न, तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले, तस्मात्पिण्डकपाल संस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तम् आवरणधर्मवैलक्षण्यादितिचेत, न, क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनै कदेशत्वदर्शनात्। घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवाना मन्तर्भावादनावरणत्वमितिचेत, न, विभक्तानां कार्यान्तरत्वा-दावरणत्वोपपत्तेः। आवरणाभावे एव यत्नः कर्तव्य इतिचेत, पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादि कार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत

इतिचेत्, घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाशे एव यत्नः कर्तव्यः, न घटाद्युत्पत्तौ, न चैतदस्ति, तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिः, इतिचेत, न, अनियमात् । न हि विनाशमात्र प्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता, तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत्–दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपितमस्तिरस्करणाय, तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते, नहि घटे किंचिदाधीयत इतिचेत, न, प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यतेप्रदीपकरणे, न तथा प्राक्प्रदीपकरणात् तस्मान्न तमस्तिरस्करणायैव प्रदीपकरणम्, किंतर्हि, प्रकाशवत्वाय, प्रकाशवत्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नःस्यात, यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोस्ति— अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाशे एव यत्नः कार्य इति । नियमार्थवत्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्रयदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्यपिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाशे एव यत्नःक्रियेत, तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारक व्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागत प्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्यय

वन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । नह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्यसत्यत्वात् । असंश्चेद्भविष्यद्घटः ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयंप्रत्यक्षज्ञानं मिथ्यास्यात, नच प्रत्यक्षमुपचर्यते, घटसद्भावेह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च । यदि घटोभविष्यतीति, कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थम्, प्रमाणेन निश्चितम्, येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते, तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्ध मभिधीयते, भविष्यन्घटोऽसान्निति, नभविष्यतीत्यर्थः, अयं घटो न वर्तत इति यद्वत । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत—घटार्थ प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तान्कुलालादयः, तथा घटो न वर्तते इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते, कस्मात् ? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते, नहि पिण्डस्य वर्तमानता, कपालस्य वा, घटस्यभवति, न च तयोः भविष्यत्ता घटस्य ; तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वंभविष्यत्ता कार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत । तत्प्रतिषेधे विरोधःस्यात्, नतु तद्भवान्प्रतिषेधति, नच सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्वं वा । अपि च चतुर्विधानामभावानाम्, घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो इष्टः—यथा घटाभावः पटादिरेव, न घट स्वरूपमेव । नच घटाभावः सन्पटः अभावात्मकः, किं तर्हि?

भावरूपएव । एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटा दन्यत्वंस्यात्, घटेन व्यपदिश्यमानत्वात्, घटस्येतरेतराभाववत्, तथैवभावात्मकताभावानाम् । एवं च सति, घटस्यप्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्यप्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत, घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वाव्यपदिश्येत, शिलापुत्रकस्यशरीरमितियद्वत, तथापि घटस्य प्रागभावइति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशः, न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटाद्धटस्याभावइति उक्तोत्तर मेतत् । किंचान्यत्, प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः, द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य । अयुत सिद्धानामदोष इतिचेत्, न, भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धता अयुतसिद्धता वा स्यात्, नतु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्सदेवकार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥

किं लक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह–अशनायया, अशितु मिच्छा अशनाया, सैवमृत्योर्लक्षणम् तयालक्षितेनमृत्युना अशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति, उच्यते–अशनाया हि मृत्युः । हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्तिजन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते

मृत्युरिति, अशनायाहीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भोमृत्युरित्युच्यते तेनमृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत्, यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत, तदिति मनसो निर्देशः, स प्रकृतोमृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत कार्यालोचनक्षमम् । मनः शब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणम्, अकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति, उच्यते—आत्मन्वी आत्मवान्स्यां भवेयं, अहमनेनात्मनामनसा मनस्वीस्यामित्यभिप्रायः । सः प्रजापतिः अभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्, अर्चन् अर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति, अचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेः अर्चतः पूजयतः आपः रसात्मिकाः पूजाङ्गभूताः अजायन्त उत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्यनन्तरामिति वक्तव्यम्, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् विकल्पा संभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कम् उदकम् अभूत् इति एवममन्यत यस्मान्मृत्युः, तदेव तस्मादेवहेतोः अर्कस्य अग्नेरश्वमेधक्रत्वौपयोगिकस्य अर्कत्वम् अर्कत्वेहेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् अर्चनात्सुखहेतु पूजाकरणादप्संबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्कइति । यः एवं यथोक्तं अर्कस्यार्कत्वंवेद जानाति, कम् उदकं सुखं वा नामसामान्यात्, हवै इत्यवधारणार्थौ, भवत्येवेति, अस्मै एवंविदे एवंविदर्थंभवति ॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये।

चतुर्थं ब्राह्मणम् तत्रमंत्राः।

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्यभवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति हवैसतंयोऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद। १।

सो बिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयंवीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम रूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदंरूपइति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदंरूप इति स एष इह प्रविष्टः। आनखाग्रेभ्यो यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरोवा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्ति। अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणोनाम भवति। वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव। सयोऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नोह्येषोऽत एकैकेन

भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येते सर्वे एकं भवन्ति। तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वंवेद। यथा ह वै पदेनानुविन्दे देवं कीर्तिंश्लोकंविन्दते य एवंवेद ॥ ७ ॥

भाष्यम्

तद्धेदमिति। तदितिवीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः तर्हि तस्मिन्काले, परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना अप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते-भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनोजगतः, सुखग्रहणार्थ मैतिह्य-प्रयोगो ह-शब्दः, एवं ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते-युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वत, इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्य साधनलक्षणं यथावर्णितमवधीयते, तदिदंशब्दयोः परोक्ष प्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्ष प्रत्यक्षावस्थस्य जगतोवगम्यते, तदेवेदम्, इदमेवच तदव्याकृत मासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्नसतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतंभवति। तदेवंभूतं जगत् अव्याकृतंसत् नाम-रूपाभ्यामेवनाम्नारूपेणैवच, व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्तृ प्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत--वि आ अक्रियत-विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादंव्यक्तीभावमापद्यत--सामर्थ्यादाक्षिप्त

नियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौ नामेति सर्वनाम्ना विशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा अयम् । तथा इदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वारूपमस्येतीदंरूपः । तदिदं अव्याकृतं वस्तु,एतर्हि एतस्मिन्नपिकाले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते असौनामायमिदंरूपइति । यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भ,ः यस्मिन्न विद्ययास्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामरूपे सलिलादिवस्वच्छान्मल मिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्चताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—स एषः अव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषुदेहेष्विह कर्मफलाश्रये ष्वशनायादिमत्सुप्रविष्टः ॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तम्, कथमिदमिदानीमुच्यते—पर एव त्वात्मा अव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोषः—परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियते त्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च अव्याकृतशब्दस्य । यथेदंजगान्नियन्त्राद्यनेककारकानिमित्तादिविशेषवदव्याकृतम्, तथा अपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम्,

व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः। दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्द प्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्यः इति—कदाचिद्ग्राम शब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति, कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति, कदाचिदुभय विवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशे दिति यथा—तद्वदिहापि जगदिदं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेद विवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः। तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः। तथा 'महानज आत्मा' 'अस्थूलोऽनणुः' 'सएष नेति नेति' इत्यादि केवलात्मव्यपदेशः॥

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्, स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते, अप्रविष्टोहि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते, यथा पुरुषेण ग्रामादिः, नाकाशेन किंचित, नित्य प्रविष्टत्वात्। पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत्—अथापिस्यात—न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश, किं तर्हि, तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते, तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते, यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पः, नारिकेले वातोयम्—न' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत्' इति श्रुतेः। यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हिश्रूयते। यथा 'भुक्त्वा गच्छति' इति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदः अवि

शिष्टश्च कर्ता, तद्वदिहापि स्यात, नतु तत्स्थस्यैवभावान्तरोप जनन एतत्संभवति । नच स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तर संयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेत, न, 'दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः' निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः, सर्व व्यपदेश्यधर्मविशेष प्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेत, न, वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः। द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत् न, अनाश्रितत्वात्। नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते, नतु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले बीजवदिति चेत, न सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिबिनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः, 'अजोऽजरः' इत्यादिश्रुतिन्याय विरोधात। अन्यएवसंसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इतिचेत् न, 'सेयं देवतैक्षत' इत्यारभ्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' इतितस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः । तथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सर्वा णिरूपाणि विचित्यधीरो नामानिकृत्वाभिवदन्यदास्ते' 'त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वंजीर्णो दण्डेन वञ्चसि' 'पुरश्चक्रे द्विपदः' 'रूपंरूपम' इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत, न, । 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'एकः सन् बहुधा विचार' 'त्वमेकोसि

वहूननुप्रविष्टः' 'एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूता न्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति–तिष्ठतु, तावत् प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत्, न, अशनायाद्यत्ययश्रुतेः। सुखित्वदुःखित्वादि दर्शनान्नेति चेत, न, 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्, न, उपाध्याश्रय जनितविशेष विषयत्वात् प्रत्यक्षादेः। 'नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' इत्यादिश्रुतिभ्यो न आत्मविषयं विज्ञानम्, किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव 'सुखितोऽहं' 'दुःखितोऽहम्' इत्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानम्, 'अयम् अहम्' इति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात, 'नान्यदतोऽस्तिद्रष्टृ' इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुख दुःखयोर्विषयधर्मत्वम्। 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेत, न, 'यत्र वा अन्यदिवस्यात्, इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात, तत्केन कंपश्येत्, 'नेह नानास्ति किंचन' 'तत्र को मोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च न आत्मधर्मत्वम्। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेत्, न, युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः न हि

दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वम्, प्रत्यक्षाविषयत्वात्। आकाशस्यशब्दगुणवत्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेत्, न, एक प्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। नहि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते। तस्य च विषयीकरणआत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः। एकस्यैव विषयविषयित्वम्, दीपवदिति चेत्, न, युगपदसंभवात्, आत्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्यग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम्। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे न अनुमानम्, दुःखस्य नित्यमेवप्रत्यक्षविषयत्वात्, रूपादिसामानाधिकरण्याच्च, मनः संयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्वा नित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य संयोगिद्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन् अपयन्वा दृष्टः क्वचित्। नच निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचित्, अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम्। नचाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति। विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेः नित्यमेवेति चेत्, न, द्रव्यस्यावयवान्यथात्व व्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेत्, न, सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वेसति विभागोपपत्तेः। वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेत्, न, अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेत्,

न, अविद्याध्यारोपित दुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्–आत्मनि प्रकृत संख्यापूरणभ्रमापोहवत्, कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ॥ जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत आत्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवत् व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धआत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः, सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ, कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते–स एष इह प्रविष्टः, 'तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत' 'स एतमेवसीमानं विदार्यैतयाद्वारा प्रापद्यत' 'सेयंदेवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्येवमादिभिः । नतु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देश कालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते । नच परादात्मनोऽन्योऽस्तिद्रष्टा' 'नान्यदतोऽस्तिद्रष्टृ' 'नान्यदतोऽस्तिश्रोतृ' इत्यादिश्रुतेः–इत्यवोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम्, उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात्- 'आत्मानमेवावेत्' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैवभवति' 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशतेतदनन्तरम्' 'तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेद दर्शनापवादाच्च, सृष्ट्यादि वाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ॥

आनखाग्रेभ्यः—नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिवप्रविष्ट इत्याह—यथा लोके, क्षुरधाने क्षुरोधीयते अस्मिन्निति क्षुरधानं तास्मिन्नापितोपस्कराधाने, क्षुरः अन्तस्थ उपलभ्यते—अवहितः प्रवेशितः, स्यात् यथा वा विश्वम्भरः अग्निः—विश्वस्य भरणात् विश्वंभरः कुलाये नीडे अग्निः काष्ठादौ, अवहितः स्यादित्यनुवर्तते, तत्र हि स मध्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एक देशेऽवस्थितः, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा, तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात् तत्र एवं प्रविष्टं तम् आत्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टम्, नपश्यन्तिनोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयम्—'तंनपश्यन्ति' इति दर्शनस्याप्रकृतत्वात्' नैष दोषः सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम्' 'रूपंरूपं प्रतिरूपोबभूव तदस्यरूपं प्रतिचक्षणाय' इति मंत्रवर्णात् । तत्रप्राणनादिक्रियावि[illegible]दर्शने हेतुमाह—अकृत्स्नः असमस्तः, हि यम्मात्, सः प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति, उच्यते—प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेवकुर्वन्, प्राणोनामप्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति, प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते, नान्यांक्रियांकुर्वन्—यथा लावकः पाचकइति, तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो

हि सः । तथा वदन् वदनक्रियां कुर्वन्, वक्तीति वाक् पश्यन् चक्षुः, चष्ट इति चक्षुः द्रष्टा शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रम् । प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्, इत्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति । 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्याभ्यां विज्ञान शक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते, नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः । श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञानंतु नामरूपसाधनं नहि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति, तयोश्चोपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी, तस्याः प्राणाश्रयायाः अभिव्यक्तौ वाक्करणम्, तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एतदेवहि सर्वं व्याकृतम्–' त्रयंवा इदं नाम रूपं कर्म ' इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनः-मनुते इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः–मनुतेऽनेनेति, पुरुषस्तुकर्तासन्मन्वानो मन इत्युच्यते तान्येतानि प्राणादीनि, अस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानिनामानि कर्मनामान्येव नतु वस्तुमात्र विषयाणि,अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि-एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादि नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणो वद्योत्यमानोऽपि । स योऽतः अस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायात, एकैकंप्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुप संहतेतरविशिष्टक्रियात्मकम्, मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद् नसजानाति ब्रह्म । कस्मात् अकृत्स्नाऽसमस्तः हि यस्मात् एष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायात्, अतः प्रविभक्तः, एकैकेन

विशेषणेन विशिष्टः, इतरधर्मान्तरानुपसंहारात्–भवति। यावदय मेवं वेद–'पश्यामि' 'शृणोमि' 'स्पृशामि' इति वा स्वभावप्रवृत्ति विशिष्टं वेद, तावदञ्जसाकृत्स्नमात्मानं न वेद ॥

कथंपुनः पश्यन्वेदेत्याह–आत्मेत्येव आत्मेति–प्राणादीनि विशेषणानियान्युक्तानि तानि यस्य सः। आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते। स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन् कृत्स्नोभवति। वस्तुमात्र रूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति। तथा च वक्ष्यति–'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। तस्मादात्मेत्ये-वोपासीत। एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणोभवति। कस्मात्कृत्स्न इत्याशंक्याह–अत्रास्मिन्नात्मनि, हि यस्मात् निरु-पाधिके, जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये, प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ताह्येते, एकमभिन्नताम्, भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' इतिनापूर्वविधिः, पक्षेप्राप्तत्वात्। 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'कतमआत्मेति—योऽयं विज्ञानमयः' इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पा-दितम्' तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका अविद्यानिवर्तिता; तस्यां

निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः, पारिशेष्यादात्मचिन्तैव। तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यम्, प्राप्तत्वात्।

तिष्ठतु तावत्–पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्यावेति। अपूर्वविधिः स्यात, ज्ञानोपासनयोरेकत्वे मत्यप्राप्तत्वात्, 'न स वेद' इति विज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते। 'अनेनह्येतत्सर्ववेद' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनम्। तस्य चा प्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम। न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मादपूर्वविधिरेवायम्। कर्मविधिसामान्याच्च–यथा 'यजेत' 'जुहुयात;' इत्यादयः कर्मविधयः, न तै रस्य 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मावा अरेद्रष्टव्यः' इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते। मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य–यथा 'यस्यैदेवतायै हविर्गृहीतम् स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इत्याद्यामानसी क्रियाविधीयते, तथा 'आत्मेत्येवोपासीत' 'मन्तव्योनिदिध्यासितव्यः' इत्याद्याक्रियैव विधीयतेज्ञानात्मिका। तथावोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति। भावनांशत्रयोपपत्तेश्च–यथाहि 'यजेत' इत्यस्यांभावनायाम्, किम्? केन? कथम्? इति भाव्याद्याकांक्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते। तथा 'उपासीत'

इत्यस्यामपिभावनायां विधीयमानायाम् , किमुपासीत ? केनोपासीत ? कथमुपासीत?इत्यस्यामाकांक्षायाम्, ' आत्मानमुपासीत मनसात्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तः ' इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यतेअंशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः, एवमोपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगः । ' नेतिनेति ' ' अस्थूलम् ' ' एकमेवाद्वितीयम् ' ' अशनायाद्यतीतः ' इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलंच मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्ति—उपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्, तेनात्माज्ञायते, अविद्या निवर्तकं च तदेव, नात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थेवचनान्यपि-' विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ' ' द्रष्टव्यः श्रोतव्योनिदिध्यासितव्यः ' 'सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः' इत्यादीनि ॥

न अर्थान्तराभावात् । न च आत्मेत्येवोपासीत ' इत्यपूर्वविधिः कस्मात् ? आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञान व्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य वाह्यस्य वाभावात् । तत्राहि विधेःसाफल्यम्, यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनित

विज्ञानव्यतिरेकेणपुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते—यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत': इत्येवमादौ। नहि दर्शपूर्णमासविधिवाक्य जनितविज्ञानमेवदर्शपूर्णमासानुष्ठानम्। तच्चाधिकाराद्य-पेक्षानुभावि। नतु 'नेतिनेति' इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्य जनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभव-ति, सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्यनह्युदासीन विज्ञानं 'प्रवृत्तिजनकम्' अब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्वमसि' इत्येवमादिवाक्यानाम् न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते विरोधात्। वाक्यजनित विज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेत, न, 'तत्वमसि' 'नेतिनेति' 'आत्मैवेदम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदममृतम्' 'नान्यदतोऽस्तिद्रष्टृ' 'तदेव ब्रह्मत्वंविद्धि' इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात्। द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्ये-तानीति चेत्, न, अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात--आत्मवस्तु स्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैः 'तत्वमसि इत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्य मित्युक्तोत्तरमेतत्। आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेत्, न, आत्मवादिवाक्यश्रवणे नात्मविज्ञानस्यजनितत्वात्--किंभोः कृतस्य करणम्। तच्छ्र-वणेपिनं प्रवर्तत इति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात--यथात्म

वादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते, तथा विधि-वाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा, तथा तदर्थश्रवणेपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृति संततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेत, न, अर्थप्राप्तत्वात--यदैवात्मप्रतिपादक वाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते, तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते, आत्मविषयमिथ्याज्ञान निवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो नभवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्म वस्तुभेदविषयाः; अनर्थत्वावगतेश्च--आत्मावगतौ हि सत्याम् अन्यद्वस्तु अनर्थत्वेनावगम्यते, अनित्यदुःखा शुद्ध्यादिवहुदोष वत्वात् आत्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात्, तस्मादनात्मविज्ञान स्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः, पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञान स्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्नविधेयत्वम् शोकमोहभयायासादि दुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः--विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोक मोहादिदोषः, तथा च तत्रकोमोहः, विद्वान्न बिभेति कुतश्चन, अभयंवैजनकप्राप्तोऽसि 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतयः। निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमितिचेत--अथापिस्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेद वाक्यजनतात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात, तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्य-तया अवगतत्वाद्विधेयत्वमितिचेत्--न, मोक्षसाधनत्वेनानव गमात् । नहि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थ

साधनत्वेनावगम्यते—आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत् ब्रह्मवि-दाप्नोतिपरम्, स यो ह वैतत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति आचार्यवान्पु-रुषोवेद ' ' तस्य तावदेवचिरम् ' अभयं हि वैब्रह्मभवति । य एवंवेद इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तम् , नतुब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण अन्यत् मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्चभावनाभावः । यदुक्तम् ' यजेत ' इत्यादौकिम् ? केन ? कथम् ? इतिभावना काङ्क्षायाम् फलसाधनेतिकर्तव्यताभिः आकाङ्क्षापनयनं यथा, तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति तदसत्, एकमेवा द्वितीयम् ' तत्वमसि ' ' नेतिनेति ' ' अनन्तरमवाह्यम ' अयमात्माब्रह्म इत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वा काङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । नच एकमेवा द्वितीयंब्रह्म इत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते, आत्मास्वरूपान्वा ख्याने नैवावसितत्वात् । वस्तुस्वरूपान्वाख्यान मात्रत्वादप्रामाण्य मितिचेत्—अथापि, स्यात् , यथा सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् इत्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यम्, एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेत्—न विशेषात् । नवाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणम्

किंतर्हि, निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम्, तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यम्, यत्र नास्ति तदप्रमाणम् । किंच, भोः ? पृच्छामस्त्वाम् आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञान मुत्पद्यते, नवा उत्पद्यते चेत्, कथमप्रामाण्यमिति । किं वा न पश्यस्य विद्याशोकमोहभयादि संसारबीजदोषनिवृत्तिंविज्ञानफलम् ? नश्रृणोषि वा किम्—तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः मंत्र विदेवास्मिनात्मवित्सोहंभगवः शोचामि तं माभगवाञ्शोकस्य पारंतारयतु इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि ? एवंविद्यते किम् सोरोदीत् इत्यादिषुनिश्चितं फलवच्चविज्ञानम् । नचेद्विद्यते, अस्त्वप्रामाण्यम्, तदप्रामाण्ये, फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात ? तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादि वाक्येषु च कोविश्रम्भः ? ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् , आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति, सत्यमेवम्, नैष दोषः, प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव, नान्यत् । अलंकारश्चायम्, यत सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् आत्मप्राति पादकवाक्यानाम्, न अप्रामाण्यकारणम् । यत्तूक्तम् 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, इत्यादिवचनानांवाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणो पासनार्थत्वमिति, सत्यमेतत, किंतु न अपूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव । कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिः, यावता

पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् १ बाढम्-यद्यप्येवम्, शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात् सम्यग्ज्ञानप्राप्तावपि अवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम्, लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वात्-मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्. तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यम् । तस्मात् त्यागवैराग्यादिसाधन बलावलम्बेन आत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति, नत्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वात्-इत्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञान स्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि वाक्यानि, अन्यार्थासंभवात । ननु अनात्मोपासनमिदम्, इति शब्दप्रयोगात्, यथा 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्यादौनप्रियादि गुणा एवोपास्याः, किंतर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम्, तथा इहापि इति- परात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदनात्म वस्तु उपास्यमिति गम्यते, आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च-परेणत्र वक्ष्यति-'आत्मानमेवलोकमुपासीत' इति, तत्र च वाक्ये, आत्मैवोपास्यत्वेनाभि प्रेतः, द्वितीया श्रवणात् 'आत्मानमेव'. इति, इह तु न द्वितीया श्रूयते, इति परश्च आत्मशब्दः-'आत्मेत्येवोपासीत' इति, अतोन आत्मोपास्यः, आत्मः गुणश्चान्यः-इति त्ववगम्यते । न वाक्यशेषे आत्मन उपास्यत्वे नावगमात्, अस्यैव वाक्यस्य शेषे आत्मैवोपास्यत्वे नावगम्यते 'तदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्य' यदयमात्मा' 'अन्तरतरं यदय

मात्मा ' आत्मानमेवावेत् इति । प्रविष्टस्यदर्शनप्रतिषेधादनुपा स्यत्वमितिचेत यस्यात्मनः प्रवेशउक्तः, तस्यैवदर्शनंवार्यते–तं न पश्यन्ति इति प्रकृतोपादानात् तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत् न, अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण, न–आत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय, प्राणनादि क्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतम्, प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्ट स्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकंस्यात्– 'अकृत्स्नोह्येषोऽतएकैकेन भवति' । इति । अतः अनेकैक विशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेतिसिद्धम् । यत्स्वात्मशब्दस्य इति–परः प्रयोगः, आत्मशब्द प्रत्यययोः आत्मतत्वस्यपरमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथा 'आत्मानमुपासीत' इत्येवमवक्ष्यत्, तथा च अर्थात् आत्मनि-शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौस्याताम्, तच्चानिष्टम्–'नेतिनेति' 'विज्ञातारमरेकेनविजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासह' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्तु 'आत्मानमेवलोकमुपासीत' इति तत् अनात्मोपासन प्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वात् न वाक्यान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यात आत्मा ज्ञातव्यः, अनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते–'आत्मेत्येवोपासीत' इति, नेतरविज्ञाने इति, अत्रोच्यते–तदेतदेव प्रकृतम्, पदनीयं

गमनीयम्, नान्यत्, अस्यसर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी, अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः, यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वम्, किंन विज्ञातव्यमेवान्यत् । न, किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते आत्मज्ञानात्, कस्मात्? अनेनात्मना ज्ञातेन, हि यस्मात् एतत्सर्वमनात्मजातम् अन्यद्यत तत्सर्वं समस्तम्, वेद जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्नज्ञायते इति, अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति, उच्यते—यथा ह वै लोके, पदेन गवादिखुराङ्कितोदेशः पदमित्युच्यते, तेन पदेन—नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्वेषमाणः अनुविन्देत् लभेत, एवमात्मनि लब्धे सर्वमनु लभते इत्यर्थः ॥

नन्वात्मनिज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथंलाभोऽप्रकृत उच्यते इति, न, ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनोह्यलाभोऽज्ञानमेव, तस्मात् ज्ञानमेवात्मनो लाभः ॥ न अनात्मलाभवत् अप्राप्तप्राप्तिलक्षणआत्मलाभः, लब्धृ लब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा सचाप्राप्तः उत्पाद्यादि क्रियाव्यवहितः, कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । सत्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यः, मिथ्याज्ञानजनित कामक्रियाप्रभवत्वात स्वप्नेपुत्रादिलाभवत । अयंतुतद्विपरीत

आत्मा। आत्मत्वादेवनोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः। नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि अविद्यामात्रं व्यवधानम्। यथागृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञान व्यवधानमात्रम्, यथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव, विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य, एवमिहाप्यात्मनोऽलाभः अविद्यामात्र व्यवधानम्, तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेवलाभः, नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते। तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्यं वक्ष्यामः। तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह—ज्ञानं प्रकृत्य—'अनुविन्देत' इति विन्दतेर्लाभार्थत्वात्॥

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते—यथा—अयमात्मानामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिंगतः आत्मेत्यादिनामरूपाभ्याम्, प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवान्—इति—एवम्, यो वेद, सः कीर्तिंख्यातिम्, श्लोकं च संघातमिष्टैः सह, विन्दते लभते। यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद, मुमुक्षूणामपेक्षितंकीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानम् तत्फलंश्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोति—इति मुख्यमेवफलम्॥

बृहदारण्ये प्रथमाऽध्याये चतुर्थ ब्राह्मणे दशमो मंत्रः

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति।

तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयोदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति। तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सइदꣳ सर्वंभवति तस्य ह नदेवाश्चनाभूत्याईशते। आत्माह्येषाꣳसभवति अथयोन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानाम्। यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषोदेवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेवपशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषांतन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः॥१०॥

भाष्यम्

ब्रह्म अपरम्, सर्वभावस्यसाध्यत्वोपपत्तेः, नहि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या, विज्ञान साध्यां च सर्वभावापत्तिमाह– 'तस्मात्तत्सर्वमभवत' इति, तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्रआसीदित्यपरं ब्रह्मेहभवितुमर्हति॥

मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात, 'सर्वं भविष्यन्तो मनुष्यामन्यन्ते' इति हि मनुष्याः प्रकृताः, तेषां च अभ्युदय निःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम्, नपरस्यब्रह्मणो नाप्यपरस्यप्रजापतेः, अतोद्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितया अपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकाम

कर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते, दृष्टश्चलोके भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगः—यथा ' ओदनंपचति ' इति, शास्त्रे च—' परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणाम् ' इत्यादि, तथा इह—इतिकेचित्—ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मणः इति व्याचक्षते ॥

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्तिलोके-परमार्थतः, योनिमित्तवशातभावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृताचेत्सर्वभावापत्तिः, नित्याचेतिविरुद्धम् । अनित्यत्वेच कर्मफलतुल्यतेत्युक्तोदोषः । अविद्याकृता सर्वत्व-निवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे, ब्रह्मभाविपुरुष-कल्पना व्यर्थास्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वोजन्तुर्ब्रह्मत्वान्नि-त्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः, अविद्ययातुअब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितम्—यथा शुक्तिकायांरजतम्, व्योम्निवातलमलवत्वादि-तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्यया अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया-निवर्त्यते—इतिमन्यसेयदि, तदायुक्तम्—यत्परमार्थतआसीत्परं ब्रह्म, ब्रह्मशब्दस्यमुख्यार्थभूतम् 'ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्' इत्यस्मिन्वाक्ये-उच्यत इतिवक्तुम्, यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य । नत्वियंकल्पना-युक्ता—ब्रह्मशब्दार्थविपरीतोब्रह्मभावीपुरुषो ब्रह्मेत्युच्यतइति, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनायाअन्याय्यत्वात्-महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसति अविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेतिचेत्, न,

तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः । न हि कचित्साक्षाद्वस्तु धर्मस्यापोढ्री दृष्टाकर्त्री वा ब्रह्मविद्या, अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृश्यते तथा इहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया, नतु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वा अर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्व्यर्थैवश्रुतहान्यश्रुतकल्पना ॥

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरितिचेत्, न, ब्रह्मणि विद्याविधानात् । नहिशुक्तिकायांरजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वंज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायाम्--इयंशुक्तिकानरजतम् इतितथा सदेवेदंसर्वम् ब्रह्मैवेदंसर्वम्, आत्मैवेदंसर्वम्, नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्म इति ब्रह्मण्येकत्व विज्ञानं न विधातव्यम्, ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम् । न ब्रूमः—शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति, किंतर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तम् अविद्याकर्तृ चेति—भवत्येवं नाविद्याकर्तृभ्रान्तं च ब्रह्म । किंतुनैवअब्रह्म अविद्यकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते--' नान्योतोऽस्ति विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्तिविज्ञातृ' तत्वमसि, आत्मान मेवावेत्,अहंब्रह्मास्मि, अन्योसावन्योहमस्मीति, नसंवेद, इत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समंसर्वेषु भूतेषु 'अहमात्मागुडाकेश, शुनिचैवश्वपाकेच' 'यस्तुसर्वाणि भूतानि, 'यस्मिन्सर्वाणिभूतानि' इति च मंत्रवर्णात। नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति, बाढमेवम्, अवगते अंस्त्वेवानर्थक्यम् ।

अवगमानर्थक्यमपीति चेत् न अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तन्नि वृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इतिचेत् , न, दृष्टविरोधात् दृश्यतेह्येकत्व विज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधःस्यात्, नचदृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते, नच दृष्टेऽनुपपन्नंनाम, दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत, तत्राप्येषैवयुक्तिः ॥

पुण्यो वैपुण्येन कर्म्मणा भवति, तंविद्याकर्म्मणी समन्वारभेते, मन्ताबोद्धाकर्ता विज्ञानात्मापुरुषः । इत्येवमादि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते, तद्विलक्षणश्चपरः 'सएष नेति नेति' अशनायाद्यत्येतिय, आत्मा पहतपाप्मा विजरोविमृत्युः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने, इत्यादिश्रुतिभ्यः कणादाक्षपादादि तर्कशास्त्रेषु च संसारिवि लक्षणईश्वर उपपत्तितःसाध्यते । संसारदुःखापनयार्थित्व प्रवृत्ति दर्शनात् स्फुटमन्यत्वम्, ईश्वरात् संसारिणोऽवगम्यते अवाक्य नादरः, नमेपार्थास्ति इति श्रुतिस्मृतिभ्यः सोन्वेष्टव्यः सवि जिज्ञासितव्यः तंविदित्वानलिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परम् । एक धैवानुद्रष्टव्यमेतत् योवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा तमेवधीरो विज्ञाय प्रणवोधनुःशरोह्यात्मा, ब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते इत्यादि कर्म्मकर्तृनिर्देशाच्च मुमुक्षोश्चगतिमार्ग विशेषदेशोपदेशात् असति

भेदेकस्यकुतोगतिःस्यात । तदभावेच दक्षिणोत्तरमार्गविशेषा नुपपत्तिः गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति भिन्नस्यतुपरस्मात् आत्मनः सर्वमेतदुपपन्नम् कर्म्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च-भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्यात युक्तस्तंप्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्म्मज्ञानयोरुपदेशः नेश्वरस्य आप्तकामत्वात् तस्माद्युक्तंब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषउच्यते इति चेत न ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्-संसारीचेद्ब्रह्मभावी अब्रह्मसन् विदित्वात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत् तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्पर ब्रह्मो-पदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम्। तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽ विनियोगात्संसारिण एव अहं ब्रह्मास्मीति-ब्रह्मत्वसंपादनार्थे उपदेश इति चेत् अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किंसम्पादयेत्-अहं ब्रह्मास्मीति निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम् न अय मात्मा ब्रह्म, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' य आत्मा तत्सत्यं स आत्मा ब्रह्मविदाप्नोति परम् इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् एकार्थत्वमेवेत्य वगम्यते अन्यस्य वै अन्यत्र संपत् क्रियते नैकत्वे, 'इदं सर्वंयदय मात्मा' इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति तस्मा न्नात्मनो ब्रह्मत्व संपदुपपत्तिः । न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदेश स्यगम्यते 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति'। 'अभयंहि जनक प्राप्तोसि' अभयं हिवै ब्रह्मभवति, इति च तदापत्तिश्रवणात् संपत्तिश्चेत् तदा

पत्तिर्नस्यात नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात् संपत्तेरपि तद्भा वापत्तिः स्यादितिचेन्न संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात । विज्ञानस्यच मिथ्या ज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । नचवचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् ज्ञापकंहि शास्त्रं न कारकमितिस्थितिः। सएष इहप्रविष्टः इत्यादि वाक्येषुच परस्यैव प्रवेश इति स्थितम् तस्माद्ब्रह्मेति नब्रह्मभाविपुरुष कल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमेकरसंब्रह्म इति विज्ञानंसर्वस्यामुप-निषदि प्रतिपिपादयिषितार्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणात्–अव-गम्यते इत्यनुशासनम् एतावदरेखल्वमृतत्वम् इति तथा सर्वशा-खोपनिषत्सुच ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितार्थः तत्र यदिसंसारी ब्रह्म णोन्य आत्मानमेवावेत्–इति कल्प्येत इष्टार्थस्य बाधनंस्यात् तथाच शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमंजसं कल्पितंस्यात् व्यपदेशानुपपत्तेश्च यदि च 'आत्मान मेवावेत् इतिसंसारी कल्प्येत 'ब्रह्मविद्या' इति व्यपदेशोनस्यात् आत्मानमेवावेदिति, संसारिण एव वेदत्वोपपत्तेः । 'आत्मा' इति वेत्तुरन्यदुच्यत इति चेन्न अहं-ब्रह्मास्मीतिविशेषणात अन्यश्चेद्वेद्यःस्यात् 'अयमसौ' इति वाविशे-ष्येत, नतु 'अहमस्मि' इति । 'अहमस्मि' इतिविशेषणात 'आत्मान मेवावेत' इति च अवधारणात निश्चितम् आत्मैव ब्रह्मेति अवग म्यते तथा च सतिउपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशः नान्यथा संसारि विद्या ह्यन्यथास्यात् नचब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतः

तमःप्रकाशाविव भानोः विरुद्धत्वात नचोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येतिनिश्चितो व्यपदेशोयुक्तः तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या चस्यात् नचवस्तुनेऽर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्वज्ञानविवक्षायाम् श्रोतुः संशयोहि तथा स्यात् निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थ साधनमिष्यते यस्यस्यादद्धा न विचिकित्सास्ति 'संशयात्मा विनश्यति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् अतोनसंशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना ।

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्विव अपेशला, 'तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति चेन्न शास्त्रोपालम्भात् , नह्यस्मत्कल्पनेयम् शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः नच ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्य्यः । नचैतावत्येवाक्षमा युक्ताभवतः सर्वंहि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेहनानास्ति किंचन' 'यत्रहि द्वैतमिव भवति' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सर्वोहिलोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितोन परमार्थः सन् इत्यत्यल्पमिदमुच्यते इयमेवकल्पनापेशलेति ।

तस्मात्-यत्प्रविष्टंस्रष्ट्र ब्रह्म तद्ब्रह्म वैशब्दोऽवधारणार्थः इदं शरीरस्थं यद्गृह्यते अग्रे प्राक् प्रतिबोधादपि, ब्रह्मैवासीत् सर्वञ्चेदम्

किन्त्व प्रतिबोधात् अब्रह्मास्मि असर्वंच इत्यात्मन्यध्यारोपात् कर्ताहं क्रियावान्फलानांच भोक्ता सुखी दुःखी संसारी इति च अध्या रोपयति परमार्थस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वञ्च । तत्कथं चिदाचार्य्येण दयालुना प्रतिबोधितम् नासि संसारी इति आत्मान मेवावेत्स्वाभाविकम् अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितामिति एव शब्दस्यार्थः ।

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकः, यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानम् दर्शितोह्यसौ यइह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति ननु असौ गौः असावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता न आत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । ननु अत्रापि दर्शनादिक्रिया कर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि नहि गमिरेवगन्तुः स्वरूपंछिदिर्वाछेत्तुः एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञाते विज्ञाता स आत्मा इति । ननु अत्र को विशेषो द्रष्टरि यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदिवा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि द्रष्टैव द्रष्टव्य एवतु भवान् विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टा इति । द्रष्टातु यदि दृष्टेः यदिवाघटस्यद्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः अस्त्यत्र विशेषः 'योदृष्टेर्द्रष्टासः दृष्टिश्चे द्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिम्, न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा, तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्, अनित्या चेद् द्रष्टुर्दृष्टिः

तत्रदृश्यायादृष्टिः साकदाचिन्न दृश्येतापि यथा अनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु, न चतद्वत् दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् । किंद्वे दृष्टी द्रष्टुः । नित्या अदृश्या अन्या अनित्या दृश्येति । बाढम् । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिः अन्धानन्धत्वदर्शनात् नित्यैवचेत् सर्वोऽनन्ध एव स्यात्, द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति श्रुतेः । अनुमानाच्च अन्ध स्यापि घटाद्याभासविषयास्वप्ने दृष्टि रुपलभ्यते, सातर्हि इतर दृष्टिनाशे न नश्यति, साद्रष्टुर्दृष्टिः, तया अविपरिलुप्तयानित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिः समाख्यया इतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नशान्तबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति एवं चसति दृष्टिरेव स्वरूपमस्य अग्न्यौष्ण्य वत्, न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तः अन्यः चेतनः द्रष्टा ॥

तद्ब्रह्म आत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्य दृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेत् विदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम् नविज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । इति श्रुतेः विज्ञातुर्विज्ञानम् न एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः, एवं दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञायते एव अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च न चद्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयांदृष्टिमन्यामाकांक्षते, निवर्त्तते हि द्रष्टृविषय दृष्ट्याकांक्षा तदसंभवादेव नह्यविद्यमाने विषये आकांक्षा

कस्यचिदुपजायते, नच दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते यतस्तामाकांक्षेत, नच स्वरूपविषयाकांक्षास्वस्यैव, तस्मात् अज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मान मेवावेदित्युक्तम् नात्मनो विषयीकरणम् ।

तत्कथमवेदित्याह—अहं दृष्टेर्द्रष्टा आत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरआत्मा अशनायाद्यतीतो नेतिनेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणम् तदेवाहमस्मि नान्यः संसारी यथा भवानाहेति । तस्मात् एवं विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्य्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्या सर्वमभवत् तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टम् किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णीतम् ब्रह्म वाइदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ तत् तत्र योयो देवानां प्रत्युवुध्यतप्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना, सएव प्रतिबुद्ध आत्मा तत् ब्रह्म अभवत्, तथा ऋषीणाम् तथा मनुष्याणां चमध्ये। देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्ववुद्ध्योच्यते । पुरः पुरुष आविशादिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचामः अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते, परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत् प्राक्प्रतिबोधात् देवादि

शरीरेषु अन्यथैव विभाव्यमानम् तदात्मानमेवावेत् तथैवचसर्वमभवत्

अथ ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः। कथम् तद्ब्रह्म एतत आत्मानमेव अहमस्मीति पश्यन् एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनात् ऋषिर्वामदे वाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान् किल, सएतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शने ऽवस्थितः एतान्मन्त्रानददर्श–अहंमनुरभवंसूर्य्यश्चेत्यादीन्। तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते अहं मनुरभवं सूर्य्य श्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति पश्यन्स र्वात्मभावंफलं प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहाय साधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति। भुञ्जानस्तृप्यति इति यद्वत्, सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्य्याति शयात् नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणां, अल्पवीर्य्य त्वात्–इतिस्यात्कस्यचिद्बुद्धिः, तद्व्युत्थापनायाह–तदिदंप्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गम्, एतर्हि एतस्मि न्नपि वर्तमानकाले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मान मेव एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति–अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्ति विज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान्संसारधर्म्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति। सः अविद्याकृता सर्वत्वनिवृत्ते ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति। नहि महावीर्य्येषु

वामदेवादिषु हीनवीर्य्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषः तद्विज्ञानस्य वास्ति । वार्तमानिकेषु पुरुषेषुतु ब्रह्म विद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह-तस्यह ब्रह्म विज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्य्याः, चनअपि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्य्याप्ताः किमुतान्ये ।

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति काशङ्का-उच्यते-देवादीन्प्रति ऋणवत्वान्मर्त्यानाम् ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, इतिहि जायमानमेवऋणवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः पशुनिदर्शनाच्च, अथो अयंवा, इत्यादि लोकश्रुतेश्च आत्मनो वृत्ति परिपिपालयिषया अधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रति अमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्यु रिति न्याय्यैवेषा शंका । स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः, महत्तरांहि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्म-नुष्या विद्युः, इति हि वक्ष्याति, यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टि मिच्छेदेवं हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति, इतिच ब्रह्म वित्वे पारार्थ्य निवृत्तेः न स्वलोकत्वंपशुत्वं चेत्यभिप्रायो अप्रियारिष्टि वचनाभ्यांमवगम्यते . तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेवविघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हिते ॥

ननु एवं सत्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपान समम्, हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु, तथा ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणेप्रभुत्वम्, तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसाम्, एषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्, अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने। न सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानात् जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च, स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः, सुखदुःखादिफलनिमित्तंकर्म्मेत्येतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते, देवेश्वरकालास्तावन्न कर्म्मफलविपर्य्यासकर्तारः कर्मणां कांक्षितकारकत्वात्—कर्महि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रतिलभते, लब्धात्मकर्मापि फलदानेऽसमर्थम्, क्रियायाहि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् तस्मात् क्रियानु गुणाहि देवेश्वरादय इति कर्म्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः। कर्म्मणामपि एषांवशानुगत्वं क्वचित्, स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्। कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधान भावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति ततकृतोमोहो लोकस्य कर्म्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्तौ इति केचित्, दैवमेवेत्यपरे, काल इत्येके, द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्, सर्व एतेसंहता एवेत्यपरे। तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः—पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन, इत्यादयः। यद्यपि एषां स्वविषये

कस्यचित्प्राधान्योद्भवः इतरेषां तत्कालीन प्राधान्यशक्तिस्तम्भः तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिंप्रति अनैकान्तिकत्वम्, शास्त्रन्याय निर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ॥

न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य—यदुक्तं ब्रह्मप्राप्ति फलं प्रतिदेवाविघ्नंकुर्युरिति, तत्र न देवानां विघ्नकरणेसामर्थ्यम्, कस्मात्—विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य, कथम्—यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुषआलोकेनसंयोगोयत्कालः, तत्कालएवरूपा-भिव्यक्तिः, एवमात्मविषयंविज्ञानंयत्कालम्, तत्कालएवतद्विषया ज्ञानतिरोभावःस्यात्, अतोब्रह्मविद्यायां सत्यां अविद्याकार्य्या-नुपपत्तेः, प्रदीपइवतमः कार्य्यस्य, केनकस्यविघ्नंकुर्य्युर्देवाः—यत्र आत्मत्वमेवदेवानां ब्रह्मविदः । तदेतदाह आत्मास्वरूपंध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयंब्रह्म, हि यस्मात्, एषां देवानाम्, स ब्रह्मवित्, भवति ब्रह्मविद्यासमकालमेव—अविद्यामात्रव्यवधानापगमात्, शुक्तिकायाइवरजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतोनात्मनः प्रतिकूलत्वेदेवानां प्रयत्नः संभवति । यस्यहिअनात्मभूतंफलं देशकालनिमित्तान्तारितम्, तत्रानात्मविषयेसफलः प्रयत्नोविघ्ना-चरणायदेवानाम्, नत्विह विद्यासमकालआत्मभूते देशकाल-निमित्तानन्तरिते, अवसरानुपपत्तेः ।

एवंतर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावात् विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्चदर्शनात् अन्त्य एव आत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तकः, नतु पूर्व इति, न प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्—यदिहिप्रथमआत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथा अन्त्योपि तुल्यविषयत्वात्। एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तकः नविच्छिन्नइति, न जीवनादौ सतिसंतत्यनुपपत्तेः—नहि जीवनादिहेतुकेप्रत्यये सति विद्याप्रत्यय संततिरुपपद्यते, विरोधात् अथजीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैव आमरणान्तात विद्यासंततिरितिचेन्न प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणात् शास्त्रार्थानवधारणदोषात्—इयतां प्रत्ययानांसंततिरविद्याया निवर्तिकेत्यनवधारणात् शास्त्रार्थोनावध्रियेत, तच्चानिष्टम्। संतति मात्रत्वेऽवधारितएवेति चेत् न आद्यन्तयोरविशेषात्—प्रथमा विद्याप्रत्ययसन्ततिः मरणकालान्तावेति विशेषाभावात्, आद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तोदोषौ प्रसज्येयाताम्, एवं तर्हि अनिवर्तक एवेतिचेन्न तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति श्रुतेः, भिद्यतेहृदयग्रन्थिः, तत्रकोमोहः, इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

अर्थवाद इति चेन्न सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः। प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वात् अस्त्येवेतिचेन्न उक्तपरिहारत्वात्—अविद्या शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः।

तस्मात् आद्यः अन्त्यः संततः असंततश्चेत्यचोद्यमेतत्, अविद्यादि दोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः—यएव अविद्यादिदोषनिवृत्ति-फलकृत्प्रत्ययः आद्यः अन्त्यः संततः असंततो वा, सएव विद्ये त्यभ्युपगमात् न चोद्यस्यावतारगन्धोप्यस्ति यत्तूक्तं विपरीत प्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादिति, न तच्छेषस्थिति हेतुत्वात्—येन कर्म्मणा शरीरमारब्धंतत्, विपरीत प्रत्ययदोषनिमित्तत्वाततस्यतथा भूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति, यावत् शरीरपातः तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रोगादि दोषञ्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव—मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् तद्धेतु कस्य कर्म्मणः। तेन न तस्य निवर्तिका विद्या, अविरोधात्, किं तर्हिस्वाश्रयादेवस्वात्मविरोधि अविद्याकार्य्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणद्धि अनागतत्वात्, अतीतंहि इतरत्। किं च नच विपरीतप्रत्ययो विद्यावत् उत्पद्यते निर्विषयत्वात्—अनवधृतविषयविशेषस्वरूपंहि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते, यथाशुक्तिकायां रजतमिदम्, सच विषय विशेषावधारणवतो अशेषविपरीतप्रत्ययाशयस्योपमर्दितत्वात् न पूर्ववत्संभवति, शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्। क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजानितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययाव भासाःस्मृतयोजायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिम् अकस्मात् कुर्वन्ति—यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्य्ययविभ्रमः।

सम्यग्ज्ञानवतोऽपिचेत् पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते, सम्यग् ज्ञानेप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसास्यात, सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत, प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः। एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेवशरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम्। ज्ञानोत्पत्तेःप्राक्उर्ध्वंतत्काल जन्मान्तरसंचितानांचकर्मणा मप्रवृत्तफलानांविनाशः सिद्धोभवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव क्षीयन्तेचास्यकर्म्माणि, तस्यतावदेवचिरम्, सर्वेपाप्मानःप्रदूयन्ते, तंविदित्वा न लिप्यते कर्म्मणा पापकेन, एतमुहैवैतेनतरतः, नैनं कृताकृते तपतः, एतऽँह वावनतपति, न बिभेतिकुतश्चन इत्यादिश्रुतिभ्य, 'ज्ञानाग्निःसर्वकर्म्माणि भस्मसात्' कुरुते इत्यादि स्मृतिभ्यश्च॥

यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति, तन्न अविद्यावद्विषयत्वात–अविद्यावान्हि ऋणी, तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः, यत्रवा अन्यदिवस्या त्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत, इतिहि वक्ष्यति–अनन्यत् सद्वस्तु आत्मा ख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिवस्यात तिमिरकृतद्वितीय चन्द्रवत् तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म्म तत्कृतं फलं चदर्शयति, तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना, यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणम्, तत्केन कंपश्येत् इति कर्म्मासंभवंदर्शयति, तस्मादविद्यावद्विषय

एव ऋणित्वम्, कर्मसंभवात, नेतरत्र। एतच्चोतरत्र व्याचिख्या सिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः॥

तद्यथेहैवतावत्—अथ यः कश्चिदब्रह्मवित्, अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां कांचिद्देवताम्, उपास्ते स्तुतिनमस्कारयाग वल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उप आस्ते तस्या गुणभाव मुपगम्य आस्ते—अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथक्, अन्योऽहमस्य धिकृतः, मया अस्मै ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यम्-इत्येवं प्रत्ययः सन्नुपास्ते, नस इत्थं प्रत्ययः वेद विजानाति तत्वम्। न स केवलमेवंभूतः अविद्वान् अविद्या दोषवान् एव, किंतर्हि, यथा पशुः गवादिः वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एवं सः इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वात, एकैकेनदेवादीनाम् अतः पशुरिव सर्वार्थेषुकर्मस्वधिकृत इत्यर्थः। एतस्यहि अविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्या सहितस्य केवलस्यच शास्त्रोक्तस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः, शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्य्यं मनुष्य-त्वादिक एवस्थावरान्तोऽपकर्षः यथा चैतत् तथा, अथत्रयो वावलोकाः, इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण। विद्या याश्च कार्य्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत् संक्षेपतो दर्शितम्।

सर्वाहि इयमुपनिषत् विद्या विद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा । यथाच एषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ॥

यस्मादेवम्, तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रतिदेवा ईशत एव विघ्नं कर्तुम् अनुग्रहं च इत्येतद्दर्शयति–यथाह वै लोके, वहवो गोऽश्वादयः पशवः मनुष्यं स्वामिनमात्मनः अधिष्ठातारं भुंज्युः पालयेयुः,एवं वहुपशुस्थानीयः एकैकः अविद्वान् पुरुषः देवान्–देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थम्–भुनक्ति पालयति, इमे इन्द्रादयः अन्ये मत्तो ममेशितारः भृत्य इवाहमेषां स्तुति नमस्कारेज्यादिना आराधनं कृत्वा अभ्युदयं निः श्रेयसंच तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः । तत्रलोके वहुपशुमतो यथा एकस्मिन्नेवपशावादीयमाने व्याघ्रादिना अपह्रि यमाणे महदप्रियं भवति, तथा वहुपशुस्थानीयएकस्मिन् पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति, अप्रियं भवतीति–किंचित्रम्–देवा नाम् वहुपश्वपहरणइव कुटुम्बिनः । तस्मादेषांतन्न प्रियम्, किंतत यदेतद्ब्रह्मात्मतत्वं कथंचन मनुष्या विद्युः विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य । क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकःसमावृतः । नचैतादिष्टं देवानां मर्त्यै रुपरिवर्तनम् इति, अतोदेवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यः, ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति अस्मदपभोग्यत्वान्माव्युत्तिष्टयुरिति । यंतुमुमोचयिषन्ति, तं

श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति, विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवा-राधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यात् विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यांप्रतीतिवा का कैतत्प्रदर्शितं भवतिदेवाप्रियवाक्येन॥

सूत्रितः शास्त्रार्थः 'आत्मेत्येवोपासीत' इति तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन, तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया, इत्यादिना सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते, अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तम् अथयोऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यादिना, तत्र अविद्वान् ऋणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तम् । किंपुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तम् । वर्णा आश्रमाश्च, तत्रके वर्णा इत्यत इदमारभ्यते यन्निमित्तसंवद्धेषुकर्मसु अयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसरति । एतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाय अग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः, अग्नेस्तुसर्गःप्रजापतेः सृष्टि परिपूरणाय प्रदर्शितः । अयं च इन्द्रादिसर्गः तत्रैव द्रष्टव्यः, तच्छेषत्वात इहतु स एवाभिधीयते अविदुषः कर्माधिकारहेतु प्रदर्शनाय ॥

बृहदारण्ये द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणे

विंशतितमो मन्त्रः

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वेलोकाः

सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्य-स्य सत्यमिति प्राणावैसत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

भाष्यम् ।

तत्र दृष्टान्तः—स यथा लोके उर्णनाभिः लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेत् उद्गच्छेत्, न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्, यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पाः विस्फुलिङ्गाः त्रुटयः अग्न्यवयवाः व्युच्चरन्ति विविधं नाना वा उच्चरन्ति—यथा इमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक् प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वम्—एवमेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य प्राक् प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वम्—एवमेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यतस्वरूपं तस्मादित्यर्थः, सर्वे प्राणा वागादयः, सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्म्मफलानि, सर्वेदेवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्य्यन्तानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थः, व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदम् अग्निविस्फुलिङ्गवत व्युच्चरत्यनिशम्, यस्मिन्नेवच प्रलीयते

जलबुद्बुदवत, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले, तस्य अस्य आत्मनो ब्रह्मणः, उपनिषत्–उपसमीपं निगमयति इति अभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते–शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषो ऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम, कासावुपनिषदित्याह–सत्यस्यसत्यमिति । सा हि सर्वत्रचोपनिषत् अलौकिकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे–प्राणावै सत्यं तेषामेषसत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ॥

भवतु तावत उपनिषद्व्याख्यानाय उत्तरे ब्राह्मणद्वयम् तस्योपनिषदित्युक्तम्, तत्रन जानीमः–किंप्रकृतस्य आत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इय मुपनिषत, आहोस्वित् संसारिणः कस्यचित, किंचातः । यदि संसारिणः तदा संसार्य्येव विज्ञेयः, तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः, स एव ब्रह्मशब्दवाच्यः तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति, अथ संसारिणः, तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या, तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः, सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति, किन्तु अस्मिन्पक्षे, आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि–इति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्, संसारिणश्च अन्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानम् अनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्म

विद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः ॥

नतावत् असंसारी परः–पाणिपेषणप्रतिबोधितात शब्दादिभुजः अवस्थान्तरविशिष्टात्–उत्पत्तिश्रुतेः, नप्रशासिता अशनायादिवर्जितः परो विद्यते, कस्मात् यस्मात 'ब्रह्मज्ञपयिष्यामि' इतिप्रतिज्ञाय, सुप्तं पुरुषं पाणिपेपं बोधयित्वा, तंशब्दादि भोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा, तस्यैवस्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुन्नीय, तस्मादेव आत्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टात् अग्निविस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्याम् उत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिः–'एवमेवास्मात' इत्यादिना, नचान्यो जगदुत्पत्तिकारण मन्तराले श्रुतोऽस्ति, विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समान प्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनाम् आदित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य, स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणांकर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति, नार्थान्तरस्य । तथाच, 'आत्मनस्तुकामाय सर्वं प्रियंभवति, इत्युक्त्वा, य एव आत्माप्रियः प्रसिद्धः तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्य मन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति, तथा च विद्योपन्यासकाले, आत्मेत्येवोपासीत, 'तदेतत्प्रेयः' पुत्रात्प्रेयो वित्तात, तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि,–इत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात् पराभावे ।

वक्ष्यतिच-'आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः, इति सर्ववेदान्तेषुच प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यते—अहमिति, नबहिर्वेद्यता शब्दादिवत् प्रदर्श्यते असौ ब्रह्मेति । तथा कौषीतकिनामेव, नवाचं विजिज्ञासीत वक्तारंविद्यात, इत्यादिना वागादिकरणे र्व्यावृत्तस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति। अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत्—अथापिस्यात्, योजागरिते शब्दादिभुक् विज्ञानमयः, स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरंगतः असंसारीपरः प्रशामिता अन्यः स्यादितिचेन्न अदृष्टत्वात् । नह्येवं धर्म्मकः पदार्थोदृष्टः अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात । नहिलोके गौःतिष्ठन् गच्छन् वागौर्भवति, शयानस्तु अश्वादिजात्यन्तरमिति, न्यायाच्च, यद्धर्म्मको यःपदार्थः प्रमाणेनावगतोभवति, सदेशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्म्मकएवभवति, सचेत् तद्धर्म्मकत्वं व्यभिचरति, सर्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथा च न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयः असंसारिणः अभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावात् अयुक्तमितिचेत् । यत्महताप्रपञ्चेन स्थापितंभवता, शब्दादि भुक्संसार्य्येव अवस्थान्तरविशिष्टोजगत इह कर्तेति—तदसत्, यतोजगदुत्पत्तिस्थितिलयाक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः । स कथं अस्मदादिः संसारी मनसापि चिन्तयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टंजगत

निर्मिनुयात् अतोऽयुक्तमितिचेत्—नशास्त्रात, शास्त्रं संसारिणः, एवमेवास्मादात्मनः, इतिजगदुत्पत्त्यादि दर्शयति, तस्मात् सर्वं श्रद्धेयमितित्यादयम् एकः पक्षः ॥

'यः सर्वज्ञः सर्ववित्,' 'योऽशनायापिपासे अत्योति,' असङ्गो न हि सज्जते, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने, यः सर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्—अन्तर्याम्यमृतः, सयस्तान् पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्, स वा एष महानजआत्मा, एषसेतुर्विधरणः, सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः, य आत्मापहतपाप्माविजरो विमृत्युः, तत्तेजोऽसृजत, आत्मावा इदमेक एवाग्रआसीत् । न लिप्यते लोकदुःखेनवाह्यः इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः—स्मृतेश्च, अहंसर्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वंप्रवर्तते, इति परोस्ति असंसारी श्रुतिस्मृति न्यायेभ्यश्च, सचकारणं जगतः । ननु एवमेवास्मादात्मनः, इतिसंसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् न, य एषोन्तर्हृदय आकाशः, इतिपरस्य प्रकृतत्वात्, अस्मादात्मनः, इतियुक्तः परस्यैव परामर्शः । क्वैष तदाभूत्, इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेन आकाशशब्दवाच्यः परआत्मा उक्तः य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इति, सतासोम्य तदा संपन्नोभवति, अहरहर्गच्छन्त्यएतं ब्रह्मलोकं नविन्दन्ति, प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परआत्मनि संप्रतिष्ठते, इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशशब्दः परआत्मेति निश्चीयते, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः इतिप्रस्तुत्य तस्मिन्नेव

आत्मशब्दप्रयोगाच्च, प्रकृत [illegible] परआत्मा । तस्मात् युक्तम् । एवमेवास्मादात्मनः, इतिपर[illegible]मन एव सृष्टिरिति, संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावंच अवोचाम । अत्रच आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि—इति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता, ब्रह्मविषयंच ब्रह्मविज्ञानमिति, ब्रह्मतेब्रवाणि, इतिब्रह्म विज्ञपयिष्यामि इतिप्रारब्धम् । तत्र इदानीम् असंसारि ब्रह्मजगतः कारणम् अशनायाद्यतीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, तद्विपरीतश्च संसारी, तस्मात् अहं ब्रह्मास्मीतिन गृह्णीयात् । परंहि देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन् कथंन दोषभाक्स्यात्, तस्मात् न अहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् । तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुति नमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभि आरिराधयिषेत, आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्मभवति, नपुनरसंसारिब्रह्म संसार्य्यात्मत्वेन चिन्तयेत्—अग्निमिवशीतत्वेन आकाशमिव मूर्तिमत्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रम् अर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्च एवमविरोधः स्यात् ॥

न मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यः तस्यैव प्रवेशश्रवणात् । ‘ पुरश्चक्रे ’ इति प्रकृत्य, पुरः पुरुष आविशत्, इति, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते, इति सर्वशाखासु सहस्रशो

मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति। तथा ब्राह्मणवादाः। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'। स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत, सेयं देवता—इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन आत्मानुप्रविश्य, एषसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते, इत्याद्याः। सर्व श्रुतिषु च ब्रह्मणि आत्म शब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात्, एष सर्व भूतान्तरात्मा, इति च श्रुतिः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात्, एकमेवाद्वितीयम्, ब्रह्मैवेदम्। आत्मैवेदम्, इत्यादिश्रुतिभ्यः युक्तमेव अहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ॥

यदा एवं स्थितः शास्त्रार्थः, तदा परमात्मनः संसारित्वम्, तथा च सतिशास्त्रानर्थक्यम् असंसारित्वे च उपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्तः, यदि तावत् परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कजनितदुःखानि अनुभवतीति, स्पष्टं परस्य संसारित्वम्, प्राप्तम् तथा च परस्य असंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् स्मृतयश्च, सर्वे च न्यायाः, अथ कथंचित् प्राण शरीरसम्बन्धजैर्दुःखैर्न सम्बध्यते इति शक्यं प्रतिपादयितुम्। परमात्मनःसाध्यपरिहार्याभावात उपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारायितुम्। अत्रकेचित्परिहारमाचक्षते—परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेनरूपेण। किंतर्हि विकारभाव

मापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । सच विज्ञानात्मा परस्मात अन्यः अनन्यश्च, येनान्यः तेन संसरित्वसम्बन्धी । येन अनन्यः तेन अहं ब्रह्मेत्यवधारणार्हः । एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति ॥

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एतामतयः-पृथिवी द्रव्यवत् अनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः । एकदेश विपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत् । पूर्वसंस्थानावस्थस्य वापरस्य एकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् । सर्वे एव वा परः परिणमेत् क्षीरादिवत । तत्र समानजातीयानेकद्रव्य वसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वंप्रतिपद्यते यदा । तदा समानजातीयत्वात् एकत्वमुपचरितमेव नतु परमार्थतः, तथाच सति सिद्धान्तविरोधः । अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतः अवयवी परआत्मा, तस्य तदवस्थस्य एकदेशो विज्ञानात्मा संसारी–तदापि सर्वावयवानुगतत्वात् अवयविन एव अवयवगतो दोषो गुणो वेति, विज्ञानात्मनः संसारित्व दोषेण पर एव आत्मा सम्बध्यत इति, इयमप्यनिष्टा कल्पना। क्षीरवत् सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः, स च अनिष्टः। 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः,

सवा एष महानज आत्माजरोऽमरो–ऽमृतः, 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' 'अव्यक्तोयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एतेसर्वेपक्षाः। अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्तिः, परस्य वा संसारित्वम्–इत्युक्तम्। परस्यैकदेशः अग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितः विज्ञानात्मासंसरतीति चेत्–तथापिपरस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिः। तत्संसरणे च परमात्मनःप्रदेशान्तरावयवव्यूहेछिद्रताप्राप्तिः,अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणेपरमात्मशून्यप्रदेशाभावात् अवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वंप्राप्तिः। अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्नदोष इति चेन्न श्रुतेर्ज्ञापकत्वात–न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुंप्रवृत्तम्, किंतर्हियथा भूतानाम् अज्ञातानां ज्ञापने, किंचातः, शृणु, अतोयद्भवति, यथाभूता मूर्तामूर्तादिपदार्थधर्मालोके प्रसिद्धाः,तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येववस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तंशास्त्रं न लौकिकवस्तु विरोधज्ञापनायलौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते। उपादीयमानेऽपि दृष्टान्तः अनर्थकःस्यात, दार्ष्टान्तिकासंगतेः, नहि अग्निः शीतः आदित्योनतपति इति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम्। प्रमाणान्तरेण अन्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः, न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, प्रमाणान्तराविषयमेवहि प्रमाणान्तरंज्ञापयति, न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यातिरेकेण आगमेन शक्यमज्ञातं

वस्त्वन्तरम् अवगमयितुम्, तस्मात् प्रसिद्धन्यायमनुसरता नशक्या परमात्मनःसावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् । 'क्षुद्राविस्फुलिङ्गाः, ममैवांशः, इतिचश्रूयते स्मर्यते चेतिचेन्न, एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गः अग्निरेव इत्येकत्व-प्रत्ययार्हो दृष्टोलोके, तथा च अंशः अंशिना एकत्वप्रत्ययार्हः, तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यांच—सर्वासुहि उपनिषत्सुपूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय, दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य, पुनरेकत्वमुपसंहरति, तद्यथा इहैव तावत, इदंसर्वं यदयमात्मा, इति प्रतिज्ञाय, उत्पत्तिस्थिति लयहेतुदृष्टान्तैः विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून् प्रतिपाद्य, 'अनन्तरमवाह्यम्, 'अयमात्मा ब्रह्म, इत्युपसंहरिष्यति, तस्मात् उपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते—परमात्मैकत्वप्रत्ययद्राढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति, अन्यथा वाक्य-भेदप्रसङ्गाच्च—सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मना एकत्वप्र-त्ययो विधीयत इत्याविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुनिषद्वादिनाम्, तद्विध्येक वाक्ययोगे च संभवति उत्पत्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति, फलान्तरं च कल्पयितव्यंस्यात् तस्मादुत्पत्यादि श्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः ॥

अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते–कश्चित्किल राजपुत्रः जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धः व्याधगृहे संवर्धितः स अमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययः व्याधजातिकर्म्माण्येवानुवर्तते, न राजास्मीति राजजातिकर्म्माण्यनुवर्तते, यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिकः राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन् अमुष्य पुत्रतां बोधयति–न त्वं व्याधः, अमुष्यराज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्टः, इति–स एवं बोधितःत्यक्त्वा व्याध जातिप्रत्ययकर्म्माणि पितृपैतामहीम् आत्मनः पदवीमनुवर्तते–राजाहमस्मीति। तथा किल अयं परस्मात् अग्निविस्फुलिङ्गादिवत तज्जातिरेवविभक्तः इह देहेन्द्रियादिगहनेप्रविष्टः असंसारीसन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्म्ममनुवर्तते–––देहेन्द्रियसंघातोस्मीतिकृशः स्थूलः सुखी दुःखीति–परमात्मतामजानन्नात्मनः, नत्वम् एतदात्मकः परमेव ब्रह्मासि असंसारी–इति प्रतिबोधित आचार्य्येण, हित्वा एषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीतिप्रतिपद्यते अत्रराजपुत्रस्य राजप्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति-विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणोभ्रष्ट इत्युक्ते विस्फुलिङ्गस्य प्रागग्नेर्भ्रंशात् अग्न्येकत्वदर्शनात्। तस्मात् एकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्नि विस्फुलिङ्गदृष्टान्ताः न उत्पत्यादिभेदप्रतिपादनपराः। सैन्धवघनवत् प्रज्ञप्त्येकरसनैरन्तर्यावधारणात् एकधैवानुद्रष्टव्यम्, इति च–यदि च ब्रह्मणः चित्रपटवत् वृक्षसमुद्रादिवच्च, उत्पत्याद्यनेक-

धर्म्मविचित्रताविजिग्राहयिषिता 'एकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यम्-इति नोपसमहरिष्यत, एकधैवानुद्रष्टव्यम्, इति च न प्रायोक्ष्यत-'य इह नानेवपश्यति, इति निन्दावचनं च, तस्मात् एकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषु उत्पत्तिस्थितिलयादि-कल्पना, न तत्प्रत्ययकरणाय, ॥

न च निरवयवस्य परमात्मनः असंसारिणः संसार्येकदेश कल्पना न्याय्या। स्वतोऽदेशत्वात् परमात्मनः। अदेशस्य परस्य एकदेशसंसारित्वकल्पनायां परएव संसारीति कल्पितं भवेत्। अथ परोपाधिकृत एकदेशःपरस्य, घटकरकाद्याकाशवत्। न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संव्यवहारभागिति बुद्धिरुत्पद्यते। अविवेकिनां विवेकिनां च उपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेन्न अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् विवेकिनां च संव्यवहार मात्रालम्बनार्थत्वात्-यथा कृष्णो रक्तश्च आकाश इति विवेकिनामपि कदाचित् कृष्णता रक्तता च आकाशस्य संव्यवहारमात्रा-लम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यते इति, न परमार्थतःकृष्णो रक्तो वा आकाशो भवितुमर्हति। अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणः अंशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्य्या। सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम्। अतो हित्वा सर्वकल्पनाम् आकाशस्येव निर्विशेषताप्रतिपत्तव्या-'आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः'

नालिप्यतेलोकदुःखेन बाह्यः, इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। न आत्मानं ब्रह्मविलक्षणंकल्पयेत् उष्णात्मकइवाग्नौ शीतैकदेशम्, प्रकाशात्मकेवा सवितरितमएकदेशम् सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम्। तस्मात् नामरूपोपाधिनिमित्ता एव आत्मनि असंसारधर्म्मिणि सर्वेव्यवहाराः। (रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते, इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः—नस्वतआत्मनः संसारित्वम् अलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवत् भ्रान्तमेव न परमार्थतः 'ध्यायतीव लेलायतीव, नकर्मणा वर्धते नो कनीयान्, न कर्मणा लिप्यते पापकेन, समं सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तम् शुनिचैव श्वपाके च इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितैव। अतएकदेशोविकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा अन्योवेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृति वादाश्च एकत्वार्थाः, नतुभेदप्रतिपादकाः विवक्षितार्थैकवाक्ययोगात् इत्यवोचाम॥

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोर्थः विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यते इति। कर्म्मकाण्डप्रामाण्य विरोधपरिहारायेत्येके, कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानि अनेक क्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि, विज्ञानात्मभेदाभावेहि असं-

सारिण एव परमात्मन एकत्वे, कथम् इष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुः, अनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः । कस्य वा वद्धस्य मोक्षाय उपनिषदारभ्येत अपिच परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः, कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम् । वद्धस्य हि वन्धनाशायउपदेशः । तदभावे उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव । एवं तर्हि उपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेणचोद्यपरिहारयोः समानःपन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्वनमात्मानंनलभते प्रामाण्यं प्रति, तथा उपनिषदपि, एवं तर्हि यस्यप्रामाण्ये स्वार्थविघातोनास्ति, तस्यैव कर्म्मकाण्डस्यास्तुप्रामाण्यम् । उपनिषदांतु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातोभवेदितिमाभूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणंसत् अप्रमाणंभवितुमर्हति, न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति, न प्रकाशयति च इति । प्रत्यक्षादि प्रमाणविप्रतिषेधाच्च नकेवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति । प्रत्यक्षादि निश्चितभेदप्रतिपत्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेव उपनिषदाम्, अन्यार्थतावास्तु, नत्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्यर्थता ॥

न उक्तोत्तरत्वात । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वम् अप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तम्, अन्यथाचेतस्तम्भादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गात शब्दादौ प्रमेये । किंचातः, यदि तावत उपनिषदो ब्रह्मैकत्व

प्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति, कथमप्रमाणं भवेयुः। न कुर्वन्त्येवेति चेत्—यथा अग्निःशीतम्-इति, स भवानेवं वदन् वक्तव्यः—उपनिषत्प्रामाण्य-प्रतिषेधार्थं भवतोवाक्यम् उपनिषत्प्रामाण्य प्रतिषेधं किं न करोत्येव, अग्निर्वारूपप्रकाशम् अथ करोति—यदि करोति, भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणंभवद्वाक्यम्, अग्निश्चरूप प्रकाशकोभवत्, प्रति-षेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदाम् प्रामाण्यम्, अत्रभवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहारइति, ननु अत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्यउपनिषत्प्रामाण्य-प्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः अग्नौ च रूपप्रकाशन प्रतिपत्तिः प्रमा, कस्तर्हि भवतः प्रद्वेषः ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वतीषु उपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः। शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्य्यजानितम् इत्यवोचाम। तस्मादुक्तो-त्तरत्वात् उपनिषदं प्रति अप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति ॥

यच्चोक्तम् स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति, तदपि न तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात्, नहि उपनिषद्भ्यः—ब्रह्मैकमेवाद्वितीयम् नैवच—इति प्रतिपत्तिरस्ति—यथा अग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्यात् विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः। अभ्युपगम्य चैतदवोचाम, नतु वाक्य-प्रामाण्यसमये एषन्यायः, यदुत एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वम्, सति च अनेकार्थत्वे, स्वार्थश्चस्यात्, तद्विघातकृच्चविरुद्धः अन्योर्थः। नत्वेतत्—वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धंच, एकं वाक्यम्, अने-

कमर्थंप्रतिपादयतीत्येषसमयः । अर्थैकत्वाद्धि एकवाक्यता । नच कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति । यत्तु लौकिकं वाक्यम्—अग्निरुष्णः शीतश्चेति, न तत्र एकवाक्यता, तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वात् अग्निःशीत इत्येतत् एकं वाक्यम, अग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकम्, नतुस्वयमर्थावबोधकम्, अतो न अग्निः शीतइत्यनेन एकवाक्यता, प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमितिमन्यते,तत्शीतोष्णपदाभ्याम् अग्निपदसामानाधिकरण्य प्रयोगनिमित्ताभ्रान्तिः, नत्वेव एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा ।

यच्चोक्तम्—कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृत उपनिषद्वाक्यमिति तन्न अन्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपराहि उपनिषदः न इष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशे तस्मिन्वापुरुषनियोगंवारयन्ति, अनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्म्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते। असाधारणेचेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यम्, कुतोन्येनविरोधः स्यात । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात प्रमानोत्पद्यत एवेतिं चेन्न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्यः, इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षाप्रमा जायमाना, सा नैव भविष्यति, यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम्, नच

अनुमानंप्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते, तस्मादसदेवैतद्गीयते–प्रमैव नोत्पद्यत इति । अपि च यथा प्राप्तस्यैव अविद्या प्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्य आश्रयणेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतः तदाचक्षाणाश्रुतिः क्रियाकारक फलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतां असत्यताम् वा न आचष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथा प्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते, नतु-कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति–नविदधाति, तथानित्याग्नि होत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेव आदाय इष्टविशेषप्राप्तिम् अनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यत् अग्निहोत्रादीनि कर्म्माणि विधत्ते, न–अविद्यागोचरासद्वस्तु विषयमिति–नप्रवर्त्तते–यथाकाम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन् अविद्यावन्तः, दृष्टत्वात्–यथा कामिनः । विद्यावतामेवकर्म्माधिकार इति चेन्न ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्म्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात उपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च–अनेकाहि पुरुषाणामिच्छा, रागादयश्च दोषा विचित्राः, ततश्च वाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुंशक्तम्, नापि स्वभावतो वाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तम्, किन्तु शास्त्रात

एतावदेव भवति–इदमिष्टसाधनम् इदमनिष्टसाधनम् इति साध्य-साधनसम्बन्धविशेषाभिव्यक्तिः, प्रदीपादिवत् तमसि रूपादिज्ञानम् नतु शास्त्रं भृत्यानिवबलात् निवर्तयति नियोजयति वा, दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवात् शास्त्रमप्यतिक्रामन्तः। तस्मात् पुरुषमति वैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषान् अनेकधा उपदिशति। तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते, शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवत् उदास्त एव। तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थः अपुरुषार्थवदवभासते, यस्य यथावभासः, स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति, तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते। तथा च अर्थवादोपि–'त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुः' इत्यादिः। तस्मात् न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधि शास्त्रस्य वाधकाः। न च विधिशास्त्रं एतावता निर्विषयंस्यात्। नापि उक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रं उपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति। स्वविषयशूराणिहि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत्॥

तत्र पण्डितंमन्याः केचित् स्वचित्तवशात् सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते, तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे–शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षतउपलभ्यन्ते, ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, तथा श्रोत्रादि

भिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्म्माधर्म्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः, तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च, तथा च आगमविरोधं वदन्ति 'ग्रामकामो यजेत, पशुकामोयजेत, स्वर्गकामोयजेत, इत्येवमादिवाक्येभ्यः ग्रामपशुस्वर्गादिकामाः तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते । तेतु कुतर्कदूषितान्तः करणाः ब्राह्मणादिवर्णापशदा अनुकम्पनीयाः आगमार्थविछिन्नसम्प्रदायबुद्धय इति । कथम्, श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैः ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः-किं शब्दादीनां भेदेन आकाशैकत्वं विरुध्यत इति अथ न विरुध्यते, न तर्हि प्रत्यक्ष विरोधः, । यच्चोक्तम-प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारः धर्म्माधर्म्मयोश्चकर्तारः भिन्ना अनुमीयन्ते, तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमान विरोध इति, भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः । अथ यदि ब्रूयुः-सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति-के यूयम् अनुमान कुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम्, शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने, शरीरेन्द्रियमनः साधना आत्मानो वयमनुमानकुशलाः अनेककारकसाध्यत्वात क्रियाणामिति चेत, एवं तर्हि अनुमानकौशले भवतामनेकत्व प्रसङ्गः, अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम्, तत्र अनुमानं च क्रिया, सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः कारकैः

आत्मकर्तृका निर्वर्त्यंत इत्येतत प्रतिज्ञातम्, तत्र वयमनुमान कुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनः साधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेकेइत्यभ्युपगतं स्यात अहो अनुमानकौशलं दर्शितम् अपुच्छशृङ्गैः तार्किकवलीवर्दैः । यो हि आत्मानमेव न जानाति, स कथं मूढः तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात, तत्र किम नुमिनोति, केनवालिङ्गेन, नहि आत्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिङ्गमस्ति, येनलिङ्गेन आत्मभेदं साधयेत, यानि लिङ्गानि आत्मभेदसाधनाय नामरूपवन्ति, उपन्यस्यन्ति तानि नामरूपग-तानि उपाधय एव आत्मनः घटकरकापवरकभूछिद्राणीव आका-शस्य,यदा आकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति, तदा आत्मनोपि भेदलिङ्गं लभेत सः न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किक शतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते, स्वतस्तु दूरादप नीतमेव । अविषयत्वादात्मनः। यद्यद परः आत्मधर्मत्वेना भ्युपगच्छति, तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्, नाम रूपाभ्यां च आत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात, 'आकाशो वै नामरूपयो र्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म, इति श्रुतेः, 'नामरूपे व्याकर वाणि इति च, उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे, 'तद्विलक्षणं च ब्रह्म, अतः अनुमानस्यैवा विषयत्वातकुतोऽनुमानविरोधः । एतेन आगमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तम् । ब्रह्मैकत्वे यस्मै

उपदेशः, यस्य च उपदेशग्रहणफलम्, तदभावात् एकत्वो पदेशानर्थक्यमिति–तदपिन, अनेककारकसाध्यत्वात् क्रिया- णां कश्चोद्योभवति एकस्मिन, ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशः नोपदेष्टा, नच उपदेशग्रहणफलम्, तस्मादुपनिषदांच आनर्थक्य मित्येतत् अभ्युपगतमेव, अथ अनेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते नस्वतोभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात् तार्किक चाटभटराजाप्रवेश्यम् अभयं दुर्गमिदम् अल्पवुध्य गम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च–कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातु मर्हति, देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा, नैषातर्केण मति रापनेया,–वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च, 'तदेजतितन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके, इत्यादि विरुद्धधर्म्मसमवायित्वप्रकाश मन्त्रवर्णेभ्यश्च गीतासु च, मत्स्थानि सर्वभूतानि इत्यादि, तस्मात् परब्रह्म व्यतिरेकेण संसारी नाम न अन्यत् वस्त्वन्तर मस्ति, तस्मात्सुष्टूच्यते, ब्रह्मवा इदमग्रआसीत्, तदात्मान मेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽ स्ति श्रोतृ, इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । तस्मात् परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यंनामउपनिषत् परा ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्योपनिषदि--द्वितीयाध्याये--तृतीय ब्राह्मणे प्रथमो मंत्रः

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तंच मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१॥

भाष्यम् ।

तत्र प्राणा वैसत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदः, ताः ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः-एते ते प्राणाइति च-तेकिमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्य्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थम् इदं ब्राह्मणमारभ्यते-यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण, नेति नेति, इति ब्रह्मणः सत्तत्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्मपञ्चभूतजनितकार्य्यकरणसम्बद्धंमूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्मविगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग् दर्शनविषयम् अजरम् अमृतम् अभयम् वाङ्मनसयोरप्यविषयम् अद्वैतत्वात्, नेति नेति, इतिनिर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण,

नेति नेति, इति निर्दिश्यते ब्रह्म, ते एते द्वे वाव—वावशब्दोऽवधारणार्थः—द्वे एवेत्यर्थः—ब्रह्मणः परमात्मनःरूपे—रूप्यते याभ्याम् अरूपं परं ब्रह्म अविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम्।के ते द्वे,मूर्तं चैव मूर्तमेव च, तथा अमूर्तं च अमूर्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्यते, कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते—मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्मि, अमृतंच तद्विपरीतम् स्थितं च—परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्नु यच्च-यातीति यत-व्यापि अपरिछिन्नं स्थितिविपरीतम्, सच्च—सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणा साधारणधर्म्मविशेषवत्, त्यच्च—तद्विपरीतम्, त्यत, इत्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥

बृहदारण्ये द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणे
द्वितीयो मंत्रः

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येषरसः ॥ २ ॥

भाष्यम् ।

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टमूर्तम्, तथा अमूर्तञ्च, तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतरणीति विभज्यते। तदेतन्मूर्तं मूर्छिता-

वयवम् इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः। किं तत, यदन्यत् कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्चभूतद्वयात्–परिशेषात् पृथिव्यादि-भूतत्रयम्, एतन्मर्त्यम्, यदेतन्मूर्ताख्यंभूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्म्मि, कस्मात, यस्मातस्थितमेतत परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते–यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना,तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नम् अर्थान्तरसम्बन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यम् एतत् सत् विशेष्यमाणासाधारण धर्म्मवत, तस्मात–हि परिच्छिन्नम्, परिछिन्नत्वान्मर्त्यम्, अतोमूर्तम्, मूर्तत्वाद्वामर्त्यम्, मर्त्यत्वातास्थितम्, स्थितत्वात्सत, अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चचतुर्णां धर्म्माणां यथेष्ट विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः। सर्वथापितु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टमूर्तं रूपं ब्रह्मणः। तत्र चतुर्णा मेकस्मिन् गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह–तस्यै तस्यमूर्तस्य, एतस्यमर्त्यस्य, एतस्यास्थितस्य, एतस्यसतः, चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः–एष रस सार इत्यर्थः,त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता, एतत्साराणि त्रीणि भूतानि, यत एतत्कृताविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति, आधिदैविकस्य कार्य्यस्यैतद्रूपम्–यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति,सतोभूतत्रयस्य हि यस्मात एष रस इति एतद्गृह्यते, मूर्तोह्येष सविता तपति,सारिष्ठश्च यत्तुआधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरम् तद्वक्ष्यामः॥

अथ तृतीयब्राह्मणे तृतीयोमंत्रः ।

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैषरसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येषरस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

भाष्यम् ।

अथामूर्तम्–अथाधुना अमूर्तमुच्यते, वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितंभूतद्वयम्–एतत् अमृतम्, अमूर्तत्वात्, अस्थितम्, अतोऽविरुध्यमानंकेनचित्, अमृतम्, अमरणधर्म्मि, एतत् यत् स्थितविपरीतम्, व्यापि, अपरिछिन्नम्, यस्मात् यत् एतत् अन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषम् । अतः त्यत्, त्यत् इतिपरोक्षाभिधानार्हमेव–पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्य एतस्यामृतस्य एतस्य यतः एतस्यत्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्य एष रसः, कोऽसौ, य एष एतस्मिन्नमण्डले पुरुषः–करणात्मकोहिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते यः स एषःअमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसःपूर्ववत् सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तंभूतद्वयम्–हैरंण्यगर्भोलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्, तस्मात् तादर्थ्यात् तत्सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसः–यस्मात् यः मण्डलस्थःपुरुषोमण्डलवन्नगृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य, तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च

साधर्म्यम्, तस्मात् युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानमूर्त्यस्य ह्येष रस इति ॥

रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इतिकेचित्-तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोःप्रयोक्तृ तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सत् अन्येषां भूतानां प्रयोक्तृभवति, तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयोः रसः कारणमुच्यत इति। तन्न मूर्तरसेन अतुल्यत्वात्, मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयम्, न चेतनः, तथा अमूर्तयोरपि भूतयोः तत्समानजातीयेनैव अमूर्तरसेन युक्तं भवितुम्, वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्, यथाहि मूर्तामूर्ते चतुष्टय धर्म्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोः तुल्येनैव न्यायेन युक्तोविभागः, नत्वर्धवैशसम्, मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्-अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वत्रैवतु मूर्तामूर्तयोः ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्, पुरुषशब्दः अचेतनेऽनुपपन्न इति चेन्न, पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्दत्वदर्शनात्, न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमान् सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्तपुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्, इत्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरे पुरुषशब्द प्रयोगात्, इत्यधिदैवतमिति उक्तोपसंहारः अध्यात्मविभागो क्त्यर्थः ।

अथ चतुर्थो मंत्रः

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

भाष्यम्

अथाधुना अध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभागउच्यते । किंतत् मूर्तम्, इदमेव, किंचेदम् । यदन्यत् प्राणाच्चवायोः, यश्चायम्, अन्तः अभ्यन्तरे आत्मन् आत्मनि आकाशः खम्, शरीरस्थश्च यः प्राणः । एतद्द्वयं वर्जयित्वा यदन्यत् शरीरारम्भकंभूतत्रयम्, एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतोह्येषरसः-यच्चक्षुरिति आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्य्यस्य एष रसः सारः, तेनहि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तम्, यथा अधिदैवतमादित्यमण्डलेन प्राथम्याच्च-चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः संभवत इति, तेजो रसो निरवर्तताग्निः, इति लिङ्गात्, तैजसं-हि चक्षुः, एतत्सारं आध्यात्मिकं भूतत्रयम् सतो ह्येषरस इति मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥

अथ पंचमो मंत्रः

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेत द्यदेतत्यत्तस्यैतस्या मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्यस्य ह्येष रसः ॥

भाष्यम् ।

अथाधुना अमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः एतदमूर्तम् अन्यत्पूर्ववत्, एतस्य त्यस्य एष रसः सारः, योऽयंदक्षिणेऽक्षन्पुरुषः, दक्षिणेऽक्षान्नितिविशेष ग्रहणम्, शास्त्रप्रत्यक्षत्वात, लिङ्गस्यहि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षम् सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात, त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववत् विशेषतः अग्रहणात् अमूर्तत्वसारत्व एवहेत्वर्थः ॥

अथ षष्ठो मंत्रः ।

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्यश्रीर्भवति य एवं वेदाथात

आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेन अध्यात्माधिदैवतयोः विभागोऽव्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः। अथेदानीं तस्य हैतस्यपुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामः वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवत् मायेन्द्रजालमृगतृष्णकोपमं सर्वेऽव्यामोहास्पदम्—एतावन्मात्रमेव आत्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्रभ्रान्ताः, एतदेव वासनारूपं पटरूपवत् आत्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः, इदम् आत्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ॥

औपनिषदं मन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति—मूर्तामूर्तराशिरेकः, परमात्मराशिरुत्तमः, ताभ्यामन्योयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेन अजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्या कर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः, प्रयोक्ता कर्मराशिप्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनंचेति। तत्र च तार्किकैः सह संधिंकुर्वन्ति। लिङ्गाश्रयश्च कर्मराशि एष कर्मराशिरित्युक्त्वा, पुंनस्तत्त्रस्यन्तः

सांख्यत्वभयात्-सर्वः कर्मराशिः, पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियो गेपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वत्-लिङ्गवियोगेपि परमात्मैकदेश-माश्रयति, स परमात्मैकदेशः किल अन्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणोभवति निर्गुणोपिसन्, स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मा-इति वैशेषिकचित्तमप्यनु सरन्ति, स च कर्मराशिः भूतराशेरागन्तुकः, स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेश त्वात, स्वत उत्थिता अविद्या अनागन्तुकापि ऊषरवत्अनात्म धर्म्मः इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ॥

सर्वमेतत तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयंपश्यन्ति, न उपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधञ्चपश्यन्ति कथम्, ऊक्ता एवतावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्व सव्रणत्वकर्म फलदेश-संसरणानुपपत्यादयोदोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेण एकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेतिचेत् परमात्मन उपचारितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकाशादिवत तथालिङ्गवियोगेपि परमात्म देशाश्रयणंवासनायाः । अविद्यायाश्च स्वतउत्थानम् ऊषरवत्-इत्यादिकल्पनानुपपन्नैव न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनायाः वस्त्वन्तर संचरणमनसापि कल्पयितुंशक्यम् । नचश्रुतयो अवगच्छन्ति-कामः संकल्पो विचिकित्सा, हृदये ह्येव रूपाणि, ' ध्यायतीव लेलायतीव, कामायेऽस्यहृदिश्रिताः, तीर्णो हि तदा

सर्वान् शोकान् हृदयस्य, इत्याद्याः। न च आसां श्रुतीनां श्रुता-
दर्थान्तरकल्पना न्याय्या, आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादा-
साम्, एतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् तस्मात् श्रुत्यर्थ-
कल्पनाकुशलाः सर्व एव उपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति. तथापि
वेदार्थश्चेत्स्यात्, कामं भवतु, न मे द्वेषः, न च, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे,
इतिराशित्रयपक्षेसमञ्जसम्। यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवास-
नाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयम्, न चान्यत् चतुर्थ-
मन्तराले-तदा एतत अनुकूलमवधारणम्, द्वे एव ब्रह्मणोरूपे
इति, अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य 'विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यम्,
परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति, तदा च रूपे एवेति द्विवचन-
मसमञ्जसम्, रूपाणीति वासनाभिः सह वहुवचनं युक्ततरं
स्यात-द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयामिति, अथ मूर्तामूर्ते
एव परमात्मनो रूपे, वासनास्तु विज्ञानात्मनइतिचेत्-तदाविज्ञा-
नात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मनः-इतीयं वाचो युक्तिर-
नर्थिका स्यात्, वासनाया अपिविज्ञानात्मद्वारत्वस्य अविशिष्ट-
त्वात्. न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्ययावृत्त्या
शक्यं कल्पयितुम् न च विज्ञानात्मनपरमात्मनो वस्त्वन्तरम्,
तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात्। तस्मात् वेदार्थमूढानां
स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरवाह्याः, नह्यक्षरवाह्यो वेदार्थः

वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वात् वेदस्यप्रामाण्यं प्रति तस्मात् राशित्रयकल्पना असमंजसा ॥

योयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः, इतिलिङ्गात्मा प्रस्तुतः, अध्यात्मे, अधिदैवेच, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, इति' तस्य, इति प्रकृतोपादानात स एवोपादीयते-योऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रसः, नतुविज्ञानमयः,नतुविज्ञानमयस्यैव एतानिरूपाणि कस्मान्नभवन्ति, विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात् 'तस्य, इति च प्रकृतोपादानात्-नैवम् विज्ञानमयस्य अरूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात्, यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्य एतानि माहारजनादीनि रूपाणिस्युः, तस्यैव नेति, नेति, इत्यनाख्येयरूपतया आदेशो न स्यात्, न तु अन्यस्यैव असावादेशः, न तु विज्ञानमयस्येति न, षष्ठान्ते उपसंहारात विज्ञातारमरे केन विजानीयात्, इति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य, सएष 'नेति नेति' इति, विज्ञपयिष्यामि, इति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्वात्-यदि च विज्ञानमयस्यैव असंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टंस्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तत इयं प्रतिज्ञा अर्थवती स्यात-येन असौ ज्ञापितो जानाति आत्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठांप्राप्नोति, न बिभेतिकुतश्चन, अथ पुनः अन्यो विज्ञानमयः, अन्यः । नेति नेति, इति व्यपदिश्यते-तदा अन्यदसौ ब्रह्म अन्योहमस्मिइतिविपर्ययः गृहीतःस्यात्, न आत्मा-

नमेवावेदहं ब्रह्मास्मि इति । तस्मात तस्य हैतस्य, इतिलिङ्गपुरुष स्यैव एतानि रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम्, सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासना तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते ॥

एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्यलिङ्गात्मन एतानि रूपाणि, कानि तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके । महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनम् यथा वासो लोके, एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् यथा च लोके पाण्ड्वाविकम् अवेरिदम् आविकम् उर्णादि । यथा च तत्पाण्डुरं भवति, तथा अन्यद्वासनारूपम्—यथा च लोके इन्द्रगोपः अत्यन्तरक्तोभवति, एवमस्य वासनारूपम्—क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यम्, क्वचित्पुरुषचित्तवृत्यपेक्षया—यथा च लोके अग्न्यर्चिःभास्वरंभवति, तथा क्वचित् कस्यचित वासनारूपं भवति—यथा पुण्डरीकं शुक्लम् तद्वत अपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति—यथा सकृद्विद्युत्तम् यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वप्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृध्यपेक्षया कस्यचित वासनारूपं-उपजायते । न एषां वासनारूपाणां आदिः अन्तः मध्यं संख्या वा, देशःकालो निमित्तं वा अवधार्य्यते-असंख्येयत्वाद्वासनायाः वासना हेतूनांच आनन्त्यात तथा च वक्ष्यतिषष्ठे, इदंमयोऽदोमयः,

इत्यादि, तस्मात नस्वरूपसंख्यावधारणार्था दृष्टान्ताः । यथा 'माहारजनं वासः, इत्यादयः किंतर्हिप्रकारप्रदर्शनार्थाः, एवंप्रकाराणिहि वासनारूपाणिइति । यत्तुवासनारूपमभिहितमन्ते-सकृद्विद्योतनमिवेति, तत्किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्वत् सकृदेव व्यक्तिर्भवति इति । तत् तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव, ह वै इत्यवधारणार्थौ, एवमेव अस्यश्रीःख्यातिः भवतीत्यर्थः, यथाहिरण्यगर्भस्य, एवम् एतत् यथोक्तं वासनारूपमन्त्यम् यो वेद ॥

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय, यत्तत्सत्यस्यसत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते-अथ अनन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम्,यत्सत्यस्यसत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात्-अतः तस्मात, सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः आदेशः निर्देशः ब्रह्मणः, कः असौ पुनर्निर्देश इत्युच्यते-नेति नेतीत्येवं निर्देशः ॥

ननु कथम् आभ्याम्, नेतिनेति, इतिशब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति, उच्यते-सर्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति-नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति, नचैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यास्ति,

अतो न निर्देष्टुं शक्यते, इदं तदिति गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा, अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्मनिर्दिश्यते, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, 'विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मा, इत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितंभवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम् । तदा अयमेवाभ्युपायः—यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण, 'नेतिनेति, इतिनिर्देशः ॥

इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् यद्यत्प्राप्तंतत्तन्निषिध्यते, तथा च सति अनिर्दिष्टा शंका ब्रह्मणः परिहृता भवति, अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे, यदन्यत् प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात्त ब्रह्म । तन्न निर्दिष्टम्, कीदृशं नु खलु-इत्याशङ्का न निवर्तिष्यते, तथा च अनर्थकश्च स निर्देशः, पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् 'ब्रह्मज्ञपयिष्यामि, इति च वाक्यं अपरिसमाप्त्यर्थंस्यात् । यदा तु सर्वदिक्कालादि विविदिषा निवर्तिता स्यात् सर्वोपाधि निराकरणद्वारेण, तदा सैन्धवघनवत् एकरसं प्रज्ञानघनम् ' अनन्तरमवाह्यं सत्यस्य सत्यम् ' अहंब्रह्म अस्मीति, सर्वतो निवर्तते विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्मात् वीप्सार्थं नेतिनेति इतिनकारद्वयम् । ननु महता यत्नेन परिकरवन्धं कृत्वा किं युक्तम् एवं निर्देष्टुं ब्रह्म, वाढम्, कस्मात्, न हि—यस्मात्,

इति न, इति न, इत्येतस्मात्–इतीतिव्याप्तव्यप्रकारानकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते, यथाग्रामो ग्रामो रमणीय इति, अन्यत्परं निर्देशनं नास्ति तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः। यदुक्तम्–तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम्, इति, एवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म, अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणः, नामैव नामधेयम्, किं तत् सत्यस्यसत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्योपनिषदि चतुर्थाध्याये द्वितीयब्राह्मणे ।

प्रथमो मंत्रः ।

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्वगमिष्यसीतिनाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वैतेहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

भाष्यम्

जनको ह वैदेहः। यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यः, तस्मात् आचार्य्यकत्वं हित्वा जनकः कूर्चात् आसनविशेषात् उत्थाय उपसमीपम् अवसर्पन् पादयोर्नि

पतन्नित्यर्थः, उवाच, उक्तवान्—नमः ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्य, अनु मा शाधि अनुशाधि मामित्यर्थः, इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—यथा वै लोके, हेसम्राट् महान्तं दीर्घं अध्वानम् एष्यन्, गमिष्यन्, रथंवा स्थलेन गमिष्यन्, नावं वाजलेन गमिष्यन् समाददीत—एवमेव एतानि ब्रह्माणि एताभिरुपनिषद्भिर्युक्तानिउपासीनः समाहितात्मा असि अन्त्यत्त मेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मा असि, न केवलमुपनिषत्समाहित,ः एवं वृन्दारकः पूज्यश्च आढ्यश्च ईश्वरः न दरिद्र इत्यर्थः, अधीतवेदः अधीतो वेदो येन स त्वमधीतवेदः, उक्ताश्चोपनिषद आचार्यैस्तुभ्यं सत्वमुक्तोपनिषत्कः, एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोपि सन्भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विना अकृतार्थ एव तावदित्यर्थः,—यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि, इतः अस्माद्देहात् विमुच्य मानः एताभिर्नौरथस्थानीयाभिः समाहितः क कस्मिन् गमिष्यसि, किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु, भगवन् पूजावन्, वेद जाने, यत्र गमिष्यामीति अथ यद्येवं न जानीषे यत्रगतः कृतार्थः स्याः, अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसि । ब्रवीतु भगवानिति, यदि प्रसन्नो मांप्रति । शृणु ।

बृहदारण्यचतुर्थाध्यायद्वितीयब्राह्मणे

द्वितीयो मंत्रः

इन्धोह वै नामैष योयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धं॰

ँ सन्तमिन्द्रइत्याचक्षते परोक्षणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवं नामा, यः चक्षुर्वं ब्रह्मेति पुरोक्त आदित्यान्तर्गतः पुरुषः सएषः, योयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः—स च सत्यनामा, तं वै एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नाम अस्य इन्ध इति, तम् इन्धं सन्तं इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात्परोक्षप्रिया इवहि देवाः प्रत्यक्षाद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एषत्वं वैश्वानरमात्मानं सम्पन्नोऽसि ।

बृहदारण्येचतुर्थाध्याये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयो मंत्रः

अथैतद्वामेऽक्षाणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳ स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयो रेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदय लोहितपिण्डोथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयो रेषास्टतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चराति यथा केशः सहस्रधाभिन्न एव मस्यैता हिता नाम नाड्योन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

भाष्यम्

अथैतत् वामेऽक्षणि पुरुषरूपम्, एषा अस्य पत्नी-यं त्वं वैश्वानरमात्मानं सम्पन्नोसि तस्यास्य इन्द्रस्य भोक्तुः भोग्या एषापत्नी, विराट् अन्नं भोग्यत्वात् एव, तदेतत् अन्नं च अत्ता च एकं मिथुनं स्वप्ने। कथम्, तयोरेषः-इन्द्राण्याः इन्द्रस्यच एषःसंस्तावः, संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं स एष संस्तावः, कोऽसौ, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः,-अन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य मध्ये। अथैनयोः एतत वक्ष्यमाणम् अन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः। किंतत्-य,एषोऽन्तर्हृदये लोहितापिण्डः-लोहित एव पिण्डाकारापन्नो लोहित पिण्डः अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते, यत्स्थूलंतदधोगछति यदन्यत् तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा 'परिणमते-यो मध्यमोरसः सलोदितादिक्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति, योऽणिष्ठोरसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य, यं तैजसमाचक्षते, सतयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सुक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति-तदेतदुच्यते-अथैनयोरेतदन्नमित्यादि। किंचान्यत् अथैनयोरेतत्प्रावरणम्-भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके, तत्सामान्यंहि कल्पयति श्रुतिः, किंतदिह प्रावरणम् येदतदन्तर्हृदये जालकमिव अनेकनाडीछिद्रवहुलत्वात। जाल-

कमिव । अथैनयोरेषासृतिः मार्गः, संचरतोऽनयेतिसंचरणी, स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः, का सा सृतिः । येषा हृदयात् हृदयदेशात् उर्ध्वाभिमुखी सती उच्चरति नाडी । तस्याः परिमाणमिदमुच्यते-यथालोके केशः सहस्रधाभिन्नः अत्यन्त सूक्ष्मोभवति एवं सूक्ष्मा अस्यदेहस्य सम्बन्धिन्यः हिता नाम हिता इत्येवं ख्याता नाड्यः, ताश्चान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति, हृदयाद्विप्ररूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत्, एताभिर्नाडीभिरत्यन्त सूक्ष्माभिःएतदन्नम् आस्रवत्गच्छत्आस्रवति गच्छति,तदेतद्देवता शरीरम् अनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति। तस्मात्-यस्मात् स्थूलेनान्नेन उपचितः पिण्डः, इदं तु देवताशरीरं लिङ्गंसूक्ष्मेणान्नेनोपचितं तिष्ठति, पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेवमूत्र पुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य, लिङ्गस्थितिकरंतु अन्नं ततोपि सूक्ष्मतरम्-अतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः, तस्मात् प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतरएष लिङ्गात्मा इवैव भवति, अस्माच्छरीरात् शरीरमेव शारीरं तस्माच्छारीरात्, आत्मनः वैश्वानरात्-तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थो मंत्रः

तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणादक्षिणादिग्दक्षिणे प्राणाः

प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वेप्राणाः स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यते संगो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते नरिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

भाष्यम् ।

स एष हृदयभूतः तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति, तस्यास्यविदुषः क्रमेण वैश्वानरात तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक् प्राञ्चःप्राग्गताःप्राणाः । तथा दक्षिणादिक् दक्षिणेप्राणाः, तथा प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चःप्राणाः उदीचीदिक् उदञ्चःप्राणाः, उर्ध्वादिक् उर्ध्वाः प्राणाः अवाचीदिक् अवाञ्चःप्राणाः, सर्वादिशः सर्वेप्राणाः । एवं विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतोभवति, तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावंनेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते, यत्र एष विद्वान् अनेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष

नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतत । अभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यम् । हे जनक, प्राप्तोऽसि इति ह एवं किल उवाच उक्तवान् याज्ञवल्क्यः । तदेतदुक्तम्–अथ वैतेहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको वैदेहः अभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतात गच्छतु, यस्त्वं नः अस्मान् हे याज्ञवल्क्य भगवन् पूजावन् अभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवान् उपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः, किमन्य दहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि, साक्षादात्मानमेव दत्तवते, अतो नमस्तेऽस्तु, इमे विदेहाः तव यथेष्टं भुज्यन्ताम्, अयंचाहमस्मि दासभावे स्थितः, यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

भाष्यम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसम्बन्धः ॥ विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव 'नान्यो तोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ, इत्यादि श्रुतिभ्यः । स एष इह प्रविष्टः वदनादिलिङ्ग अस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डे

अजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोपि सन्, पुनः प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य औषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिङ्गो यः सामान्येनाधिगतः 'प्राणेन प्राणिति, इत्यादिना, 'दृष्टेर्द्रष्टा, इत्यादिना अलुप्तशक्तिस्वभावोधिगतः। तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारः—यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादि परोपाध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतः, तथा, निरूपाधिको निरूपाख्यः नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरः आत्मा ब्रह्म अक्षरम अन्तर्यामी प्रशास्ता औपनिषदः पुरुषः विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम्, तदेव पुनरिन्धसंज्ञः प्रविविक्ताहारः ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविविक्ताहारतरः, ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिः ततोपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया, 'स एष नेति नेति—इति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म अधिगतम्। एवम् अभयं परिप्रापितो जनकः याज्ञवल्क्येन आगमतः संक्षेपतः। अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसङ्गेन इन्धः, प्रविविक्ताहारतरः, सर्वे प्राणाः, स एष नेति नेतीति। इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोधिगमः कर्तव्यः, अभयं प्रापयितव्यम्, सद्भावश्च आत्मनः विप्रतिपत्या शङ्का निराकरणद्वारेणव्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयं ज्योतिष्ट्वम् अलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यम् अद्वैतत्वं च

अधिगन्तव्यमिति–इ मारभ्यते । आख्यायिकातु विद्यासंप्रदान ग्रहणविधिप्रकाशनार्था, विद्यास्तुतये च विशेषतः वरदानादि सूचनात् ।

बृहदारण्यचतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणेप्रथमो

मंत्रः

जनक ँ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे त ँ हास्मै ददौ त ँ ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

भाष्यम्

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन् एवं मेने चिन्तितवान्–न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे, गमन प्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदिष्य इत्येवं संकल्पोपि याज्ञवल्क्यः यद्यत् जनकः पृष्टवान् तत्तत् प्रतिपेदे । तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथा करणे–इत्यत्र आख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञव ल्क्ययोः संवाद आसीत् अग्निहोत्रे निमित्ते, तत्र जनकस्याग्नि होत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः तस्मै जनकाय

ह किल वरं ददौ, स च जनकः ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान्, तं च वरं ह अस्मै ददौ याज्ञवल्क्यः, तेन वरप्रदानसामर्थ्येन अव्याचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ। तत्रैव अनुक्तिः ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात्, विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात्—स्वतन्त्राहि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनान्तरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च॥

बृहदा० चतुर्था० तृतीय ब्रा० द्वितीयोमंत्रः

याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति। आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ २॥

भाष्यम्

हे याज्ञवल्क्येत्येवं सम्बोध्य अभिमुखीकरणाय, किं ज्योतिरयं पुरुष इति—किमस्य पुरुषस्य ज्योतिः, येन ज्योतिषा व्यवहरति। सोयं किं ज्योतिः। अयं प्राकृतः कार्य्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः पृच्छ्यते—किमयं स्वावयवसंघातवाह्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति, आहोस्वित् स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यम् अयं पुरुषो

निर्वर्तयति—इत्येतदभिप्रेत्य—पृच्छति । किंचातः यदि व्यतिरिक्तेन यदि वा अव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य्यं निर्वर्तयति । शृणु तत्र कारणम्—यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य्यनिर्वर्तकत्वम् अस्य स्वभावो निर्धारितोभवति, ततः अदृष्टज्योतिष्कार्य्यविषयेप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्य्यमिति, अथ व्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति, ततः अप्रत्यक्षेपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्य्यदर्शने अव्यतिरिक्तमेव ज्योतिः अनुमेयम्, अथानियमएव—व्यतिरिक्तम् अव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः, ततः अनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषये—इत्यवं मन्वानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यम्—किं ज्योतिरयं पुरुष इति । ननु एवमनुमान कौशले जनकस्य किं प्रश्नेन, स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति, सत्यमेतत, तथापि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धविशेषाणामत्यन्तसौक्ष्म्यात् दुरववाधतां मन्यते वहूनामपि पण्डितानाम्, किमुतैकस्य अत एव हि धर्म्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते, पुरुषविशेष श्चापेक्ष्यते—दशावरा परिषत, त्रयो वा एकोवेति, तस्मात यद्यपि अनुमानकौशलं राज्ञः, तथापि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः, प्रष्टुम् विज्ञान कौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणाम्, अथवा श्रुतिः स्वयमेव आख्यायिकाव्याजेन अनुमानमार्गमुपन्यस्य अस्मान् वोधयति

पुरुषमतिमनुसरन्ती । याज्ञवल्क्योपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयिष्यन् जनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादक मेव लिङ्गं प्रतिपेदे, यथा—प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राट् इति होवाच । कथम्, आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यातिरिक्तेन चक्षुषोऽनुग्राहकेण ज्योतिषा अयं प्राकृतः पुरुषः आस्ते उपविशति, पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा कर्म कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यन्तव्यतिरिक्त ज्योतिष्ट्व प्रसिद्धताप्रदर्शनार्थम् अनेकविशेषणम्, . वाह्यानेकज्योतिः प्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थम् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

बृहदा० चतुर्था० तृतीय ब्रा० तृतीयो मंत्रः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येव मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

भाष्यम्

तथा अस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्य, किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति—चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे

चतुर्थो मंत्रः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्य स्तमिते किं ज्योति रेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषा स्ते पल्ययते कर्म कुरुते । विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये, चन्द्रमस्यस्तमिते अग्निर्ज्योतिः ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणे ।

पञ्चमो मंत्रः ।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येति इति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

भाष्यम् ।

शान्ते ऽग्नौ वाक् ज्योतिः, वागिति शब्दः परिगृह्यते,

शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियंदीप्यते, श्रोत्रेन्द्रिये सम्प्रदीप्ते, मनसिविवेक उपजायते तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते—मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, इतिब्राह्मणम् । कथं पुनः वाग्ज्योतिरितिवाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यतआह—तस्माद्वै सम्राट्, यस्मात् वाचा ज्योतिषा अनुगृहीतोयं पुरुषो व्यवहरति, तस्मात् प्रसिद्ध मेतद्वाचो ज्योतिष्ट्वम्, कथम्, अपि, यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिः प्रत्यस्तमये स्वोपि पाणिः हस्तः नविस्पष्टं निर्ज्ञायते—अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टा निरोधे प्राप्ते वाह्यज्योतिषोऽभावात् यत्र वागुच्चरति, श्वा वा भषति, गर्दभो वा रौति, उपैव तत्र न्येति—तेनशब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरन्तर्य्यंभवति, तेन ज्योतिष्कार्य्यत्वं वाक्—प्रतिपद्यते, तेनवाचा ज्योतिषा उपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र सन्निहितोभवतीत्यर्थः, तत्र च कर्म कुरुते, विपल्येति । तत्र वाग् ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थम् । गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्यादयो भवन्ति, तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्य्यकरणसंघातस्य एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

बृहदा० चतुर्थाध्या० तृतीयब्रा० षष्ठोमंत्रः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेग्नौ

शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवती-
त्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥६॥

भाष्यम् ।

शान्तायां पुनर्वाचि, गन्धादिष्वपि च शान्तेषु वाह्येष्वनुग्राहकेषु,सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य। एतदुक्तम् भवति—जाग्रद्विषये वहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीनि आदित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा, तदास्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति एवं तावत जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा, तस्मात् ते वयं मन्यामहे—सर्ववाह्यज्योतिः प्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य्यसिद्धिरस्येति—दृश्यते चस्वप्ने ज्योतिष्कार्य्यसिद्धिः-वन्धुसंगमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनादि च, सुषुप्ताच्च उत्थानम्—सुखमहमस्वाप्सं नकिंचिदवेदिषम् इति—तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपिज्योतिः, किं पुनस्तत शान्तायां वाचि ज्योतिर्भवति—इति उच्यते-आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति। आत्मेति कार्य्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्य्यकरणावभासकम् आदित्यादिवाह्यज्योतिर्वत् स्वयमन्येनानवभास्यमानम्

अभिधीयते ज्योतिः, अन्तस्थं च तत पारिशेष्यात्-कार्य्यकरण व्यतिरिक्तं तदिति तावत सिद्धम् यच्च कार्य्यकरणव्यतिरिक्तं कार्य्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिः तत बाह्यैश्चक्षुरादिकरणै रुपलभ्यमानंदृष्टम्, नतु तथा तत् चक्षुरादिभिरुपलभ्यते, आदित्यादि ज्योतिः षु उपरतेषु कार्य्यंतु ज्योतिषोदृश्यते यस्मात्, तस्मात् आत्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति, तस्मात् नूनम् अन्तस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते। किंच आदित्यादि ज्योतिर्विलक्षणं तत अभौतिकंच, स एवहेतुः यत चक्षुराद्यग्राह्यत्वम् आदित्यादिवत् ॥

न समानजातीयेनैवोपकारदर्शनात,-यत् आदित्यादि विलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धम् इति, एतदसत् कस्मात, उपक्रियमाणसमानजातीयेनैव आदित्यादि ज्योतिषा कार्य्यकरण संघातस्य भौतिकस्य भौतिकेनैव उपकारः क्रियमाणो दृश्यते, यथादृष्टं चेदम् अनुमेयम्, यदि नाम कार्य्यकरणादर्थान्तरं तदुपकारकं आदित्यादिवत ज्योतिः, तथापि कार्य्यकरणसंघात समानजातीयमेवानुमेयम् ,. कार्य्यकरणसंघातोपकारकत्वात, आदित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनः अन्तस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते-तत चक्षुरादिज्योतिर्भिः अनैकान्तिकम्, यतः अप्रत्यक्षाणि अन्तःस्थानिच चक्षुरादिज्योतींषि भौतिकान्येव

तस्मात् तव मनोरथमात्रम्, विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्ध-मिति । कार्य्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातधर्म्मत्व मनुमीयते ज्योतिषः, सामान्यतो दृष्टस्य च अनुमानस्य व्यभिचारित्वादप्रमाण्यम्, सामान्यतो दृष्टवलेन हि भवान् आदित्यादिवत् व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्य्यकरणे-भ्यः, न च प्रत्यक्षम अनुमानेन बाधितुं शक्यते, अयमेव तु कार्य्य करणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च, यदि नाम ज्योतिरन्तरमस्य उपकारकं स्यात् आदित्यादिवत्, न तत् आत्मा स्यात् ज्योतिरन्तरम् आदित्यादिवदेव, य एवतु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति, स एव आत्मा स्यात् कार्य्य-करणसंघातः, नान्यः प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्याप्रामाण्यात् । ननु अयमेव चेत् दर्शनादिक्रिया कर्ता आत्मा संघातः, कथम् अविकलस्यैवास्य दर्शनादि क्रिया कर्तृत्वं कदाचिद्भवति, कदा-चिन्नेति—नैषदोषः, दृष्टत्वात, नहिदृष्टे अनुपपन्नं नाम, नहि खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयम्, अनुमेयत्वेच केन् चित्सामान्यात् सर्वसर्वत्रानुमेयं स्यात, तच्चानिष्टम्, न च पदार्थस्वभावो नास्ति, नहि अग्नेः उष्णस्वाभाव्यम् अन्यनिमित्तम् उदकस्य वा शैत्यम्, प्राणिधर्म्मा धर्म्माद्यपेक्षमिति चेत् धर्म्माधर्म्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षस्वभाव प्रसङ्गः, अस्त्विति चेत, न तदनवस्थाप्रसङ्गः, स चानिष्टः ॥

न स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैवदर्शनात्—यदुक्तं स्वभाववादिना, देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति, तन्न यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया, स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात्, अन्धः स्वप्नं पश्यन् दृष्टपूर्वमेवपश्यति. न शाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपम्, ततश्च एतत् सिद्धं भवति—यः स्वप्ने पश्यति दृष्ट पूर्वं वस्तु, सएव पूर्वं विद्यमाने चक्षुषि अद्राक्षीत्, न देहइति देहश्चेत् द्रष्टा, सयेनाद्राक्षीत् तस्मिन्नुद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं नपश्येत, अस्ति च लोके प्रसिद्धिः—पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृङ्गम् अद्याहं स्वप्नेऽ द्राक्षमिति उद्धृतचक्षुषामन्धानामपि, तस्मात् अनुद्धृतेऽपि चक्षुषि, यः स्वप्नदृक् सएव द्रष्टा, न देह इत्यव गम्यते तथास्मृतौ द्रष्टृस्मर्त्रोः एकत्वेसति, य एव द्रष्टा सएव स्मर्ता, यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपिस्मरन् दृष्टपूर्वं यद्रूपम् तत् दृष्टवदेव पश्यतीति—तस्मात् यत् निमीलितं तन्न द्रष्टृ, यत् निमीलिते चक्षुषि स्मरत् रूपं पश्यति, तदेव अनिमीलितेपि चक्षुषि द्रष्टृ आसीदित्यवगम्यते। मृते च देहे अविकलस्यैव च रूपादि दर्शनाभावात्—देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेपि दर्शनादिक्रिया स्यात्। तस्मात यदपाये देहे दर्शनं नभवति, यद्भावे चभवति, तत् दर्शनादिक्रिया कर्तृ, नदेह इत्यवगम्यते।

चक्षुरादीन्येव दर्शनादिक्रिया कर्तृणीति चेत, न यदह-

मद्राक्षं तत् स्पृशामीति भिन्न कर्तृकत्वे प्रतिसंधानानुपपत्तेः मनस्तर्हीति चेत्, न, मनसोपि विषयत्वात रूपादिवत द्रष्टृत्वाद्य नुपपत्तिः। तस्मात अन्तस्थं व्यतिरिक्तम् आदित्यादिवदिति सिद्धम्—यदुक्तम्—कार्य्यकरणसंघातसमानजातीयमेव ज्योति रन्तरमनुमेयम्, आदित्यादिभिः तत्समानजातीयैरेव उपक्रिय माणत्वादिति, तदसत्, उपकार्य्योपकारकभावस्यानियम दर्शनात् कथम्, पार्थिवैरिन्धनैः पार्थिवत्वसमानजातीयै स्तृणोपलादिभिः अग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते, न च तावता तत्समानजातीयैरेव अग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्व त्रानुमेयः स्यात येन उदकेनापि प्रज्वलनोपकारः भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेः जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते, तस्मात उपकार्य्यो पकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमोनास्ति, कदाचित् समानजातीयामनुष्यामनुष्यैरेवोपक्रियन्ते, कदा-चित् स्थावरपश्वादिभिश्चभिन्नजातीयैः, तस्मात् अहेतुः कार्य्यकरणसंघातसमानजातीयैरेव आदित्यादिज्योतिर्भि रुपक्रियमाणत्वादिति, यत पुनरात्थ, चक्षुरादिभिः आदित्यादि ज्योतिर्वत् अदृश्यत्वात् इत्ययं हेतुः ज्योतिरन्तरस्य अन्तस्थत्वं वैलक्षण्यं च न साधयति, चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति—तद-सत चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतो विंशेषणत्वोपपत्तेः। कार्य्यकरणसंघातधर्म्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तम्, तन्न अनु-

मानविरोधात्, आदित्यादि ज्योतिर्वत् कार्य्यकरणसंघातादर्था न्तरं ज्योतिरिति हि अनुमानमुक्तम्, तेन विरुध्यते इयं प्रतिज्ञा—कार्य्यकरणसंघातधर्म्मत्वंज्योतिष इति, तद्भाव भावित्वंतु असिद्धम्, मृते देहे ज्योतिषः अदर्शनात्। सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्य अप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वे व्यवहारलोपप्रसङ्ग, स चानिष्टः पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतः तत्सामान्यात् पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके नप्राप्नोति, दृश्यन्ते हि उपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरैः क्षुत् पिपासादि निवृत्तिमनुमिन्वन्तः तादर्थ्येन प्रवर्तमानाः, यदुक्तम्—अयमेवतु देहो दर्शनादिक्रिया कर्तेति, तत् प्रथममेव परिहृतम्—स्वप्नस्मृत्योः देहादर्थान्तरभूतोद्रष्टेतिअनेनैव ज्योतिरन्तरस्य अनात्मत्वमपि प्रत्युक्तम्, यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वम् तदसत पक्षाद्यवयवसंकोचविकासनिमित्तत्वात् प्रकाशा प्रकाशकत्वस्य, यत्पुनरुक्तम् धर्म्माधर्म्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावोभ्युपगन्तव्य इति—तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात्, एतेन अनवस्थादोषः प्रत्युक्तः। तस्मात् अस्ति व्यतिरिक्तं च अन्तस्थं ज्योतिरात्मेति॥

बृहदारण्येचतुर्थाध्यायेतृतीयब्राह्मणे

सप्तमो मंत्रः

कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः

पुरुषः सः समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेला-
यतीव सहि स्वप्नोभूत्वेमं लोकमातिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥७॥

भाष्यम्

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धम्, तथापि समान जातीया नुग्राहकत्व दर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमः व्यतिरिक्तो वा इत्यविवेकतः पृच्छति–कतम इति, न्यायसूक्ष्मताया दुर्विज्ञेयत्वात उपपद्यते भ्रान्तिः ॥

अथवा शरीर व्यतिरिक्ते सिद्धेपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव, विवेकत आत्मनः अनुपलब्धत्वात्, अतोहं पृच्छामिकतम–आत्मेति, कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राण मनः सु यः त्वयोक्तः आत्मा, येन ज्योतिषास्त इत्युक्तम् । अथवा योऽयमात्मा त्वया अभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्वे इमेप्राणा विज्ञानमया इव, एषु प्राणेषु कतमः–यथासमुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्वे इमे तेजस्विनः कतम एषु षडङ्गवदिति, पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम आत्मेत्येताव देव प्रश्नवाक्यम्, योयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् द्वितीयेतु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यम्–विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येत दन्तम् । योयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थं

विशेषविषयत्वम्, कतम आत्मेति इति शब्दस्य प्रश्नवाक्य परिसमाप्त्यर्थत्वम्–व्यवहितसम्बन्धमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेतीत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यम्, योयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते ॥

योयमिति आत्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः, विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते–बुद्धिविज्ञानसंपृक्तः एव हि यस्मादुपलभ्यते, राहुरिव चन्द्रादित्यसंपृक्तः, बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणम्, तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः, 'मनसाह्येवपश्यति मनसा शृणोति, इतिह्युक्तम् बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वः विषयजातमुपलभ्यते, पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि, द्वारमात्राणि तु अन्यानि करणानि बुद्धेः, तस्मात् तेनैव विशेष्यते–विज्ञानमय इति। येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानम्, तेषाम्, 'विज्ञानमयः, मनोमय, इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्य अन्यार्थ दर्शनात् अश्रौतार्थता अवसीयते, संदिग्धश्च पदार्थः अन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनात् निर्धारयितुं शक्यः, वाक्यशेषात्, निश्चितन्यायबलाद्वा, सर्वोरिति चोत्तरत्र पाठात्। 'हृद्यन्तः' इति वचनात युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव। प्राणेष्विति व्यतिरेक प्रदर्शनार्था सप्तमी–यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा,

प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संदिह्यत आत्मनः, प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः, यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव—यथा पाषाणेषु वृक्षः, हृदि—तत्रैतत्स्यात प्राणेषु प्राण जातीयैव बुद्धिः स्यादिति, अत आह-हृद्यन्तरिति। हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः, तात्स्थ्यात् बुद्धिः हृत्, तस्याम्, हृदि बुद्धौ। अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम्। ज्योतिः अवभासात्मकत्वात आत्मा उच्यते। तेन हि अवभासकेन आत्मना ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते, चेतनावानिव हि अयं कार्य्यकरणपिण्डः—यथा आदित्यप्रकाशस्थोघटः यथावा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणाय, आत्मच्छाय मेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति, तादृगेतत, आत्मज्योतिः बुद्धेरपि हृदयात सूक्ष्मत्वात हृद्यन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्य्य करणसंघातं च एकीकृत्य आत्मज्योतिश्छायं करोति, पारम्पर्य्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्, सर्वान्तरतमत्वात् बुद्धिस्तावत स्वच्छत्वात आनन्तर्य्याच्च आत्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया-भवति, तेन हि विवेकिनामपि तत्र आत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा, ततोप्यानन्तर्य्यात् मनसि चैतन्यावभासता, बुद्धिसंपर्कात्, तत इन्द्रियेषु, मनः संयोगात, ततोनन्तरं शरीरे, इन्द्रियसंपर्कात। एवं पारम्पर्य्येण कृत्स्नं कार्य्यकरणसंघातम आत्मा चैतन्य स्वरूपज्योतिषा अवभासयति। तेन हि सर्वस्य लोकस्य

कार्य्यकरणसंघाते तद्वृत्तिषु च अनियतात्माभिमानबुद्धिः यथा विवेकं जायते। तथा च भगवतोक्तं गीतासु--यथाप्रकाशय-त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाश याति भारत'। 'यदादित्यगतं तेज-इत्यादि च। 'नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानाम् इति च काठके, तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व मिदं विभाति, इति च, येनसूर्य्यस्तपति तेज सेद्धः, इति च मन्त्रवर्णः, तेनायंहृद्यन्तर्ज्योतिः, पुरुषः-आकाश वत्सर्वगतत्वात् पूर्ण इति पुरुषः निरतिशयं च अस्य स्वयं ज्योतिष्ट्वम् सर्वावभासकत्वात् स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च, सएषः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिः स्वभावः, यंत्वं पृच्छसि-कतम आत्मेति॥

वाह्यानां ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमये अन्तः करणद्वारेण हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्मा अनुग्राहकः करणानामित्युक्तम्। यदापि वाह्यकरणानुग्राहकाणाम् आदि-त्यादिज्योतिषां भावः, तदापि आदित्यादिज्योतिषां परार्थ-त्वात् कार्य्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थ ज्योतिष आत्मनः अनुग्रहाभावे अयं कार्य्यकरणसंघातः न व्यवहाराय कल्पते, आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्वः संव्यवहारः, यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानम्, इत्यादिश्रुत्यन्तरात, साभिमानो हि सर्वप्राणिसंव्यवहारः, अभिमानहेतु च मरकत

मणिदृष्टान्तेनावोचाम । यद्यप्येवमेतत्, तथापि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वात् आत्मज्योतिषः बुद्ध्यादि वाह्याभ्यन्तर कार्य्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वात् न शक्यते तज्ज्योतिः आत्माख्यं मुञ्जेषीकावत् निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रक्रमते—स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा, स समानः सदृशः सन्—केन प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च हृदयेन, 'हृदि, इति च हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता संनिहिता च, तस्मात् तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यम् अश्वमहिषवत् विवेकतोनुपलब्धिः अवभास्या बुद्धिः, अवभासकं तत् आत्मज्योतिः, 'आलोकवत्, अवभास्यावभासकयोः विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा, विशुद्धत्वाद्धि आलोकः अवभास्येन सदृशो भवति, यथा रक्तमेव भासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, यथा हरितं नीलं लोहितञ्च अवभासयन् आलोकः तत्समानो भवति तथा बुद्धिमवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयति—इत्युक्तं मरकत मणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानः बुद्धिसामान्यद्वारेण, 'सर्वमयः, इति च अतएव वक्ष्यति । तेन असौकुताश्चित्प्रविभज्य मुञ्जषीकावत् स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति, सर्वव्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतम्, ज्योतिर्धर्म्मं च नामरूपयोः, नामरूपे च आत्मज्योतिषि, सर्वो लोकः मोमुह्यते—अयमात्मा

नायमात्मा एवं धर्म्मा नैवं धर्म्मा, कर्ता अकर्ता, शुद्धः अशुद्धः, वद्धः मुक्तः, स्थितः गतः आगत, अस्ति नास्ति-इत्यादिविकल्पैः। अतः समानः सन् उभौ लोकौ प्रतिपन्न प्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकौ उपात्त देहेन्द्रियादिसंघातत्यागान्योपादानसंतान प्रबन्धशतसंन्निपातैः अनुक्रमेणसंचरति! धीसादृश्यमेवाभयलोक-संचरणहेतुः नस्वत इति--तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत् तदेव हेतुः, नस्वतः, इत्येतदुच्यते-यस्मात स समानः सन् उभौ लोकावनुक्रमेणसंचरति, तदेतत् प्रत्यक्षम् इत्येतत् दर्शयति-यतः ध्यायतीवध्यानव्यापारं करोतीव, चिन्तयतीव, ध्यान व्यापारवंतीं बुद्धिं सः तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेण अव भासयन् तत्सदृशः तत्समानः सन् ध्यायति इव आलोकवदेव-अतः भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य, नतु परमार्थतोध्या यति,तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव,तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषुच चलत्सु तदवभासकत्वात् तत्सदृशं तदिति-लेलायतीव नतु परमार्थतः चलनधर्म्मकं तत् आत्मज्योतिः । कथं पुन एतदवगम्यते, तत्समानत्वभ्रान्तिरेव उभयलोकसंचरणादिहेतुः न स्वतः, इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदिश्यते-सः आत्मा, हि यस्मात् स्वप्नोभूत्वा-सः यया धिया समानः, साधीः यद्यतभवति तत्तत् असावपि भवतीव,तस्मात् यदा असौ स्वप्नो भवति स्वाप वृत्तिं प्रतिपद्यते धीः, तदा सोपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते, यदाधीः

जिजागरिषति, तदा असावपि, अतआह–स्वप्नो भूत्वा स्वप्न वृत्तिमवभासयन् धियः स्वापवृत्याकारो भूत्वा इमंलोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्य्यकरणसंघातात्मकं लौकिक शास्त्रीयिव्यवहारास्पदम् अतिक्रामति अतीत्य क्रामति विवि क्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमभावसयन्न वतिष्ठते यस्मात्–तस्मात् स्वयं ज्योतिः स्वभाव एवासौ, विशुद्धः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यंः परमार्थतः, धीसादृश्य मेवतु उभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुः। मृत्योरूपाणि मृत्युः कर्म्माविद्यादिः, न तस्य अन्यद्रूपं स्वतः, कार्य्यकरणान्ये व अस्य रूपाणि, अतः तानि मृत्यो रूपाणि अतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि ननु नास्त्येव धिया समानम् अन्यतधियोऽव भासकम् आत्मज्योतिः, धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वा अनुमानेन वा अनुपलम्भात्–यथा अन्या तत्काल एव द्वितीया धीः। यत्तु अवमास्यावभासकयोः अन्यत्वेपि विवेकानुपलम्भात् सादृश्य मिति घटाद्यालोकयोः–तत्र भवतु, अन्यत्वेन आलोकस्योप लम्भात् घटादेः, संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव, नच तथा इह घटादेरिव धियोवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण वा अनुमानेन वा उपलभामहे, धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च, तस्मात् नानुमानतः नापि प्रत्यक्षतः धियोऽव भासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तम्। यदपि

दृष्टान्तरूपमभिहितम्—अवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटा-द्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति—तत्र अभ्युपगममात्र मस्माभिरुक्तम्, नतु तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ भिन्नौ, परमार्थतस्तु घटादिरेव अवभासात्मकः सालोकः अन्यः अन्यः हि घटादिरुत्पद्यते, विज्ञानमात्रमेव सालोकघटादिविषया कारमवभासते, यदा एवम्, तदा न वाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति, विज्ञानस्वलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य, एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्य ग्राहकाकारतां अलं परिकल्प्य, तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्प यन्ति। तत् ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानंस्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यवातिष्ठत इति केचित्। तस्यापि शान्तिं केचिदिच्छन्ति, तदपि विज्ञानं संवृतं ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिवाह्य वस्तुवत इत्यपरे माध्यमिका आचक्षते॥ सर्वाएताः कल्पनाः बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्य आत्मज्योतिषोऽपह्नवात् अस्यश्रेयो मार्गस्य प्रतिपक्षभूतावैदिकस्य तत्र येषां वाह्योर्थः अस्ति, तान्प्रत्युच्यते न तावत् स्वात्मावभासकत्वं घटादेः, तमसि अवस्थितः घटादिस्तावत् नकदाचिदपि स्वात्मना अवभास्यते, प्रदीपद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालो को घटः इति—संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोः अन्यत्वमेव, पुनः पुनः संश्लेषे विश्लेषे च विशेषदर्शनात्, रज्जुघटयोरिव, अन्यत्वेच व्यतिरिक्तावभासकत्वम्, न स्वात्मनैव स्वमात्मानमवभासयति।

ननुप्रदीपः स्वात्मानमेव अवभासयन् दृष्ट इति–न हि घटादि-
वत् प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरम् उपाददते लौकिकाः।
तस्मात् प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति–न अवभास्यत्वाविशे-
षात्–यद्यपि प्रदीपः अन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्
तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति, घटादि-
वदेव, यदा चैवम्, तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावत् अवश्यं
भावि, ननु यथाघटः चैतन्यावभास्यत्वेपि व्यतिरिक्तमालोका
न्तरमपेक्षते, न त्वेवं प्रदीपः अन्यमालोकान्तरमपेक्षते,
तस्मात् प्रदीपः अन्यावभास्योपिसन् आत्मानं घटं च अवभास
यति–न स्वतः परतो वा विशेषाभावात्–यथा चैतन्यावभास्य
त्वं घटस्य, तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टम्
यत्तूच्यते प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति, तदसत्, कस्मात्
यदा आत्मानं नावभासयति, तदा कीदृशः स्यात्, नहि तदा
प्रदीपस्य स्वतोवापरतोवा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते, सहि अवभास्यो
भवति, यस्यावभासकसंनिधौ असंनिधौ च विशेष उपलभ्यते,
नहि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिः असंनिधिर्वा शक्यः कल्पयितुम्,
असतिच कादाचित्के विशेषे, आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति
मृषैवोच्यते। चैतन्यग्राह्यत्वं तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य।
तस्मात् विज्ञानस्य आत्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टान्तः।
चैतन्य ग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य वाह्य विषयैःअवशिष्टम्, चैतन्य

ग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य, किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतैव किं वा ग्राहक विज्ञानग्राह्यतेति तत्र संदिह्यमाने वस्तुनि, योऽन्यत्र दृष्टो न्यायः, सं कल्पयितुं युक्तः, न तु दृष्टविपरीतः, तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण वाह्यानां प्रदीपानां ग्राह्यत्वं दृष्टम् । तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात् प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवत् व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं, नतु अनन्यग्राह्यत्वम्, यश्चान्यः विज्ञानस्य ग्रहीता, स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात् । तदा अनवस्थेति चेन्न, ग्राह्यत्वमात्रे हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वन्तरत्वे लिङ्गमुक्तं न्यायतः, न तु एकान्ततो ग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्त रास्तित्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं संभवति, तस्मात् न तदनवस्था प्रसङ्गः । विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायाम् अनवस्थेति चेन्न नियमाभावात्–नहि सर्वत्र अयं नियमोभवति, यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरम्, तत्र ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते, वैचित्र्यदर्शनात् कथम्, घटस्तावत् स्वात्मव्यतिरिक्तेन आत्मना गृह्यते, तत्र प्रदीपादिरालोकः ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणम्, नहि प्रदीपाद्यालोकः घटांशः चक्षुरंशो वा, घटवत् चक्षुर्ग्राह्यत्वेपि प्रदीपस्य, चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न वाह्यमालोकस्थानीयम् किंचित्करणान्तरमपेक्षते, तस्मात नैवनियन्तु शक्यते–यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्मात्

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वे न करणद्वारा अनवस्था, नापि ग्राहकत्वद्वारा कदाचिदपि उपपादयितुं शक्यते, तस्मात् सिद्धं विज्ञानव्यक्तिरिक्तमात्मज्योतिरन्तरमिति । ननु नास्त्येव वाह्योर्थः घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः, यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते, तत तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यंघटपटादिवस्तु, स्वप्नविज्ञानव्यातिरेकेणा नुपलम्भात स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रता अवगम्यते, तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेः जाग्रद्विज्ञानव्यक्तिरेकेण अनुप लम्भात् जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मात् नास्ति वाह्योर्थः घटप्रदीपादिः, विज्ञानमात्रमेव तु सर्वम्, तत्र यदुक्तम्, विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वात विज्ञानव्यतिरिक्तमस्ति ज्योतिरन्तरं घटादेरिवेति, तन्मिथ्या, सर्वस्यविज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् न, यावत् तावदभ्युपगमात–नतु वाह्योर्थः भवता एकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते ननु मया नाभ्युपगम्यत एव–न विज्ञानं घटः प्रदीप इतिच शब्दार्थपृथक्त्वात् यावत, तावदपि वाह्यमर्थान्तरम् अवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु नचेदमभ्युपगम्यते, विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानां एकार्थत्वे पर्य्यायशब्दत्वं प्राप्नोति, तथा साधनानां फलस्य च एकत्वे, साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः, ततकर्तुः अज्ञानप्रसङ्गो वा । किंचान्यत्–विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रति

वादिवाददोषाभ्युपगमात्, नहि आत्मविज्ञानमात्रमेव वादि प्रतिवादिवादः तद्दोषो वा अभ्युपगम्यते, निराकर्तव्यत्वात्, प्रतिवाद्यादीनाम् नहिआत्मीयं विज्ञानं निराकर्त्तव्यमभ्युपगम्यते स्वयं वा आत्मा कस्यचित, तथा च सति सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्तइत्यभ्युपगमः, व्यतिरिक्त ग्राह्या हि ते अभ्युपगम्यन्ते, तस्मात् तद्वत् सर्वमेवव्यतिरिक्त ग्राह्यं वस्तु, जाग्रद्विषयत्वात् जाग्रद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवत्–इति सुलभोदृष्टान्तः–संतत्यन्तरवत्, विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्मात् विज्ञानवादिनापि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं निराकर्तुम्, स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावात् अयुक्तमिति चेत् न अभावादपि भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेः–भवतैव तावत् स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम्, तत् अभ्युगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उच्यते, स विज्ञानविषयो घटादिः यद्यभावः यदि वा भावः स्यात्, उभयथापि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव, न तुतत् निवर्तयितुं शक्यते, तन्नि वर्तकन्यायाभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्य गात्मग्राह्यता च आत्मनः अहमिति मीमांसक पक्षः प्रत्युक्तः ।

यत्तूक्तम्, सालोकः अन्यश्च अन्यश्च घटो जायते इति, तदसत् क्षणान्तरेपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात्

सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं कृत्तोत्थितकेशनखादिष्विवेति चेन्न, तत्रापि क्षणिकत्वस्य असिद्धत्वात्, जात्येकत्वाच्च कृत्तेषु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वात् केशनखत्वप्रत्ययः तान्निमित्तः अभ्रान्तएव, नहि दृश्यमानलूनोत्थितकेशनखादिषु व्यक्ति निमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति, कस्यचित् दीर्घकालव्यवहित दृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु, तत्कालीन बालादि तुल्या इमे केशनखाद्या इति प्रत्ययोभवति, न तु तएवेति, घटादिषुपुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः, तस्मात नसमो दृष्टान्तः । प्रत्यक्षेणहि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति, न च अन्यत्वम् अनुमातुं युक्तम्, प्रत्यक्षविरोधेलिङ्गस्य आभासत्वोपपत्तेः । सादृश्य प्रत्ययानुपपत्तेश्च, ज्ञानस्यक्षणिकत्वात् एकस्याहि वस्तु दर्शिनः वस्त्वन्तरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात, नतुवस्तुदर्शी एकः वस्त्वन्तरदर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते ॥ विज्ञानस्य क्षणिकत्वात सकृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः । तेन इदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययोभवति, तेनेतिदृष्टस्मरणम्, इदमिति वर्तमानप्रत्ययः, तेनेति दृष्टं स्मृत्वा, यावत इदमिति वर्तमानक्षणकालं अवतिष्ठेत, ततः क्षणिकत्वादहानिः, अथ तेनेत्येव उपक्षीणः स्मार्तः प्रत्ययः, इदमितिच अन्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते, ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेः,

तेनेदं सदृशमिति, अनेकदर्शिनः एकस्य अभावात्, व्यपदेशा नुपपत्तिश्च–द्रष्टव्यदर्शनेनैव उपक्षयाद्विज्ञानस्य, इदं पश्यामि अदोऽद्राक्षामिति व्यपदेशानुपपत्तिः, दृष्टवतो व्यपदेशक्षणान-वस्थानात्, अथ अवतिष्ठेत, क्षणिकवादहानिः, अथ अदृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च, तदानीं जात्यन्धस्येव रूपविशेष व्यपदेशःतत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्धपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञ शास्त्रप्रणयनादिः, न चैतदिष्यते, अकृताभ्यागमकृतविप्रणा शदोषौतु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे, दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृङ्खलावत् प्रत्ययो जायत इति चेत, नेनेदं सदृश मिति च–न वर्तमानातीतयोःभिन्नकालत्वात्–तत्र वर्तमान प्रत्ययएकः शृङ्खलावयवस्थानीयः, अतीतश्चापरः, तौप्रत्ययौ भिन्नकालौ, तदुभयप्रत्ययाविषयस्पृक् चेत् शृङ्खलाप्रत्ययः, ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः । ममतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसव्यवहारलोपप्रसङ्गः ।

सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे, विज्ञानस्य च स्वच्छा ववोधावभासमात्रस्वाभाव्याभ्युपगमात्, तद्दर्शिनश्चान्य स्याभावे, अनित्यदुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिः । न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्वं विज्ञानस्य, स्वच्छावभास स्वाभाव्याद्विज्ञानस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे

च सति अनुभूयमानत्वात् व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अथ अनित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य, तदा तद्वियोगात् विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः, संयोगिमलवियोगाद्धि विशुद्धिर्भवति, यथा आदर्शप्रभृतीनाम्, न तु स्वाभाविकेन धर्म्मेण कस्यचिद्वियोगोदृष्टः, नहि अग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेन औष्ण्ये न वा वियोगो दृष्टः, यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेन वियोजनं दृश्यते, तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते—बीजभावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात्, अतः विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषय्याभासत्वं च यत्मलंपरिकल्प्यते विज्ञानस्य, तदपि अन्यसंसर्गाभावात् अनुपपन्नम्, नहि अविद्यमानेनविद्यमानस्य संसर्गः स्यात्, असति च अन्यसंसर्गे, योधर्म्मो यस्य दृष्टः, स तत्स्वभावत्वात् नतेन वियोगमर्हति—यथा अग्नेरौष्ण्यम्, सवितुर्वा प्रभा, तस्मात् अनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येति इयं कल्पना अन्धपरम्परैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते, यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणे पुरुषार्थं कल्पयन्ति, तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः, कण्टकविद्धस्य हि कण्टकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलम्, न तु कण्टकविद्धमरणे तदुःखनिवृत्तिः फलस्य आश्रय उपपद्यते, तद्वत् सर्वनिर्वाणे असति च फलाश्रये, पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव, यस्य हि पुरुषशब्दवाच्यस्य सत्वस्य आत्मनो विज्ञानस्य च अर्थः परि

कल्प्यते, तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे, कस्यार्थः पुरुषार्थ इतिस्यात्। यस्य पुनःअस्ति अनेकार्थदर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा, तस्य दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमेव उपपन्नम्, अन्य संयोगनिमित्तं कालुष्यम्, तद्वियोगनिमित्ता च विशुद्धिरिति। शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धम् इति तन्निराकरणाय न आदरः क्रियते॥

बृहदारण्येचतुर्थाध्यायेतृतीयब्राह्मणे

अष्टमो मंत्रः

स वा अयंपुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः स ँ सृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति॥ ८॥

भाष्यम्

यथैव इह, एकस्मिन् देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्य्यकरणानि अति क्रम्य स्वप्ने स्वे आत्म ज्योतिषि आस्ते। एवं सवै प्रकृतः पुरुषः अयं जायमान कथं जायमान इत्युच्यते, शरीरं देहेन्द्रिय संघातमभिसंपद्यमानः, शरीरे आत्मभावमापद्यमान इत्यर्थः। पाप्माभि पाप्मसमवायिभि धर्म्माधर्माश्रयैः

कार्य्यकरणै रित्यर्थः, संसृज्यते संयुज्यते, सएवउत्क्रामन् शरीरान्तरम् उर्ध्वं क्रामन् गच्छन् म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यान-मुतक्रामान्निति तान् एव संश्लिष्टान् पाप्मरूपान् कार्य्यकरण-लक्षणान्, विजहाति तैर्वियुज्यते, तान् परित्यजाति । यथा अयं स्वप्नजाग्रद्वृत्योः वर्तमाने एव एकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्य्य-करणोपादान परित्यागाभ्यां अनवरतंसंचरति धिया समानः सन्, तथा सोयं पुरुषः उभाविहलोकपरलोकौ, जन्ममरणा-भ्यांकार्य्यकरणोपादानपरित्यागौ अनवरतं प्रतिपद्यमानः, आसंसारमोक्षात् संचराति । तस्मात् सिद्धम् अस्यआत्मज्योतिषः अन्यत्वं कार्य्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः, संयोग वियोगाभ्याम्, नहि तद्धर्म्मत्वे सति, तैरेव संयोगः वियोगो वा युक्तः ॥

ननु नस्तः अस्य उभौ लोकौ, यौ जन्म मरणाभ्यामनु-क्रमेण संचरित स्वप्नजागरिते इव, स्वप्नजागरितेतु प्रत्यक्षमव गम्येते, नत्विह लोक परलोकौ केनाचित्प्रमाणेन, तस्मात् एते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति उच्यते–

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे
नवमो मंत्रः ।

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वेएव स्थाने भवत इदं च परलोक

स्थानं च संध्यं तृतीयꣳस्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोयं परलोकस्थानेभवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्रप्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

भाष्यम् ।

तस्य एतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतः, न तृतीयं चतुर्थं वा, के ते, इदं च यत प्रतिपन्नंवर्तमानं जन्मशरीरेन्द्रिय विषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोनुभूयमानम्,परलोकएवस्थानम् परलोकस्थानम्—तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम् । ननु स्वप्नोपि परलोकः तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम्—न कथं तर्हि, संध्यंतत्—इह लोकपरलोकयोर्यः संधिः तस्मिन्भवंसंध्यम्, यत् तृतीयं तत् स्वप्नस्थानम्, तेनस्थानद्वित्वावधारणम्, नहि ग्रामयोः संधिः तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति । कथं पुनः तस्य परलोकस्थानस्य अस्तित्वमवगम्यते, यदपेक्ष्य-स्वप्नस्थानंसंध्यंभवेत्—यतः तस्मिन्संध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन् भवन् वर्तमानः एते उभे स्थाने पश्यति, के ते उभे, इदं च परलोकस्थानं च ।

तस्मात् स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेण उभौ लोकौ, यौ धिया समानः सन् अनुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रवन्धेन। कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन् उभौ लोकौ पश्यति, किमाश्रयः केन विधिना, इत्युच्यते—अथ कथं पश्यतीति शृणु—यथाक्रमः आक्रामति अनेन इत्याक्रमः आश्रयः अवष्टम्भइत्यर्थः यादृशः आक्रमोऽस्य, सोयं यथाक्रमः, अयंपुरुषः, परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते, यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तोभवतीत्यर्थः, तम् आक्रमम् परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिववीजं तमाक्रमम् आक्रम्य अवष्टभ्य आश्रित्य उभयान् पश्यति—वहुवचनं धर्म्माधर्म्मफलानेकत्वात्—उभयान् उभयप्रकारानित्यर्थः, कांस्तान्। पाप्मनः पापफलानि न तु पुनः साक्षादेवपाप्मनां दर्शनं संभवति, तस्मात् पापफलानि दुःखानीत्यर्थः—आनन्दांश्च धर्म्मफलानि सुखानीत्येतत-तानुभयान् पाप्मन आनन्दांश्चपश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामयान्, यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणिक्षुद्रधर्म्माधर्म्मफलानि, धर्म्माधर्म्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वापश्यति—तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानभावितपाप्मानन्द दर्शनं स्वप्ने-इत्युच्यते यस्मात् इह जन्मनि अननुभाव्यमपि पश्यति वहुः, न च स्वप्नोनाम अपूर्वं दर्शनम्, पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण, तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण-स्तः उभौ लोकौ। यत् आदित्यादिवाह्यज्योतिषामभावे अयं

कार्य्यकरणसंघातः पुरुषः येन व्यतिरिक्तेन आत्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तम्-तदेव नास्ति, यत आदित्यादिज्योतिषा मभावगमनम्, यत्र इदं विविक्तं स्वयं ज्योतिः उपलभ्येत, येन सर्वदैव अयं कार्य्यकरणसंघातः संसृष्टएवोपलभ्यते, तस्मात् असत्समः असन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेण आत्मेति । अथ क्वचित् विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेण उपलभ्येत वाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः, ततः यथोक्तं सर्वं भविष्यति इत्येतदर्थमाह-सः यः प्रकृत आत्मा, यत्र यस्मिन्काले, प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति, तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपिति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते-अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य, सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान् अयं लोकः कार्य्यकरणसंघातः विषयवेदनासंयुक्तः, सर्वावत्वम् अस्य व्याख्यातम् अन्नत्रयप्रकरणे, 'अथो अयं वा आत्मा, इत्यादिना-सर्वा वा भूतभौतिकमात्राः अस्य संसर्गकारण भूता विद्यन्त इति सर्वावान्, सर्ववानेव सर्वावान्, तस्य सर्वावतः मात्राम् एकदेशम् अवयवम्, अपादाय अपच्छिद्य आदाय गृहीत्वा-दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः, स्वयं आत्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंवोधमापाद्य-जागरिते हि आदित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थः, देहव्यवहारश्च आत्मनो धर्म्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तः,

तद्धर्म्माधर्म्मफलोपभोगोपरमणम् अस्मिन् देहे आत्मकर्मो परमकृतमिति आत्मा अस्य विहन्तेत्युच्यते—स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव, निर्माणमपि तत्कर्मो पेक्षत्वात स्वयं कर्तृकमुच्यते—स्वेन आत्मीयेन, भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन, सर्ववासनात्मकेन अन्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः—सा हि तत्र विषयभूता सर्व वासनामयी प्रकाशते, सा तत्र स्वयं भा उच्यते—तेन स्वेनभासा विषयभूतेन, स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेण अलुप्तदृक्स्वभावेन तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति। यत एवं वर्तनम्, तत् प्रस्वपितीत्युच्यते। अत्र एतस्यामवस्थायाम् एतस्मिन्काले, अयं पुरुष आत्मा, स्वयमेव विविक्तज्योति र्भवति वाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिः भवति। ननु अस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतम्, कथं तस्मिन् सति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते—नैषदोषः विषय भूतमेव हि तत, तेनैव च अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिः दर्शयितुं शक्यः नतु अन्यथा असति विषये कस्मिंश्चित् सुषुप्तकालइव, यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमाना भवति, तदा असिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्य्यकरणव्यावृत्तस्वरूपम् अलुप्तदृक् आत्मज्योतिः स्वेन रूपेण अवभासयत् गृह्यते। तेन अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति सिद्धम्।

ननु अत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिः। येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते, चक्षुराद्यनुग्राहकाश्च आदित्याद्यालोकाः तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते—तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियते—अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति। उच्यते—वैलक्षण्यात् स्वप्नदर्शनस्य, जागरिते हि इन्द्रियबुद्धिमन आलोकादिव्यापार संकीर्णमात्मज्योतिः, इह तु स्वप्ने इन्द्रियाभावात तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्मा द्विलक्षणम्। ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेपि, यथा जागरिते, तत्र कथम् इन्द्रियाभावात् वैलक्षण्यमुच्यत इति। शृणु—

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे दशमो मंत्रः।

न तत्र रथा न रथयोगा नपन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता॥

भाष्यम्॥

न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः, तथा न रथयोगाः, रथेषु

युज्यन्ते इति रथयोगाः अश्वादयः तत्र न विद्यन्ते, न च पन्थानः रथमार्गाः भवन्ति। अथ रथान् रथयोगान् पथश्च सृजते स्वयम् कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे। उच्यते—ननु उक्तम्, 'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयंविहत्य स्वयं निर्माय इति, अन्तःकरणवृत्तिः अस्य लोकस्य वासना मात्रा, तामपादाय, रथादिवासनारूपान्तः करणवृत्तिः तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्म्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते, तदुच्यते—स्वयं निर्मायेति, तदेवआह—रथादीन्सृजत इति, न तु तत्रकरणंवा, करणानुग्राहकाणि वा आदित्यादिज्योतींषि, तदवभास्या वा रथादयो विषयाः विद्यन्ते, तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रय दृश्यते। तत् यस्य ज्योतिषोदृश्यते अलुप्तदृशः, तत् आत्मज्योतिः अत्र केवलम् असिरिव कोशात् विविक्तम्। तथा न तत्र आनन्दाः सुखविशेषाः मुदः हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदः ते एव प्रकर्षोपेताः अथ च आनन्दादीन् सृजते। तथा न तत्र वेशांताः पल्वलाः, पुष्करिण्यः तडागाः, स्रवन्त्यः नद्यः भवन्ति, अथ वेशान्तादीन् सृजते वासनामात्ररूपान्। यस्मात् सः हि कर्ता, तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वे नेति अवोचाम तस्य कर्तृत्वम्, न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति, साधनाभावात् न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति, न च तत्र

हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति, यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते, तत्र आत्मज्योतिरवभासितैः कार्य्यकरणैः रथादि वासनाश्रयान्तःकरणवृत्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते, तेनोच्यते स हि कर्तेति, तदुक्तम् । 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरते, इति, तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषः अवभासकत्वव्यातिरेकेण—यत् चैतन्यात्मज्योतिषा अन्तःकरण द्वारेण अवभासयति कार्य्यकरणानि, तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियन्ते कार्य्यकरणानि, तत्र कर्तृत्वमुपचर्य्यते आत्मनः । यदुक्तम्—'ध्यायतीव लेलायतीव इति तदेव अनूद्यते- स हि कर्तेति इह हेत्वर्थम् ॥

बृहदा० चतुर्था० तृतीयब्रा० एकादशो मंत्रः ।

तदेतेश्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थान ँ हिरण्मयः पुरुषएकह ँसः ॥ ११ ॥

भाष्यम् ।

तदेते—एतस्मिन् उक्तेर्थे एते श्लोकाः मन्त्राः भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन, शारीरम् शरीरम् अभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्य असुप्तः

स्वयं अलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात, सुप्तान् वासनाकारोद्भूतान् अन्तष्करणवृत्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् सुप्तान्, अभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्या पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियमात्रारूपम्, आदाय गृहीत्वा, पुनः कर्म्मणे जागरितस्थानम् ऐति आगच्छति, हिरण्मयः हिरण्मय इव चैतन्य ज्योतिः स्वभावः, पुरुषः, एकहंसः एकएव हन्तीत्येकहंसः-एकः जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ॥

बृहदारण्ये चतुर्था० तृतीयब्रा०

द्वादशो मंत्रः ।

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं वहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामः॰ हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

भाष्यम्

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना, रक्षन् परिपालयन्—अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात्, अवरम् निकृष्टम् अनेकाशुचिसंघातत्वादत्यन्तवीभत्सम्, कुलायं नीडं शरीरम्, स्वयंतु वहिस्तस्मात कुलायात्, चरित्वा—यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि

तत्सम्बन्धाभावात् तत्स्थ इव आकाशः वहिश्चरित्वेत्युच्यते, अमृतः स्वयममरणधर्म्मा, ईयते गच्छति, यत्र कामम्—यत्र यत्र कामः विषयेषु उद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेण उद्भूतं गच्छति ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणे

त्रयोदशो मंत्रः

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते वहूनि, उतेव स्त्रीभिःसह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥

भाष्यम्

किंच स्वप्नांते स्वप्नस्थाने, उच्चावचम्—उच्चं देवादिभावं अवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टम् तदुच्चावचम्, ईयमानः गम्यमानः प्राप्नुवन् रूपाणि, देवःद्योतनावान्, कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहूनि असंख्येयानि । उत अपि स्त्रीभिःसह मोदमान इव, जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः, उत इव अपि भयानि—बिभेति एभ्य इति-भयानि सिंह व्याघ्रादीनि, पश्यन्निव ॥

बृहदा चतुर्था० तृतीयब्रा० चतुर्दशोमंत्रः

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तं नायतं

बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यꣳहास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानिह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

भाष्यम् ।

आरामम् आरमणम् आक्रीडाम् अनने निर्मितां वासनारूपाम् अस्य आत्मनः, पश्यन्ति सर्वे जनाः—ग्रामं नगरं स्त्रियम् अन्नाद्य मित्यादिवासनानिर्मितम् आक्रीडनरूपम्, न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन । कष्टंभोः, वर्तते अत्यन्तविविक्तं दृष्टिगोचरा-पन्नमपि अहो भाग्यहीनता लोकस्य । यत् शक्यदर्शनमपि आत्मा-नं न पश्यति—इति लोकं प्रति अनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः । अत्यन्तविविक्तः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्याभिप्रायः । तं नायतं बोधयेदित्याहुः—प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते, स्वप्ने आत्म ज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे, का असौ तमात्मानं सुप्तम्, आयतम् सहसाभृषम् न बोधयेत—इत्याहुः एवं कथयंति चिकित्सकादयो जनालोके , नूनं ते पश्यन्ति—जाग्रद्देहात् इन्द्रियद्वारतः अपसृत्य केवलो वहिर्वर्ततइति, यतआहुः—तं नायतं बोधयेदिति । तत्र च दोषं पश्यन्ति—भृशं हि असौबोध्यमानः तानि इन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानः न प्रतिपद्यत इति, तदेतदाह—दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यम् इन्द्रियद्वारदेशम्

यस्माद्देशात् शुक्रमादाय अपसृतः तम् इन्द्रियदेशम्-एषःआत्मा पुनर्नप्रतिपद्यते, कदाचित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्राः प्रवेशयति, तत आन्ध्यबाधिर्यादि दोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यम् दुःखभिषक्कर्मता हअस्मै देहायभवति, दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौदेहो भवतीत्यर्थः। तस्मात् प्रसिध्यापि स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वम् अस्य गम्यते। स्वप्नो भूत्वा अतिक्रांतो मृत्योरूपाणीति तस्मात् स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा। अथो अपि खलु अन्ये आहुः-जागरितदेश एवास्य एषः, यः स्वप्नः-न सन्ध्यं स्थानांतरम् इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् किं तर्हि इहलोक एवजागरितदेशः। यद्येवम् किं च अतः। शृणुअतो यद्भवति-यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नः, तदा अयमात्मा कार्य्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तः तैर्मिश्रीभूतः, अतो न स्वयं ज्योतिरात्मा-इत्यतः स्वयं ज्योतिष्ट्वबाधनाय अन्ये आहुः-जागरितदेश एवास्यैष इति। तत्र च हेतुमाचक्षते-जागरितदेशत्वे यानिहि यस्मात् हस्त्यादीनि पदार्थजातानि, जाग्रत् जागरितदेशे, पश्यति लौकिकः, तान्येव सुप्तोपि पश्यति-इति। तदसत्, इन्द्रियोपरमात्, उपरतेषुहि इन्द्रियेषु स्वप्नान् पश्यति, तस्मात् नान्यस्य ज्योतिषः तत्र संभवोऽस्ति, तदुक्तम्, 'न तत्र रथा न रथयोगाः इत्यादि, तस्मात् अत्रायंपुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवत्येव। स्वयं ज्योतिःआत्मा अस्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम्, अति क्रामति मृत्योरूपाणीति च, क्रमेण संचरन् इहलोकपरलोकादीन्

इहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः, तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः, तत्र च क्रमसंचारान्नित्यश्च—इत्येतत् प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन । अतःविद्यानिश्क्रयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः । सोहं एवं बोधितः त्वया भगवते तुभ्यम् सहस्रं ददामि, विमोक्षश्च कामप्रश्नो मया अभिप्रेतः,तदुपयोगी अयं तादर्थ्यात् तदेकदेश एव, अतः त्वां नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन—विमोक्षाय अत उर्ध्वं ब्रूहीति येन संसारात् विप्रमुच्येयं त्वत्प्रसादात् । विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥

यत् प्रस्तुतम्—आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इति—तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितम्—'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति, इति स्वप्ने । यत्तु उक्तम्—'स्वप्नो भूत्वेमं लोकमातिक्रामति मृत्यो रूपाणि, इति, तत्र एतत् आशंक्यते—मृत्यो रूपाण्येव अतिक्रामति, न मृत्युम् प्रत्यक्षं ह्येतत स्वप्ने कार्य्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादि दर्शनम्, तस्मात् नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति, कर्मणो हि मृत्योः कार्य्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना वद्धएव अयं स्वभावतः, ततः विमोक्षो नोपपद्यते, न हि स्वभावात् कश्चित विमुच्यते, अथ स्वभावो न भवति मृत्युः, ततः तस्मात् मोक्ष उपपत्स्यते, यथा असौमृत्युः आत्मीयो धर्म्मो न भवति,

तथा प्रदर्शनाय—अत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनु युक्तः याज्ञवल्क्यः तद्दिदर्शयिषया प्रववृते—

बृहदा० चतुर्था० तृतीयब्रा० पञ्चदशो मंत्रः

सवा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

भाष्यम्

स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः, एषः यः स्वप्ने प्रदर्शितः, एतस्मिन् संप्रसादे—सम्यक् प्रसीदति अस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्तः ईषत प्रसीदति स्वप्ने, इह तु सुषुप्ते सम्यक् प्रसीदति—इत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते, 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् इति, 'सलिल एकोद्रष्टा, इति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थम् आत्मानम्—स वै एषः एतस्मिन् संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन् सुषुप्ते स्थित्वा, कथं संप्रसन्नः । स्वप्नात् सुषुप्तं प्रविविक्षुः

स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धुजनदर्शनादिना, चरित्वा विहृत्य अनेकधा चरणफलंश्रममुपलभ्येत्यर्थः, दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः, पुण्यं च पुण्यफलम्, पापं च पापफलम् न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम, तस्मात् न पुण्य पापाभ्यामनुबद्धः, यो हि करोति पुण्यपापे, स ताभ्यामनुबध्यते न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् तस्मात् स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव, न मृत्युरूपाण्यवकेवलम्। अतः न मृत्योः आत्मस्वभावत्वाशंका, मृत्युश्चेत, स्वभावोऽस्य, स्वप्नेपि कुर्यात्, न तु करोति, स्वभावश्चेत् क्रिया स्यात् अनिर्मोक्षतैव स्यात् न तु स्वभावः स्वप्ने अभावात्, अतः विमोक्षः अस्य उपपद्यते मृत्योःपुण्यपापाभ्याम् ननु जागरिते अस्य स्वभाव एव-न बुध्याद्युपाधिकृतं हि तत, तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात, 'ध्यायतीवलेलायतीव इति तस्मात् एकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणात् नस्वाभाविकत्वाशंका अनिर्मोक्षता वा, तत्र 'चरित्वा, इति-चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः, ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथा न्यायं यथागतम्-निश्चित आयः न्यायः, अयनम् आयः निर्गमनम्, पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येनयत आगमनं स प्रतिन्यायः-यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः। प्रतियोनि यथास्थानम्, स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन् यथा स्थानमेव पुनरागच्छति-प्रतियोनि आद्रवति, स्वप्नायैव स्वप्न

स्थानायैव । ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयो फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते, यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्य इत्यत आह सः आत्मा, यत् किंचित् तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलम्, अनन्वागतः अननुबद्धः तेन दृष्टेन भवति, नैव अनुबद्धो भवति, यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात् तेन अनुबध्येत। स्वप्नादुत्थितोऽपि समन्वागतः स्यात्, न च तत् लोके–स्वप्नकृतकर्मणा अन्वागतत्वप्रसिद्धिः । न हि स्वप्न कृतेन आगसा आगस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित, न च स्वप्नदृश आगः श्रुत्वा लोकः तं गर्हति परिहरति वा, अतः अनन्वागत एव तेन भवति, तस्मात् स्वप्ने कुर्वन्निव उपलभ्यते, न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः 'उतेव स्त्रीभिः सहमोदमानः इति श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सह इव शब्देन आचक्षते– हस्तिनोऽद्य घटीकृताः धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति, कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति–कार्य्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषः मूर्तस्य, स तु क्रियाहेतुर्दृष्टः, न ह्यमूर्तः कश्चित् क्रियावान् दृश्यते, अमूर्तश्च आत्मा अतोऽसङ्गः, यस्माच्च असं गोऽयंपुरुषः, तस्मात् अनन्वागतः तेन स्वप्नदृष्टेन, अतएव नक्रियाकर्तृत्वमस्य कथंचिदुपपद्यते, कार्य्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्, स च संश्लेषः सङ्गः अस्यनास्ति, यतः असङ्गोह्ययं, पुरुषः, तस्मात् अमृतः । एवमेव एतत् याज्ञवल्क्य, सोऽहं भगवते

सहस्रं ददामि अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि, मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वात्, अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति

बृह० चतुर्था० तृतीयब्रा षोडषो मंत्रः

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवंत्यसंगोह्ययंपुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोहंभगवते सहस्रं ददाम्यंत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति।

भाष्यम्

तत्र, 'असङ्गोह्ययंपुरुषः, इति असंगता अकर्तृत्वेहेतुरुक्तः उक्तं च पूर्वम्-कर्मवशात् स ईयते यत्र काममिति,कामश्चसङ्गः अतः असिद्धो हेतुरुक्तः-'असङ्गोह्ययं पुरुषः, इति। न तु एतत् अस्ति, कथं तर्हि। असङ्गएव इत्येतदुच्यते-स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने, स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामम्, दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च-इति सर्वं पूर्ववत्, बुद्धान्तायैव जागरित स्थानाय। तस्मात् असंग एवायंपुरुषः, यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्यात कामी, ततःतत्सङ्गजैर्दोषैः बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत॥

यथा असौ स्वप्ने असङ्गत्वात् स्वप्नप्रसङ्गजैर्दोषैः जागरिते

प्रत्यागतो न लिप्यते, एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैः न लिप्यत एव बुद्धान्ते, तदेतदुच्यते—

अथ सप्तदशो मंत्रः

स वा एष एतस्मिन् बुद्धांते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

भाष्यम्

सवै एषः एतस्मिन् बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत्। सः यत् तत्र बुद्धान्ते किंचित्पश्यति, अनन्वागतः तेन भवति,-असङ्गोह्ययं पुरुष इति। ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्य्यते। करोति च तत्र पुण्यपापे, तत्फलंच पश्यति—न कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः,'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते, इत्यादिना आत्मज्योतिषा अवभासितः कार्य्यकरणसंघातः व्यवहराति, तेन अस्यकर्तृत्व मुपचर्य्यते, न स्वतः कर्तृत्वम्, तथा चोक्तम्। 'ध्यायतीव लेलायतीव इति-बुध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः, इह तु परमार्थापेक्षया उपाधि निरपेक्ष उच्यते—दृष्ट्वैवपुण्यं च पापं च न कृत्वेति, तेन न पूर्वापर व्याघाता शङ्का, यस्मात् निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति, नलिप्यते क्रियाफलेन, तथा च भगवतोक्तम्-'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्पर

मात्मायमव्ययःशरीरस्थोपिकौन्तेय-न करोति न लिप्यते इति, तथा सहस्रदानंतु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात् । तथा, 'स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने, 'स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते, इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यां असङ्गतैव प्रतिपादिता, यस्मात् बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नांतंगतःसंप्रसन्नः असंबद्धोभवति स्तैन्यादिकार्य्यादर्शनात्, तस्मात त्रिष्वपिस्थानेषु स्वतः असङ्ग एव अयम्, अतः अमृतः स्थानत्रयधर्म्मविलक्षणः । प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव, संप्रसादायेत्यर्थः- दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देन अभिधानदर्शनात, अन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः, 'एतस्मा अन्ताय धावति, इति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि पुनः एवमुच्यते- 'स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा, 'एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च, इति दर्शनात, 'स्वप्नान्तायैव, इत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति-तथापि न किंचिद्दुष्यति, असंगताहि सिसाधयिषिता सिध्यत्येव, यस्मात् जागरिते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतः, न जागरितदोषेणानुगतो भवति।

एवम् अयं पुरुष आत्मा स्वयंज्योतिः कार्य्यकरण विलक्षणः तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणः यस्मात्-असङ्गो ह्ययं पुरुषः, असङ्गत्वात्-इत्ययमर्थः, 'सवा एष एतस्मिन् संप्रसादे, इत्याद्याभिस्तिसृभिः कण्डिकाभिः प्रतिपादितः, तत्र असङ्गतैव

आत्मनः कुतः'–यस्मात्, जागरितात स्वप्नम् स्वप्नाच्च संप्रसादम्, संप्रसादाच्च पुनः स्वप्नम्, क्रमेण बुद्धान्तं जागरितम्, बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तम्, इत्येवम् अनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः, पूर्वमप्युपन्यस्तोयमर्थः, स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि इति, तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टम्, तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते ॥

अथाष्टादशो मंत्रः

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनु संचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तञ्च।१८!

भाष्यम्

तत तत्र एतस्मिन्–यथा–प्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यः, महांश्चासौ मत्स्यश्च, नादेयेन स्रोतसा अहार्य्य इत्यर्थः, स्रोतश्च विष्टम्भयति, स्वच्छन्दचारी, उभे कूले नद्याः पूर्वं च अपरंच अनुक्रमेण संचरति, संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिना उदकस्रोतोवेगेन न परवशी क्रियते–एवमेव अयं पुरुषः एतौ उभौ अन्तौ अनुसंचरति, कौतौ, स्वप्नान्तं च बुद्धान्तंच, दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु–मृत्युरूपः कार्य्यकरण

संघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्म्मभ्याम् अनात्मधर्म्मः, अयं च आत्मा एतस्माद्विलक्षणः—इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्य्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्म्मभ्यां विविक्तता उक्ता, स्वतः नायं संसारधर्म्मवान्, उपाधिनिमित्तमेवतु अस्यसंसारित्वम् अविद्याध्यारोपितम्—इत्येषसमुदायार्थउक्तः तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूपः उक्तः, न पुञ्जीकृत्य एकत्र दर्शितः—यस्मात् जागरिते ससङ्गः समृत्युः सकार्यकरणसंघातः उपलक्ष्यते अविद्यया, स्वप्ने तु कामसंयुक्तः मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते, सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नः असङ्गो भवतीति असङ्गतापि दृश्यते एकवाक्यतयातु उपसंह्रियमाणं फलं नित्यमुक्त बुद्धशुद्धस्वभावता अस्य न एकत्र पुञ्जीकृत्य प्रदर्शितेति. तत्प्रदर्शनाय कण्डिका आरभ्यत। सुषुप्ते हि एवं रूपता अस्य वक्ष्यमाणा। तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहत पाप्माभयं रूपम् इति, यस्मात् एवं रूपं विलक्षणम् सुषुप्तं प्रविविक्षति, तत्कथमिति आह-दृष्टान्तेन अस्यअर्थस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपादीयते।

अथोनविंशो मंत्रः ।

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य

श्रान्तः स ᳚ हृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत। एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

भाष्यम् ।

तत् यथा–अस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा, सुपर्ण शब्देन क्षिप्रःश्येन उच्यते, यथा आकाशेऽस्मिन् विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तः नाना परिपतनलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः संहृत्य पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य्य पक्षौ सम्यक् लीयते अस्मिन्निति संलयः नीडः नीडायैव, ध्रियते स्वात्मनैव धार्य्यते स्वयमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेव अयं पुरुषः, एतस्मा एतस्मै, अन्ताय धावति, अन्त शब्द वाच्यस्य विशेषणम्–यत्र यस्मिन् अन्ते सुप्तः, न कंचन न कंचिदपि, कामं कामयते, तथा न कंचन स्वप्नं पश्यति, 'न कंचन कामम्, इति स्वप्न बुद्धान्तयोः अविशेषेण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते, 'कंचन, इत्यविशेषिताभिधानात्, तथा 'न कंचन स्वप्नम्, इति जागरितेपि यत दर्शनम्, तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिः, अत आह–न कंचन स्वप्नं पश्यतीति, तथा च श्रुत्यन्तरम्, तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति–यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजश्रमापनुत्तये स्वनीडोपसर्पणम्, एवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्य्यकरणसंयोगज

क्रियाफलैः संयुज्यमानस्य, पक्षिणः परिपतनज इव, श्रमोभवति तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीडम् आयतनं सर्वसंसारधर्म्म विलक्षणम् सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति॥

यदि अस्य अयं स्वभावः-सर्वसंसारधर्मशून्यता, परोपाधिनिमित्तं च अस्य संसारधर्म्मित्वम्, यन्निमित्तं च अस्य परोपाधिकृतं संसारधर्मिम्त्वम्, सा च अविद्या,-तस्या अविद्यायाः किंस्वाभाविकत्वम्, आहोस्वित् कामकर्मादिवत आगन्तुकत्वम्, यदि च आगन्तुकत्वम्, ततो विमोक्ष उपपद्यते, तस्याश्च आगन्तुकत्वे का उपपत्तिः, कथं वा न आत्मधर्म्मः अविद्येति-सर्वानर्थवीजभूताया अविद्यायाः सतत्वावधारणार्थं परा कण्डिका आरभ्यते

विंशतितमो मंत्रः

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्रा विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

भाष्यम् ।

ताः वै, अस्य शिरः पाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्य एताः हिता नाम नाड्यः यथा केशः सहस्रधाभिन्नः, तावता तावत्परिमाणेन अणिम्ना अणुत्वेन तिष्ठन्ति, ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः, एतैः शुक्लत्वादिभिः रस विशेषैः पूर्णा इत्यर्थः, एते च रसानां वर्णविशेषाः वातपित्तश्लेष्मणा मितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषात विचित्रा वंहवश्च भवन्ति । तासु एवं विधासु नाड़ीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्तते, तदाश्रिताः सर्वा वासना उच्चावचसंसारधर्म्मानुभव जनिताः, तत लिङ्गं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात् स्वच्छं स्फटिकमणि कल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशात् धर्म्माधर्म्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यव भासते, अथ एवं सति, यत्र यस्मिन् काले, केचन शत्रवः अन्ये वा तस्कराः मामागत्य घ्नन्ति—इति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते, तदेतदुच्यते—एनं स्वप्नदृशं घ्नन्तीवेति, तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव, न केचन घ्नन्ति, नापि वशीकुर्वन्ति, केवलंतु अविद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्ति

मात्रम्, तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति धावयतीवेत्यर्थः, गर्तमिव पतति, गर्तंजीर्णकूपादिकामिव पतन्तम् आत्मानमुपलक्षयति, तादृशी हि अस्य मृषा वासना उद्भवति अत्यन्तनिकृष्टा अधर्म्मोद्भासितान्तःकरणवृत्याश्रया, दुःख रूपत्वात्, किं वहुना, यदेव जाग्रत् भयं पश्यति हस्त्यादि लक्षणम्, तदेव भयरूपम् अत्र अस्मिन् स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं भयम् अविद्या वासनया मृषैव उद्भूतया मन्यते। अथ पुनः यत्र अविद्या अपकृष्यमाणा—विद्याचोत्कृष्यमाणा किंविषया किंलक्षणा चेत्युच्यतेअथ पुनः यत्र यस्मिन्काले, देव इव स्वयं भव ति, देवता विषया विद्या यदा उद्भूता जागरितकाले, तदा-उद्भूतया वासनया देवमिव आत्मानं मन्यते, स्वप्नेपि तदुच्यते-देवइव,राजेव राज्यस्थ अभिषिक्तः, स्वप्नेपि राजाअहमिति मन्यते राजवासना वासितः। एवम् अत्यन्त प्रक्षीयमाणा अविद्या उद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा, तदा स्वप्नेपि तद्भावभावितः—अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते, स यः सर्वात्मभावः सोऽस्य आत्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः। यत्तु सर्वात्म भावादर्वाक् वालाग्रमात्रमपि अन्यत्वेन दृश्यते—नाहमस्मीति, तदवस्था अविद्या, तया अविद्यया ये प्रत्युपस्थापिताः अनात्म भावा लोकाः, ते अपरमाः स्थावरान्ताः, तान् संव्यवहारविषया-न् लोकान् अपेक्ष्य अयं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽवाह्यः,

सोऽस्य परमोलोकः। तस्मात् अपकृष्यमाणायां अविद्यायाम, विद्यायां च काष्ठं गतायाम्, सर्वात्मभावो मोक्षः, यथा स्वयं ज्योतिष्ट्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वत्, विद्याफलमुपलभ्यते-इत्यर्थः तथा अविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां, तिरोधीयमानायां च विद्यायाम् अविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते-अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव इति, त एते विद्या विद्या कार्य्ये, सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च, विद्यया शुद्धया सर्वात्मा भवति, अविद्यया च असर्वो भवति, अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति, यतः प्रविभक्तो भवति, तेन विरुध्यते, विरुद्धत्वात हन्यते जीयते-विच्छाद्यते च, असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वात एतद्भवति, समस्तस्तुसन् कुतो भिद्यते, येन विरुध्येत, विरोधाभावे, केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च, अत इदम् अविद्यायाः सतत्वमुक्तं भवति-सर्वात्मानं सन्तम् असर्वात्मत्वेन ग्राहयति, आत्मनः अन्यत् वस्त्वन्तरम् अविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति, आत्मानम् असर्व मापादयति, ततस्तद्विषयः कामो भवति, यतो भिद्यते कामतः, क्रियामुपादत्ते, ततः फलम्-तदेतदुक्तम्, वक्ष्यमाणं च, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि। इदम् अविद्यायाः सतत्वं सह कार्य्येण प्रदर्शितम्, विद्यायाश्च कार्य्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितः अविद्याया विपर्ययेण। सा चाविद्या न आत्मनः स्वाभाविको धर्म्मः-यस्मात् विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमप

चीयमाना सती, काष्ठं गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते, रज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये, तच्चोक्तम् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि, तस्मात् न आत्मधर्म्मः अविद्या, नहि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यते, सवितुरिव औष्ण्यप्रकाशयोः । तस्मात् तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥

अथैकविंशतितमो मंत्रः

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभय ँ रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न वाह्यं किंचन वेद नान्तर मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यै तदाप्तकाममात्मकाममकाम ँ रूप ँ शोकान्तरम् २१

भाष्यम्

इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षः विद्या फलं क्रिया कारकफलशून्यम्, स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते, यत्र अविद्या काम कर्माणि नसन्ति । तत् एतत् प्रस्तुतम्–' यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति, इति तदेतत् वै

अस्यरूपम्–यः सर्वात्मभावः 'सोऽस्य परमोलोकः इत्युक्तः, तत, अतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः, रूपपरत्वात, छन्दः कामः, अतिगतः छन्दः यस्माद्रूपात तत् अति च्छन्दं रूपम्, अन्योऽसौ सान्तः-छन्दः शब्दः गायत्र्यादिच्छन्दोवाची, अयं तु कामवचनः, अतः स्वरान्तएव, तथापि, 'अतिच्छन्दा' इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः, अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः, 'स्वच्छन्दः, 'परच्छन्दः, इत्यादौ, अतः, 'अतिच्छन्दम्, इत्येवम् उपनेयम्, कामवर्जित मेतद्रूपमित्यस्मिन् अर्थे तथा अपहतपाप्म--पाप्मशब्देन धर्म्माधर्म्मावुच्येते, 'पाप्म भिः संसृज्यते, 'पाप्मनो विजहाति, इत्युक्तत्वात् अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत, किं च, अभयम्–भयंहिनाम अविद्या कार्य्यम्, अविद्यया भयं मन्यते, इति ह्युक्तम्, तत्, कार्य्य द्वारेण कारणप्रतिषेधोयम्। अभयं रूपमिति अविद्यावर्जितमित्येतत। यदेतत विद्याफलं सर्वात्मभावः, तदेतत् अतिच्छन्दापहतपाप्मा भयं रूपम्–सर्वसंसारधर्म्मवर्जितम्, अतः अभयं रूपम् एतत् इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तम् अतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ, अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इत्यागमतः, इह तु तर्कतः प्रपाञ्चितं दर्शितागमार्थ प्रत्ययदार्ढ्याय। अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिः स्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषा अवभासयति–स यत्तत्र किंचित्पश्यति, रमते, चरति, जानाति चेत्युक्तम्, स्थितं चैतत्

न्यायतः नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः। सः यद्यात्मा अत्र अविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते, कस्मात् अयम्—अहमस्मीत्यात्मानं वा, बहिर्वा—इमानि भूतानि इति, जाग्रत्स्वप्नयोरिव, न जानाति—इत्यत्र उच्यते, शृणु अत्र अज्ञानहेतुम्, एकत्वमेव अज्ञान हेतुः, तत्कथमिति उच्यते, दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षी भवति विवक्षितोर्थ इत्याह—तत तत्र यथालोके प्रियया इष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन्, न बाह्य मात्मनः किंचन किंचिदपि वेद—मत्तोऽन्यद्वस्त्विति, न च आन्तरम्—अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति, अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यं आभ्यन्तरं च, परिष्वङ्गोत्तरकालं तु एकत्वापत्तेः न जानाति—एवमेव, यथा दृष्टान्तः अयं पुरुषः क्षेत्रज्ञःभूतमात्रा संसर्गतः सैन्धवखिल्यवत प्रविभक्तः। जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिंबवत् कार्य्यकरणइह प्रविष्टः, सोयं पुरुषः, प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेन, आत्मना परेण ज्योतिषा, संपरिष्वक्तःसम्यक्परिष्वक्तःएकीभूतःनिरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वस्त्वन्तरम्, नापि आन्तरम् आत्मानि अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिः स्वभावत्वे कस्मादिह न जानाति इति यदप्राक्षीः, तत्र अयं हेतु मयोक्तः एकत्वम्, यथा स्त्री पुंसयोः संपरिष्वक्तयोः। तत्र अर्थात नानात्वम् विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तम् भवति, नानात्वे च कारणम्

आत्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिका अविद्येत्युक्तम् । तत्र च अविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति, तदा सर्वेण एकत्वमेव अस्य भवति, ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागे असति, कुतो विशेष विज्ञान प्रादुर्भावः कामो वा संभवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्म ज्योतिषि यस्मात् एवं सर्वैकत्वमेव अस्य रूपम्, अतः तत् वै अस्य आत्मनः स्वयं ज्योतिः स्वभावस्य एतत् रूपम् आप्त काम्-यस्मात् समस्तमेतत् तस्मात् आप्ताः कामाः अस्मिन् रूपे तदिदम् आप्तकामम्, यस्य हि अन्यत्वेन प्रविभक्तः कामः, तत अनाप्तकामं भवति, यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम् नत्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते, अतः तत् आप्तकामं भवति । किम् अन्यस्मात् वस्त्वन्तरात् न प्रविभज्यते, आहोस्वित् आत्मैव तत् वस्त्वन्तरम् अतआह-नान्यदस्ति आत्मनः, कथम्, यत आत्मकामम्-आत्मैव कामाः यस्मिन् रूपे, अन्यत्र प्रविभक्ता इव अन्यत्वेन काम्यमानाः यथा जाग्रत्स्वप्नयोः, तस्य आत्मैव अन्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावात्-आत्मकामम्, अत एव अकाममेतद्रूपम् काम्यविषयाभावात्, शोकान्तरम् शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतत् शोकमध्यमितिवा, सर्वथापि अशोकमेतद्रूपमशोकवर्जितमित्यर्थः ॥

अथ द्वाविंशतितमो मन्त्रः

अत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा

अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा भ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमण स्तापसोऽतापसो नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णोहि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

भाष्यम्

प्रकृतः स्वयं ज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् असङ्गत्वादात्मनः, आगन्तुकत्वाच्च तेषाम् । तत्र एवमाशंका जायते, चैतन्यस्वभावत्वे सत्यपि एकीभावात् न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तम् तत्र प्रासंगिकम् एतत् उक्तम्—कामकर्म्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्ट्वमपि अस्य आत्मना न स्वभावः यस्मात् संप्रसादे नोपलभ्यते—इत्याशंकायां प्राप्तायाम्, तन्निराकरणाय, स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन, विद्यमानस्यैव स्वयं ज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्ते अग्रहणम् एकीभावाद्धेतोः न तु कामकर्म्मादिवत् आगन्तुकम्—इत्येतत् प्रासंगिकमभिधाय, यत् प्रकृतं तदेवानु प्रवर्तयति । अत्र च एतत् प्रकृतम्—अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त मेव तद्रूपम्, यत् सुषुप्ते आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति, तदेतत् यथा भूतमेवाभिहितम्—सर्वसम्बन्धातीतम् एतद्रूपमिति, यस्मात् अत्र एतस्मिन् सुषुप्तस्थाने अतिच्छन्दापहतपाप्माभयम् एतद्रूपम् तस्मात् अत्रापिता जनकः तस्य च जनयितृत्वात् यत्

पितृत्वं पुत्रंप्रति, तत् कर्मनिमित्तम्, तेन च कर्मणा अयमसंवद्धः अस्मिन् काले तस्मात् पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तात् कर्म्मणो विनिर्मुक्तत्वात पितापि अपिताभवति, तथा पुत्रोपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते, उभयोर्हि सम्वन्धनिमित्तं कर्म, तत अयमतिक्रान्तो वर्तते, अपहतपाप्म इति हि उक्तम्। तथा माता अमाता लोकाः कर्मणा जेतव्याः जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धा भावात् लोकाः अलोकाः, तथा देवाः कर्म्माङ्गभूताः-तत्कर्म सम्बन्धात्ययात देवा अदेवाः, तथा वेदाः-साध्यसाधनसम्बन्धा भिधायकाः, मन्त्रलक्षणाश्च अभिधायकत्वेन कर्म्माङ्गभूताः, अधीताः अध्येतव्याश्च-कर्म्मनिमित्तमेव सम्वध्यन्ते पुरुषेण, तत्कर्मातिक्रमणात् एतस्मिन् काले वेदा अपि अवेदाः सम्पद्यन्ते न केवलं शुभकर्मसम्वन्धातीतः किंतर्हि, अशुभैरपि अत्यन्त घोरैः कर्मभिः असम्वद्ध एवायं वर्तते इत्येतमर्थमाह-अत्र स्तेनः ब्राह्मणसुवर्णहर्ता भ्रूणघ्ना सहपाठादवगम्यते-सःतेन घोरेण कर्मणा एतस्मिन काले विनिर्मुक्तो भवति, येन अयं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते। तथा भ्रूणहा अभ्रूणहा। तथा चाण्डालः न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किंतर्हि सहजेनापि अत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एव अयम्-चाण्डालोनाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः सः जातिनिमित्तेन कर्मणा, असंवद्धत्वात् अचाण्डा-

लोभवति । पौल्कसः, पुल्कस एव पौल्कसः, शूद्रेणैव क्षत्रियाया मुत्पन्नः, सोपि अपुल्कसोभवति, तथा आश्रमलक्षणैश्च कर्मभिः असंवद्धोभवतीत्युच्यते, श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति सः तेन विनिर्मुक्तत्वात् अश्रमणः, तथा तापसः वानप्रस्थः अतापसः, सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थम् उभयोर्ग्रहणम्, किंबहुना,अनन्वागतम्-न अन्वागतम् अनन्वागतम् असम्वद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा, तथा पापेन विहिता करणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन, रूपपरत्वात् नपुंसकलिङ्गम् 'अभयं रूपम्' इतिहि अनुवर्तते । किं पुनः असम्वद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते-तीर्णः अतिक्रान्तः, हि यस्मात एवंरूपः, तदा तस्मिन् काले, सर्वान् शोकान्-शोकाःकामाः, इष्टविषय प्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते, इष्टं हि विषयम् अप्राप्तं वियुक्तं च उद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् संतप्यते पुरुषः अतः शोको रतिः काम इतिपर्यायाः । यस्मात् सर्वकामातीतो हि अत्र अयं भवति-'न कंचनं कामं कामयते' 'अतिच्छन्दा, इतिह्युक्तम् तत्प्रक्रियापतितोयं शोकशब्दः कामवचन एव भवतुमर्हति, कामश्च कर्महेतुः,वक्ष्यतिहि'स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते इति,-अतः सर्वकामातितीर्णत्वात् युक्तमुक्तम्, 'अनन्वागतं पुण्येन इत्यादि, हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारोमांसपिंडः तत्स्थम् अन्तष्करणं बुद्धिः

हृदयमित्युच्यते,तात्स्थ्यात,मञ्चक्रोशनवत,हृदयस्यबुद्धेःये शोकाः, बुद्धिसंश्रया हि ते, 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि–सर्वमन एव, इत्युक्तत्वात, वक्ष्यति च 'कामा येऽस्य हृदिश्रिताः इति, आत्म संश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हि इदं वचनम्, 'हृदि श्रिताः' 'हृदयस्य शोकाः' इति च । हृदयकरणसम्बन्धातीतश्च अयम् अस्मिन् काले 'अतिक्रामति मृत्यो रूपाणि, इति हि उक्तम् हृदयकरणसम्बन्धातीतत्वात्, तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम ॥

ये तु वादिनः—हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसृप्य उपश्लिष्यन्ति, हृदयवियोगेऽपि च आत्मनि अवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगन्धः–इत्याचक्षते, तेषां, 'कामः संकल्पः 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'हृदयस्य शोकाः'इत्यादीनांवचनानामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादितिचेन्न,'हृदिश्रिताः, इतिविशेषणात्, न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे,'हृदिश्रिताः, इति वचनं समञ्जसम्, हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि, इति च, आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वात् हृच्छ्रयणवचनं यथार्थमेव, युक्तम्, 'ध्यायतीव लेलायतीव, इति च श्रुतेःअन्यार्थासम्भवात,'कामा येऽस्य हृदिश्रिता,इति विशेषणात् आत्माश्रया अपि सन्तीति चेन्न अनाश्रितापेक्षत्वात्। न अत्र आश्रयांतरमपेक्ष्य, 'ये हृदि, इतिविशेषणम्, किंतर्हि ये

हृदि अनाश्रिताः कामाः तानपेक्ष्य विशेषणम्, ये तु अप्ररूढा भविष्यन्तः, भूताश्च प्रतिपक्षतोनिवृत्ताः, ते नैव हृदिश्रिता, संभाव्यन्ते च ते, अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम्—ये प्ररुढा वर्तमाना विषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमितिचेत् न, तेषु यत्नाधिक्यात्, हेयार्थत्वात्, इतरथा अश्रुतमनिष्टं च कल्पितं स्यात् आत्माश्रयत्वं कामानाम् । 'न कंचन कामं कामयते' इति प्राप्तप्रतिषेधात् आत्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेन्न, 'सधीः स्वप्नोभूत्वा, इति परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः, असङ्गवचनाच्च । नहि कामाश्रयत्वे असङ्गवचनमुपपद्यते, सङ्गश्चकाम इत्यवोचाम, 'आत्मकामः, इतिश्रुतेः आत्मविषयोऽस्यकामो भवति—इतिचेन्न, व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात् तस्याः । वैशेषिकादि तन्त्रन्यायोपपन्नम् आत्मनः कामाद्याश्रयत्वमितिचेन्न, हृदिश्रिताः, इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधात् अनपेक्ष्याः ताः वैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः, श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् । स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च, कामादीनां च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं स्थितं च बाध्येत—आत्मसमवायित्वेदृश्यत्वानुपपत्तेः, चक्षुर्गतविशेषवत्, द्रष्टुर्हि दृश्यम् अर्थान्तरभूतमिति, द्रष्टुःस्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम्, तत् बाधितं स्यात्, यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च—परस्य एकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत, एतच्चविस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम ।

महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः, आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धये, तत्कल्पनायां पुनःक्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितःस्यात्। यथा इच्छादीनामात्मधर्म्मत्वं कल्पयन्तः वैशेषिका नैयायिकाश्च उपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगछन्ते, तथा इयमपि कल्पना उपनिषच्छास्त्रार्थबाधनात न आदरणीया ॥

स्त्रीपुंसयोरिव एकत्वात नपश्यतीत्युक्तम्, स्वयंज्योतिरिति च, स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता, यदि हि अग्न्युष्णत्वादिवत चैतन्यात्मस्वभाव आत्मा, सःकथं एकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यात, न जानीयात, अथ न जहाति, कथमिह सुपुप्ते नपश्यति, विप्रातिषिद्धमेतत्–चैतन्यमात्मस्वभावः, न जानातिचेति, नविप्रातिषिद्धम् उभयमप्येतत् उपपद्यत एव कथम् ॥

अथ त्रयोविंशतितमो मंत्रः ।

यद्वै तन्नपश्यति पश्यन्वै तन्नपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

भाष्यम् ।

यद्वै सुषुप्ते तत न पश्यति, पश्यन् वै तत् तत्र पश्यन्नेव नपश्यति।

यत् तत्र सुषुप्ते न पश्यति इतिजानीषे, तत् न तथा गृह्णीयाः, कस्मात् पश्यन् वै भवति तत्र। ननु एवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमः, यतः न चक्षुर्वा मनोवा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति, व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारोभवति, शृणोतीतिवा, न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः, तस्मात न पश्यत्येव अयम्। नहि, किंतर्हि पश्यन्नेव भवति, कथम्,न हि यस्मात द्रष्टुः दृष्टिकर्तुर्यादृष्टिः, तस्या दृष्टेः विपरिलोपः विनाशः, सः नविद्यते। यथा अग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि, तथा अयं च आत्मा द्रष्टा अविनाशी, अतः अविनाशित्वात आत्मनो दृष्टिरपि अविनाशिनी, यावद्द्रष्टृभाविनी हि सा। ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते-द्रष्टुःसादृष्टिः न विपरिलुप्यते इति च, दृष्टिश्च द्रष्ट्राक्रियते, दृष्टिकर्तृत्वात् हि द्रष्टेत्युच्यते, क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिः न विपरिलुप्यत इति च अशक्यं वक्तुम्, ननु न विपरिलुप्यते इति वचनात् अविनाशिनी स्यात्,न वचनस्य ज्ञापकत्वात्, न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते, वचनस्य यथा प्राप्तार्थज्ञापकत्वात् नैष दोषः, आदित्यादिप्रकाशकत्ववत् दर्शनोपपत्तेः, यथा आदित्यादयः नित्यप्रकाशस्वभावाः एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति, नहि अप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते, किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन—तथा अयमपि आत्मा अविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या

नित्यया द्रष्टेत्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम्, न एवमेव मुख्यत्वोप पत्तेः, यदि हि अन्यथापि आत्मनो द्रष्टृत्वंदृष्टम्, तदा अस्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वम्, न तु आत्मनः अन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति, तत एवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते, नान्यथा–यथा आदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन अक्रियमाणेन प्रकाशेन, तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यम्, प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मात् न द्रष्टुः दृष्टिः विपरिलुप्यते इति न विप्रतिषेधगन्धो प्यस्ति । ननु अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः–यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति, तथा द्रष्टेत्यत्रापि इति चेत न, प्रकाशयितेति दृष्टत्वात । भवतु प्रकाशकेषु, अन्यथा असंभवात, नत्वात्मनीति चेत् न, दृष्ट्य विपरिलोपश्रुतेः । पश्यामि–न पश्यामि–इत्यनुभवदर्शनात् नेति चेन्न, करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात, उद्धृतचक्षुषां च स्वप्ने आत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् तस्मात् अविपरिलुप्तस्वभावैव आत्मनो दृष्टिः, अतः तया अविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं ज्योतिःस्वभावया पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते ॥

कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते–नतु तदस्ति, किं तत्, द्वितीयं विषयभूतम्, किंविशिष्टम्, ततः द्रष्टुः अन्यत् अन्यत्वेन विभक्तम् यत्पश्येत् यदुपलभेत । यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणम्

चक्षूरूपंच, तत् अविद्यया अन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत्, तत् एतस्मिन्काले एकीभूतम् आत्मनःपरेण परिष्वङ्गात्, द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय करणम् अन्यत्वेनव्यवतिष्ठते, अयंतु-स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः-स्वेन परेण प्राज्ञेन आत्मना प्रियेयेव पुरुषः तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि। विषयाश्च, तद भावात् विशेषदर्शनं नास्ति, करणादिकृतं हि तत्, न आत्मकृतम् आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते, तस्मात् तत्कृता इयंभ्रान्तिः आत्मनो दृष्टिः परिलुप्यते इति।

अथ मंत्राः।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति नहि घ्रातुर्घ्रातेर्वि परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-द्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्नरसयते नहि रसयितू रसयते र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति नहि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्याद्विभक्तं य द्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्नमनुते नहि मन्तुर्मतेर्वि परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्नस्पृशति न हि स्प्रष्टः स्पृष्टेर्वि परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि भक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीय मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

भाष्यम् ।

समानमन्यत्–यद्वै तन्न जिघ्रति, यद्वै तन्न रसयते, यद्वै तन्नवदति, यद्वै तन्न शृणोति, यद्वै तन्न मनुते, यद्वै तन्नस्पृशति, यद्वै तन्न विजानातीति । मननविज्ञानयोः दृष्ट्यादि

सहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमान विषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणम् ।

किं पुनः दृष्ट्यादीनाम् अग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवत् धर्मभेदः, आहोस्वित् अभिन्नस्यैव धर्म्मस्य परोपाधि निमित्तं धर्म्मान्यत्वमिति, अत्र केचिद्व्याचक्षते—आत्मवस्तुनः स्वत एव एकत्वं नानात्वं च—यथा गोः गोद्रव्यतया एकत्वम् सास्नादीनां धर्माणां परस्परतो भेदः, यथा स्थूलेषु एकत्वं नानात्वं च, तथा निरवयवेषु अमूर्तवस्तुषु एकत्वं नानात्वं च अनुमेयम्, सर्वत्र अव्यभिचारदर्शनात् आत्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वम् आत्मना चैकत्वमिति, न अन्यपरत्वात् नहि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरम् इदं वाक्यम्—यद्वैतत् इत्यादि, किं तर्हि, यदि चैतन्यात्मज्योतिः, कथं न जानाति सुषुप्ते, नूनम् अतो न चैतन्यात्मज्योतिः—इत्येव माशङ्काप्राप्तौ, तन्निराकरणाय एतदारब्धम्, यद्वैतत्, इत्यादि, यत् अस्य जाग्रत्स्वप्नयोः चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्म ज्योतिः स्वाभाव्यम् उपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहारापन्नम्, सुषुप्ते उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तौ अनुद्भास्यमानत्वात् अनुप लक्ष्यमाणस्वभावमपि उपाधिभेदेन भिन्नमिव—यथा प्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते, तत्र दृष्ट्यादिधर्म्मभेदकल्पना

विवक्षितार्थानभिज्ञतया, सैन्धवघनवत् प्रज्ञानैकरसघनश्रुति विरोधाच्च, 'विज्ञानमानन्दम्, सत्यं ज्ञानम्, 'प्रज्ञानं ब्रह्म, इत्यादि श्रुतिभ्यश्च, शब्दप्रवृत्तेश्च–लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिः–'चक्षुषा रूपं विजानाति, श्रोत्रेण शब्दं विजानाति, रसनेनान्नस्य रसं विजानाति, इति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानां विज्ञान शब्दवाच्यतामेव दर्शयति, शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम्, दृष्टान्तोपपत्तेश्च–यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकः तन्निमित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात् तदाकारत्वं भजते, न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते–तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघनस्वभावस्यैव आत्म ज्योतिषः दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते, प्रज्ञाननस्य स्वच्छ स्वाभाव्यात् स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवत् । स्वयं ज्योतिष्ट्वाच्च यथा च आदित्यज्योतिः अवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरित नीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति, तथा च कृत्स्नं जगत् अवभासयत् चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति, तथाचोक्तम्–'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते; इत्यादि, न च निरवयवेषु अनेकात्मता शक्यते कल्पयितुं, दृष्टान्ताभावात्, यदपि आकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्मभेदः परिकल्प्यते, परमाण्वादीनां च गन्धरसाद्यनेकगुणत्वम्, तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्त

मेव भवति, आकाशस्य तावत् सर्वगतत्वम् नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति, सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारः न तु आकाशः, क्वचिद्गतो वा, अगतो वा स्वतः गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् सा च क्रियानैव अविशेषे संभवति, एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे तथा परमाण्वादावपि । परमाणुर्नाम पृथिव्या गन्धघनायाः परम सूक्ष्मः अवयवः गन्धात्मक एव, न तस्य पुनः गन्धवत्वं-नाम शक्यते कल्पयितुम् अथ तस्यैव रसादिमत्वं स्यादिति चेन्न तत्रापि अवादिसंसर्गनिमित्तत्वात्-तस्मात् न निरवयवस्य अनेकधर्मवत्वे दृष्टान्तोऽस्ति, एतेन दृगादिशक्तिभेदानां पृथक् चक्षुरूपादि भेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि प्रयुक्ता॥

एकत्रिंशो मन्त्रः ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेद न्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्य-त्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात् ।

भाष्यम् ।

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्, तत द्वितीयं प्रविभक्तमन्य

त्वेन नास्तीत्युक्तम्, अतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषणम्, ननु यदि अस्य अयमेव स्वभावः, किंनिमित्तम् अस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन, अथ विशेषविज्ञानमेव अस्य स्वभावः, कस्मादेष विशेषं न विजानाति इत्युच्यते, शृणु—यत्र यस्मिन् जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिव आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति, तत्र तस्मादविद्या प्रत्युपस्थापितात् अन्यः अन्यामिव आत्मानं मन्यमानः असति आत्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरे, असति च आत्मनि ततः प्रविभक्तेः, अन्यः अन्यत् पश्येत् उपलभेत, तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतः 'घ्नन्तीव जिनन्तीव इति, तथा अन्यः अन्यत् जिघ्रेत् रसयेत् वदेत् शृणुयात् मन्वीत स्पृशेत् विजानीयादिति ।

द्वात्रिंशो मंत्रः ।

सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैन मनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमोलोक एषोऽस्य परम आनंद एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

भाष्यम् ।

यत्रपुनः सा अविद्या सुषुप्ते वस्त्वन्तरप्रत्युपस्थापिका

शान्ता,तेन अन्यत्वेन अविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनः अभावात्, तत् केन कं पश्येत जिघ्रेत् विजानीयाद्वा । अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेन आत्मना स्वयं ज्योतिः स्वभावेन संपरिष्वक्तः समस्तः संप्रसन्नः आत्मकाम,ः आत्मकामः, सलिलवत स्वच्छीभूतः–सलिल इव सलिलः, एकः द्वितीयस्याभावात्, अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते, सा च शान्ता अत्र, अतः एकः, द्रष्टा दृष्टेरविपरि लुप्तत्वात् आत्मज्योतिः स्वभावायाः, अद्वैतः द्रष्टव्यस्य द्वितीय स्याभावात। एतद् अमृतम् अभयम्, एप ब्रह्मलोकः, ब्रह्मैवलोकः ब्रह्मलोकः, पर एव अयम् अस्मिन् काले व्यावृत्तकार्य्यकरणो पाधिभेदः स्वे आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसम्बन्धो वर्तते, हे सम्राट्, इति ह एवं ह, एनं जनकं अनुशशास अनुशिष्टवान् याज्ञ वल्क्यः इतिश्रुतिवचनमेतत, कथं वा अनुशशास, एषा अस्य विज्ञानमयस्य परमागतिः. यास्तु अन्याः देहग्रहणलक्षणाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्ताः अविद्याकल्पिताः, ता गतयः अतः अपरमाः, अविद्याविषयत्वात्. इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्म विद्यासाध्यानां परमा उत्तमा—यःसमस्तात्मभावः, यत्रनान्य त्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति । एषैवच परमा संपत सर्वासां संपदां विभूतीनाम्इयं परमा, स्वाभाविकत्वात् अस्याः, कृतका हि अन्याः संपदः । तथा एषोऽस्य परमो लोकः, ये अन्ये कर्मफलाश्रया लोकाः, ते अस्मात् अपरमाः, अयं तु न केनचन

कर्मणा मीयते, स्वाभाविकत्वात्, एषोऽस्य परमो लोकः, । तथा एषोऽस्य परम आनन्दः, यानि अन्यानि विषयेन्द्रियसबन्ध जनितानि आनन्द जातानि, तान्यपेक्ष्य एषोऽस्य परमआनन्दः, नित्यत्वात्, योवैभूमा तत्सुखम् इति श्रुत्यन्तरात्, यत्र अन्यत्पश्यति अन्यद्विजानाति, तत् अल्पं मर्त्यम् अमुख्यं सुखम्, इदंतु तद्विपरीतम्, अतएव एषोऽस्य परमआनन्दः । एतस्यैव आनन्दस्य मात्रां कलाम् अविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रिय संबन्धकालविभाव्याम् अन्यानि भूतानि उपजीवन्ति, कानि, तानि, ततः एव आनन्दात् अविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाणि, अन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानानि अन्यानि सन्ति उपजीवन्ति भूतानि, विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानाम् ॥

अथत्रिंशो मंत्रः ।

स यो मनुष्याणा ँ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः समनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोकआनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोकआनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो

ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एक प्रजापतिलोकआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक-आनन्दाः स एको ब्रह्मलोकआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनो-ऽकामहतोऽथैष एव परमआनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्यः उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

भाष्यम् ।

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्य्यन्तैः भूतैः उपजीव्यन्ते, तदानन्दमात्राद्वारेण मात्रिणं परमानन्दम् अधिजिगमयिषन् आह, सैन्धवलवणशकलैरिवलवणशैलम् । सः यः कश्चित् मनुष्याणांमध्ये, राद्धः संसिद्धः अविकलः समग्रावयव इत्यर्थः, समृद्धःउपभोगोपकरण सम्पन्नः भवति, किंचअन्येषां समान-जातीयानां अधिपतिः स्वतंत्रः पतिः न माण्डलिकः, सर्वैः समस्तैः, मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणानिवृत्यर्थम्, मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः—सम्पन्नानामपि अतिशयेनसम्पन्नः सम्पन्न-

तमः—स मनुष्याणां परमआनन्दः । तत्र आनन्दानन्दिनोः अभेदनिर्देशात् न अर्थान्तरभूतत्वमित्येतत्, परमानन्दस्यैवइयं विषयविषय्याकारेण मात्रा प्रसृतेति हि उक्तम्-'यत्रवाअन्यदिवस्यात् इत्यादिवाक्येन, तस्मात् युक्तोयम्—परमआनन्दः, इत्यभेदनिर्देशः । युधिष्ठिरादितुल्यो राजा अत्र उदाहरणम् । दृष्टं मनुष्यानन्दम् आदिंकृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उन्नीय परमानन्दम् यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति अत्र अयमानन्दः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानः यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति, यत्र गणितभेदो निवर्तते, अन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्, तं परमानन्दं विवक्षन्आह—अथ ये मनुष्याणां एवं प्रकाराः शतमानन्दभेदाः स एकः पितृणाम्, तेषां विशेषणम्—जितलोकानामिति, श्राद्धादिकर्मभिः पितॄन् तोषयित्वा तेन कर्मणा जितोलोको येषाम् ते जितलोकाः पितरः तेषां पितृणां जितलोकानां मनुष्यानंदशतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो भवति सोपि शतगुणीकृतः गन्धर्वलोके एक आनन्दो भवति सच शतगुणीकृतः कर्मदेवानाम् एक आनन्दः अग्निहोत्रादि श्रौत कर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति, ते कर्मदेवाः । तथैव आजान देवानाम् एक आनंदः, आजानत एव उत्पत्तितः एव ये देवाः, ते आजानदेवाः, यश्च श्रोत्रियः अधीतवेदः, अवृजिनः वृजिनं पापम् तद्रहितः यथोक्तकारीत्यर्थः, अकामहतः वीततृष्णः

आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो विषयाः तेषु—तस्य च एवं भूतस्य आजानदेवैः समान आनंद इत्येतदन्वाकृष्यते च शब्दात् तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोके एकआनंदो विराट् शरीरे, तथा तद्विज्ञानवान् श्रोत्रियः अधीतवेदश्च अवृजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण एक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः, एष परम आनंद इत्युक्तः, यस्य च परमानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानन्दाः मात्राः, उदधेरिव विप्रुषः । एवं शतगुणोत्तरोत्तरवृद्ध्युपेता आनन्दाः यत्र एकतां यान्ति, यश्चश्रोत्रिय प्रत्यक्षः,अथ एष एव संप्रसादलक्षणः परमआनन्दः,तत्रहि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति, अतोभूमा, भूमत्वादमृतः, इतरे तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये, अकामहतत्वकृतो विशेषः आनन्दशतगुणवृद्धिहेतुः, अत्र एतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्य आनन्दस्य प्राप्तौ अर्थादभिहितानि, यथा कर्माणि अग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति न उतरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते, अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेः उत्तरोत्तर भूम्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते, स एष परमः आनन्दः वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षः अधिगतः । तथा च वेदव्यासः—

'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतःषोडशीं कलाम् इति, एष ब्रह्मलोकः, हेसम्राट्-इति ह उवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहम एवम अनुशिष्टः भगवते तुभ्यम् सहस्र ददामि गवाम्, अतउर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि-इति व्याख्यातमेतत । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये, याज्ञवल्क्यः बिभयांचकार भीतवान्, याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः-न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवान्, अज्ञानाद्वा, किंतर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यः, मामाम् अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः, उदरौत्सीत् आवृणोत अवरोधंकृतवान् इत्यर्थः यद्यत् मयानिर्णीतं प्रश्नरूपं विमोक्षार्थम्, तत्तत् एकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनः मां पर्य्यनुयुंक्त एव, मेधावित्वात-इत्येतद्भयकारणम्-सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेन उपादित्सतीति ॥

चतुस्त्रिंशो मंत्रः ।

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥

भाष्यम् ।

अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिः आत्मा स्वप्ने प्रदर्शितः,

स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्य्यकरणव्यतिरिक्तता, कामकर्मप्रविवेकश्च असङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः, पुनश्च अविद्याकार्य्यं स्वप्न एव 'घ्नन्तीव, इत्यादिना प्रदर्शितम्, अर्थात् अविद्यायाः सतत्वं निर्धारितम् अतद्धर्म्माध्यारोपणरूपत्वम् अनात्मधर्म्मत्वं च तथा विद्यायाश्च कार्य्यं प्रदर्शितम्, सर्वात्मभावः स्वप्ने एव प्रत्यक्षतः-'सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः इति, तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्य, एवं अविद्याकामकर्म्मादिसर्वसंसारधर्म्मसम्बन्धातीतं रूपमस्य साक्षात् सुषुप्तेगृह्यते-इत्येतद्विज्ञापितम् स्वयंज्योतिरात्मा एषः परमआनन्दः, एषविद्याया विषयः, स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च पराकाष्ठा-इत्येतत एवमन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातम्। तच्च एतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतम्, बन्धनस्य च, ते च एते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टे विद्याविद्याकार्य्ये तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेव-इति, तद्दार्ष्टान्तिक स्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्य्यनुयुंक्ते जनकःअत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति तत्र महामत्स्यवत स्वप्नबुद्धान्तौ असंगः संचरति एक आत्मा स्वयंज्योतिरित्युक्तम्, यथा च असौ कार्य्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन् उपाददानश्च महामत्स्यवत् ॥

स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति, तथा जायमानो म्रियमाणश्च

तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च-'उभौ लोकावनुसंचरति, इति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम्। तदिह विस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः। तत्र च बुद्धान्तात् स्वप्नान्तम् अयमात्मा अनुप्रवेशितः, तस्मात् संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम्, ततः प्राच्यव्यबुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेन अस्य सम्बन्धः। स वै बुद्धान्तात स्वप्नान्तक्रमेण संप्रसन्नः एषः एतस्मिन् संप्रसादे स्थित्वा, ततः पुनः ईषतप्रच्युतः-स्वप्नान्तेरत्वा चरित्वे त्यादि पूर्ववत्-बुद्धान्तायेव आद्रवति ॥

पंचत्रिंशो मंत्रः।

तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवाय ँ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

भाष्यम्।

इत आरभ्य अस्य संसारोवर्ण्यते। यथा अयमात्मा स्वप्नान्तात बुद्धान्तमागतः, एवम् अयम् अस्माद्देहात देहान्तरंप्रतिपत्स्यत इति आह अत्र दृष्टान्तम्,-तत् तत्र यथालोके अनः शकटं

सुसमाहितं सुष्ठु, भृशं वा समाहितम् भाण्डोपस्करणेन उलूखल मुसलशूर्पपिठरादिना अन्नाद्येन च संपन्नम् संभारेण आक्रान्तमित्यर्थः, तथा भाराक्रान्तं सत, उत्सर्जत शब्दं कुर्वत, यथा या यात् गच्छेत शाकटिकेनाधिष्ठितं सत्, एवमेव यथा, उक्तो दृष्टान्तः अयं शारीरः शरीरे भवः—कोऽसौ, आत्मा लिङ्गोपाधिः, यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्म मरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्याम् इहलोकपरलोकावनुसंचरति, यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणम्सः प्राज्ञेन परेण आत्मना स्वयं ज्योतिः स्वभावेन अन्वारूढः अधिष्ठितः अवभास्यमानः—तथा च उक्तम् 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते, इति उत्सर्जन्याति । तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्ग प्राणप्रधाने गच्छाति, तदुपाधि रप्यात्मा गच्छतीव, तथा श्रुत्यन्तरम्—'कस्मिन्न्वहम् इत्यादि 'ध्यायतीव, इति च, अतएवोक्तम्—प्राज्ञेनात्मनान्वारुढ इति, अन्यथा प्राज्ञेन एकीभूतः शकटवत् कथं उत्सर्जयन् याति । तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन मर्मसु निकृत्यमानेषु दुःख वेदनया आर्त्तःशब्दं कुर्वन् याति गच्छाति । तत् कस्मिन् काले इत्युच्यते—यत्रएतद्भवति, एतादिति क्रियाविशेषणम्' उर्ध्वोच्छ्वासी, यत्र उर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः, ईदृशः कष्टः खलुअयं संसारः—येन उत्क्रांतिकाले मर्मसु उत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपः दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधन-

प्रतिपत्तौच असामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य, तस्मात यावत् इयमवस्था न आगमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायां अप्रमत्तो भवेत्-इत्याहकारुण्यातश्रुतिः ॥

षट् त्रिंशो मंत्रः

स यत्रायमणिमानं न्यति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्याद्रवति प्राणायैव ३६ ।

भाष्यम् ।

तदस्य उर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते—सोयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः, यत्र यस्मिन् काल अयं अणिमानं अणोर्भावम् अणुत्वम् कार्श्यमित्यर्थः, न्येति निगच्छति, किंनिमित्तम्, जरया वा स्वयमेव काल पक्वफलवत् जीर्णःकार्श्यं गच्छति, उपतपाति इति उपतपन् ज्वरादि रोगः तेनउपतपता वा, उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितया अन्नंभुक्तं न जरयति, ततः अन्नरसेन अनुपचीयमानःपिंडः कार्श्यमापद्यते, तदुच्यते—उपतपतावेति, अणिमानं निगच्छति,

यदा अत्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नः जरादिनिमित्तैः, तदा उर्ध्वोच्छ्वासीभवति, यदा उर्ध्वोच्छ्वासी, तदा भृशाहितसंभारशकटवत् उत्सर्जन्याति । जराभिभवः रोगादिपीड़नं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतः अवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्याय इदमुच्यते । यदा असौ उत्सर्जन्याति, तदाकथं शरीरं विमुञ्चति इति दृष्टान्त उच्यते—तत् तत्र यथा आम्रं वा फलम्, उदुम्बरं वा फलम्, पिप्पलं वा फलम्, विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थम्, अनियतानि हि मरणस्य निमित्तानि असंख्यातानि च एतदपि वैराग्यार्थमेव—यस्मात् अयं अनेकमरण निमित्तवान् तस्मात सर्वदा मृत्योरास्ये वर्तते इति बन्धनात—वध्यते येन वृन्तेन सह सबन्धनकारणो रसः यास्मिन् वा वध्यत इति वृन्तमेव उच्यते बन्धनम्—तस्मात् रसात वृन्ताद्वाबन्धनात प्रमुच्यतेवाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेव अयं पुरुषः लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्य :चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः, संप्रमुच्य सम्यङ् निर्लेपेन प्रमुच्य—नसुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्, किंतर्हि सह वायुना उपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायम्—पुनः शब्दात् पूर्वमपि अयं देहात् देहान्तरं असकृत् गतवान् यथा स्वप्नबुद्धांतौ पुनः पुनर्गच्छति तथा, पुनः प्रतिन्यायम् यथा गतामित्यर्थः, प्रति योनिं योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशात् आद्रवति, किमर्थम् प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः, सप्राणएवहि गच्छति, ततः 'प्राणा

येव' इति विशेषणमनर्थकम्, प्राणव्यूहायहिगमनं देहात् देहांतरं प्रति, तेनहि अस्यकर्मफलोपभोगार्थसिद्धिः, नप्राणसत्तामात्रेण, तस्मात् तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणम्--प्राणव्यूहायेति ॥

तत्र अस्य इदं शरीरं परित्यज्य गच्छतः न अन्यस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति, देहेन्द्रियवियोगात्, नच अन्ये अस्य भृत्यस्थानीयाः, गृहमिव राज्ञे, शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते, अथैवं सति, कथम् अस्य शरीरान्तरोपादानमिति उच्यते–सर्वं ह्यस्यजगत स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वाय उपात्तम् स्वकर्मफलोपभोगायच अयं प्रवृत्तः देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्सुः तस्मात् सर्वमेव जगत् स्वकर्मणा प्रयुक्तम् तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव, 'कृतं लोकं पुरुषोभि जायते' इति श्रुतेः–यथा स्वप्नात् जागरितं प्रतिपित्सोः । तत्कथमिति लोक प्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते–

सप्तत्रिंशो मंत्रः

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूत ग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथै प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येव ँ हैवंविद ँ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ३७

भाष्यम्

तत् तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तं आयान्तं स्वराष्ट्रे उग्राः जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा, प्रत्येनसः-प्रति प्रति एनांसि पाप कर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसः, तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः, सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः-सूताः वर्णसंकरजातिविशेषाः ग्रामण्यः ग्रामनेतारः, ते पूर्वमेवराज्ञः आगमनं वुध्वा, अन्नैः भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैः मदिरादिभिः, आवसथैश्च प्रसादादिभिः, प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते-अयं राजा आयाति अयमागच्छति इत्येवं वदन्तः । यथा अयं दृष्टान्तः, एवं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः, कर्मफलं हि प्रस्तुतम् तत एवं शब्देन परामृश्यते, सर्वाणि भूतानि शरीर कर्तॄणि, करणानुग्रहीतॄणि च आदित्यादीनि, तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ च अस्माकं आयाति, तथा इदमागच्छतीति एवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः ॥

अष्टत्रिंशो मंत्रः

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभि

समायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ।

भाष्यम् ।

तमेवं जिगमिषुं केसह गच्छन्ति, येत्रागच्छन्ति, तेकिं तत्क्रियाप्रणुन्नाः, आहोस्वित तत्कर्मवशात् स्वयमेव गच्छन्ति परलोकशरीरकर्तॄणि च भूतानीति–अत्रोच्यते दृष्टान्तः तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम् प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तम्, उग्राः प्रत्येनसः सूत ग्रामण्यः तं यथा अभिसमायन्ति आभिमुख्येन समायन्ति, एकीभावेन तमभिमुखा आयान्ति अनाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः, एव मेव इममात्मानम् भोक्तारम् अन्तकाले मरणकाले सर्वेप्राणाः वागादयः अभिसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये चतुर्थब्राह्मणम्

भाष्यम्

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् 'तत्रायं पुरुष

एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य, इत्युक्तम्,। तत्संप्रमोक्षणम् कस्मिन् काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते।

प्रथमो मन्त्रः

स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्या वर्ततेऽथा रूपज्ञो भवति।

भाष्यम्

सोयं आत्मा प्रस्तुतः, यत्र यस्मिन काले, अबल्यम् अबल भावम्, निएत्य गत्वा—यत देहस्य दौर्बल्यम् न आत्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्य्यते 'अबल्यं न्येत्य इति, न ह्यसौ स्वतः अमूर्त त्वात् अबलभावं गच्छति—तथा संमोहमिव संमूढता संमोहः विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति, न चास्य स्वतः संमोहः असंमोहो वा अस्ति, नित्यचैतन्यज्योतिः स्वभाव त्वात्, तेन इव शब्दः—संमोहमिव न्येति इति, उत्क्रान्तिकाले ह्विकरणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभावः आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः तथाच वक्तारो भवन्ति--संमूढः संमूढोयमिति

अथवा उभयत्र इवशब्दप्रयोगो योज्यः–अवल्यमिव न्येत्य संमोहमिव न्येतीति, उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथ अस्मिन् काले एते प्राणाः वागादयः एनमात्मानमभिसमायन्ति, स तदा अस्य शारीरस्यात्मनः अङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणम्, कथं पुनः संप्रमोक्षणम्, केन वा प्रकारेण आत्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते–स आत्मा, एतास्तेजोमात्राः तेजसो मात्राः तेजोमात्राः तेजोऽवयवाः रूपादिप्रकाशकत्वात, चक्षुरादीनिकरणानीत्यर्थः, ता एताः समभ्याददानः सम्यक् निर्लेपेन अभ्याददानः आभिमुख्येन आददानः संहरमाणः, तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणम्, 'सम्, इति, नतु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानम्, अस्ति तु आदानमात्रम्, 'गृहीता वाक्, गृहीतं चक्षुः, अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय, शुक्र मादाय, इत्यादि वाक्येभ्यः, हृदयमेव पुण्डरीकाकाशम् अन्ववक्रामति अन्वागच्छति, हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति, नहि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा, 'ध्यायतीव लेलायतीव, इत्युक्तत्वात, बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव सर्वविक्रियाअध्यारोप्यते तस्मिन्, कदा पुनः तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते–सः यत्र एषः, चक्षुषिभवः चाक्षुषः पुरुषः आदित्यांशः भोक्तुःकर्मणा प्रयुक्तः यावद्देहधारणं तावत् चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन् वर्तते, मरणकाल

तु अस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजाति, स्वम् आदित्यात्मानं प्रतिपद्यते, तदेतदुक्तम्—'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निंवागप्योति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम् इत्यादि, पुनः देहग्रहणकाले संश्रयिष्यान्ति, तथा स्वप्स्यतःप्रबुध्यतश्च, तदेतदाह—चाक्षुषः पुरुषः यत्र यस्मिन्काले, पराङ् पर्य्यावर्तते—परिसमन्तात् पराङ्व्यावर्तत इति, अथ अत्र अस्मिन् काले अरूपज्ञो भवति, मुमूर्षुः रूपं न जानाति, तदा अयमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति, स्वप्नकाल इव ।

द्वितीयो मंत्रः ।

एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयतइत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोत्याहुरेकीभवति नमनुतइत्याहुरेकीभवति नस्पृशतिइत्याहुरेकीभवति नविजानातीत्याहुस्तस्यहैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामंत ँ सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाच ॥

भाष्यम्

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना, तदा एनं पार्श्वस्था

आहुः-पश्यतीति, तथा घ्राणदेवता निवृत्तौ घ्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना, तदा नाजिघ्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वादेवता, तन्निवृत्यपेक्षया नरसयते इत्याहुः । तथा नवदाति न शृणोति नमनुते नस्पृशति न विजानातीत्याहुः । तदा उपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकीभावः । तत्र हृदये उपसंहृतेषु करणेषुयोऽन्तर्व्यापार । स कथ्यते-तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्, अग्रनाडीमुखं निर्गमनद्वारम्, प्रद्योतते, स्वप्न कालइव, स्वेनभासा तेजोमात्रादानकृतेन, स्वेनच ज्योतिषा आत्मनैव च, तेनआत्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिः निर्गच्छति निष्क्रामति । तथा आथर्वणे, कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत, इति, तत्र च आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदा अभिव्यक्ततरम्, तदुपाधिद्वारा हि आत्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणःसंव्यवहारः, तदात्मकं हि द्वादशविधं करणंबुद्ध्यादि, ततसूत्रम्, तत् जीवनम्, सोऽन्तरात्माजगतः तस्थुषश्च तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केनमार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते-चक्षुष्टोवा, आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्, मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तंचेत, अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतम् । तं

विज्ञानात्मानम्, उत्क्रामन्तम् परलोकाय प्रस्थितम्, परलोकाय उद्भूताकूतमित्यर्थः, प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयः राज्ञइव अनूत्क्रामति, तं च प्राणमनूत्क्रामन्तंवागादयः सर्वेप्राणाअनूत्क्रामन्ति। यथा प्रधानान्वाचिख्यासा इयम्, नतु क्रमेण सार्थवत् गमनम् इहविवक्षितम्, तदा एष आत्मा सविज्ञानोभवति स्वप्न इव विशेष विज्ञानवान् भवति कर्मवशात्, न स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वःकृतकृत्यः स्यात्, नैव तु तत लभ्यते, अत एवाह व्यासः– सदा तद्भावभावितः इति, कर्मणा तु उद्भाव्यमानेन अन्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वोलोकः एतास्मिन् काले सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यम् अन्ववक्रामति अनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः। तस्मात् तत्काले स्वातंत्र्यार्थं योगधर्म्मानुसेवनम् परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च अद्ध्मानैः परलोकार्थिभिः अप्रमत्तैः कर्तव्य इति, सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थः– दुश्चरिताच्च उपरमणम्। नहि तत्काले शक्यते किंचित्संपादयितुम्, कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात्। 'पुण्योवै पुण्येन कर्मणाभवति पापः पापेनइत्युक्तम्। एतस्य ह्यनर्थस्य उपशमोपाय विधानाय सर्वशाखोपनिषदः प्रवृत्ता। नहि तद्विहितोपायानु सेवनं मुक्त्वा आत्यन्तिकःअस्य अनर्थस्य उपशमोपायःअस्ति,

तस्मात् अत्रैव उपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यम् इत्येष प्रकरणार्थः ॥

शकटवत् संभृतसंभार उत्सर्जन्यातीत्युक्तम्, किंपुनः तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्यपथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयम्,गत्वा वा पर लोकं यत भुंक्ते, शरीराद्यारम्भकं च यत तत किम् इत्युच्यते तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानम्, विद्याकर्मणी—विद्या च कर्म च विद्या कर्मणी, विद्यासर्वप्रकाराविहिता प्रतिषिद्धा च अविहिता अप्रतिषिद्धा च तथा कर्मविहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेतेअन्वालभते अनुगच्छतः, पूर्वप्रज्ञा च—पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा अतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः, सा च वासना अपूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके च अङ्गंभवति, तेन असावपि अन्वारभते, न हि तया वासनया विनाकर्मकर्तुंफलं च उपभोक्तुं शक्यते, नहि अनभ्यस्ते विषये कौशलं इन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां तु इन्द्रियाणाम् इह अभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते, दृश्यते च केषांचित् कासुचित्क्रिया सुचित्रकर्मादिलक्षणासु विनैव इह अभ्यासेन जन्मत एव कौशलं कासुचित् अत्यन्तसौकर्य्ययुक्तास्वपि अकौशलंकेषांचित्, तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित कौशलाकौशले दृश्येते, तच्च एतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम्, तेनपूर्वप्रज्ञया विना

कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मात् एतत् त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम्, यस्मात विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्युपभोगसाधनम्, तस्मात विद्याकर्मादिशुभ मेव समाचरेत, यथा इष्टदेहसंयोगोपभोगौ स्याताम् इति प्रकरणार्थः ॥

एवं विद्यादिसंभारसंभृतां देहान्तरं प्रतिपद्यमानः, मुक्त्वा पूर्वं देहम्, पक्षीववृक्षान्तरम् देहान्तरं प्रतिपद्यते, अथवा आतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशंनीयते । किंचात्रस्थ स्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवति, आहोस्वित शरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीप प्रकाशवत् सर्वतो व्याप्य पुनः देहान्तरारम्भे संकोचमुपगच्छन्ति किंच मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रतिगच्छति, किंवाकल्पनान्तरमेव वेदान्तसमये—इत्युच्यते—'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः, इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च, तेषां आध्यात्मिकाधिभौतिक परिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः, अतः तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासना नुरूपेणेव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति

च–तथा चोक्तम्, 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण, इति तथा चेदंवचनमनुकूलम्–' सयोहैतानननन्तानुपास्ते इत्यादि, तं यथायथोपासते, इति च। तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या, विद्याकर्मतन्त्रा जलूकावत् संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरम् आरभते हृदयस्थैव, पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चति–इत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्तउपादीयते।

तृतीयो मंत्रः

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपस ँ हरत्येवमेवायमात्मेद ँ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपस ँ हरति ३

भाष्यम्

तत् तत्र देहान्तरसंचारे इदं निदर्शनम्–यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्य अन्तम् अवसानम्, गत्वा प्राप्य, अन्यं तृणान्तरं, आक्रमम् आक्रम्यत इत्याक्रमः–तमाक्रमम् आक्रम्य आश्रित्य, आत्मानं आत्मनः पूर्वावयवम् उपसंहरति अन्त्यावयवस्थाने, एवमेव अयमात्मा यः प्रकृतः

संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तम्, निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेण अन्यम् आक्रमम् तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरम्, गृहीत्वा प्रसारितया वासनया, आत्मानमुपसंहरति, तत्र आत्म भावमारभते-यथा स्वप्ने देहान्तरस्थ एव शरीरारम्भदेशे- आरभ्यमाणे देहे जंगमे स्थावरे वा, तत्र च कर्मवशात् करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते, वाह्यं च कुशमृत्तिका स्थानीयं शरीरमारभ्यते, तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागा- द्यनुग्रहाय अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते। एष देहान्तरारम्भ विधिः ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेव उपादानम् उपमृद्य उपमृद्य देहान्तरमारभते, आहोस्वित् अपूर्वमेव पुनः पुनरादत्ते- इत्यत्र उच्यते दृष्टान्तः

चतुर्थो मंत्रः

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतर ँ रूपं तनुते एवमेवायमात्मेद ँ शरीरं निहत्या विद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याण तर ँ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा ऽन्येषां वा भूतानाम् ४।

भाष्यम्

तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे, यथा पेशस्कारी-पेशः सुवर्णम् तत्करोति इति पेशस्कारीसुवर्णकारः, पेशसः सुवर्णस्य मात्राम्, अप आदाय अपच्छिद्य गृहीत्वा, अन्यत् पूर्वस्मात् रचना विशेषात् नवतरम् अभिनवतरम् कल्याणात् कल्याणतरं, रूपं तनुते निर्मिनोति, एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत्, नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीनि आकाशान्तानि पञ्चभूतानि यानि, द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे, इति चतुर्थे व्याख्यातानि, पेशः स्थानीयानि तान्येव उपमृद्य-उपमृद्य, अन्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषम्, देहान्तरमित्यर्थः, कुरुते-पित्र्यं वा पितृभ्यो हितम् पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः, गान्धर्वं गन्धर्वाणा मुपभोगयोग्यम्, तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम् ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतम्, अन्येषां वाभूतानाम् सम्बन्धि-शरीरान्तरं कुरुते इत्यभिसम्बध्यते ॥

येऽस्य बन्धनसंज्ञकाः उपाधिभूताः यै संयुक्तः तन्मयो ऽयमितिविभाव्यते, ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्य इह एकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते॥

पंचमो मंत्रः ।

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय-

श्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमय स्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथा कारी यथाचारी तथाभवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामोभवति तत क्रतुर्भवति यतक्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते यत्कर्मकुरुते तदभि-संपद्यते ॥ ५ ॥

भाष्यम् ।

सः वै अयम् यः एवं संसरति आत्मा—ब्रह्मैवपर एव यः अशनायाद्यतीतः, विज्ञानमयः—विज्ञानं बुद्धिः, तेन उपलक्ष्य-माणः, तन्मयः, 'कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु, इति हि उक्तम्—विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः, यस्मात् तद्धर्म्मत्वमस्य विभाव्यते—'ध्यायतीव लेलायतीव, इति तथा मनोमयः मनः संनिकर्षान्मनोमयः, तथाप्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिः तन्मयः, येनः चेतनः चलतीव लक्ष्यते, तथाचक्षुर्मयः रूपदर्शनकाले, एवं श्रोत्रमयैः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्य इन्द्रियस्य व्यापा-रोद्भवे तत्तन्मयोभवति, एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति, तत्र पार्थिवशरीरा

रम्भे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेषु आप्यशरीरारम्भकाले आपोमयोभवति, तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयोभवति तथा आकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति, एवं एतानि तैजसानि देवशरीराणि तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयस्तेजोमयोभवति। अतोऽन्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि च अतेजोमयानि, तान्यपेक्ष्य आह—अतेजोमय इति । एवं कार्य्य करणसंघातमयः सन् आत्मा प्राप्तव्यं वस्त्वन्तरं पश्यन्—इदं मया प्राप्तम्, अदोमया प्राप्तव्यम्--इत्येवं विपरीतप्रत्ययः तदभिलाषः काममयोभवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतः तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसंन्नम् अकुलषं शान्तं भवति, तन्मयः अकाममयः । एवं तास्मिन् विहते कामे केनाचित, सकामः क्रोधत्वेन परिणमते, तेन तन्मयो भवन् क्रोधमयः । सक्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नम् अनाकुलं चित्तं सत् अक्रोध उच्यते, तेन तन्मयः,एवं कामक्रोधाभ्यां अकामक्रोधाभ्यां च तन्मयोभूत्वा धर्ममयः अधर्ममयश्च भवति नहि कामक्रोधादिभिर्विना धर्म्मादि प्रवृत्तिरुपपद्यते, ' यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्, इति स्मरणात् धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयोभवति—समस्तं धर्माधर्मयोः कार्य्यम्, यावत् किंचिद्व्याकृतम्, तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलम्, तत् प्रतिपद्यमानः तन्मयो भवति । किंवहुना, तदेतत् सिद्धमस्य—यत् अयं इदंमयः गृह्यमाणविषयादिमयः,

तस्मात् अयं अदोमयः, अद इति परोक्षं कार्य्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते, अनन्ताहि अन्तःकरणे भावनाविशेषाः, नैवते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते, तस्मिन् तस्मिन् क्षणे कार्य्यतो ऽवगम्यन्ते इदमस्य हृदि वर्त्तते,अदः अस्येति, तेन गृह्यमाणकार्य्येण इदं मयतया निर्दिश्यते परोक्षः अन्तस्थो व्यवहारः—अयमिदानीमदोमय इति, संक्षेपतस्तु यथाकर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोयं यथाकारी यथाचारी; सः तथा भवति, करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या, चरणं नाम अनियतमितिविशेषः। साधुकारी साधुर्भवति इति यथाकारीत्यस्य विशेषणम्, पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य। ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यन्ततात्पर्य्येतैव तन्मयत्वम्, न तु तत्कर्ममात्रेण—इत्याशङ्क्याह—पुण्यःपुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति, पुण्यपापकर्मभागेनैव तन्मयता स्यात, न तु ताच्छील्यमपेक्षते, ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः। तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वं मयत्वे हेतुः, संसारस्यकारणम्, देहात् देहान्तरसंचारस्य च, एतत्प्रयुक्तोहि अन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते, तस्मात् पुण्यापुण्ये संसारस्यकारणम्, एतद्विषयौहि विधिप्रतिषेधौ, अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति ॥

अथो अपि अन्ये बन्धमोक्षकुशला खलु आहुः—सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणम् तथापि काम प्रयुक्तोहि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपाचिनोति, कामप्रहाणे तु कर्मविद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति, उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः, तस्मात् काम एव संसारस्य मूलम् । तथा चोक्तमाथर्वणे—'कामान्यः कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्र तत्र, इति, तस्मात् काममय एवायं पुरुषः, यत् अन्यमयत्वं तत अकारणं विद्यमान मपि--इत्यतः अवधारयति, 'काममय एव इति । यस्मात् सच काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो भवति, तत्क्रतुर्भ-वति--सकाम ईषदभिलापमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन् विषये भवति, सः अविहन्यमानः स्फुटी भवन् क्रतुत्वमापद्यते, क्रतुर्नाम अध्यवसायः, निश्चयः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते । यत क्रतुर्भवति—यादृक् कामकार्य्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुः अस्य सोयं यत् क्रतुर्भवति—तत्कर्म कुरुते--यद्विषयः क्रतुः, तत्फल निवृत्तये यत् योग्यंकर्म, तत कुरुते निर्वर्तयाति । यत् कर्म कुरुते, तत अभिसंपद्यते--तदीयं फलमभिसंपद्यते । तस्मात् सर्वमयत्वे अस्यसंसारित्वेच काम एवहेतुरिति ॥

षष्ठो मन्त्रः

तदेष श्लोको भवति । तदेवसक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नुकामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणाउत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ६

भाष्यम्

तत् तस्मिन्नर्थे एष श्लोकः मन्त्रोपि भवति । तदेव एति तदेव गच्छति, सक्त आसक्तः तत्र उद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः, कथमेति, सह कर्मणा-यत कर्मफलासक्तः सन् अकरोत्, तेन कर्मणा सहैव तत् एति तत् फलमेति, किंतत्, लिङ्गं मनः-मनः प्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनोलिङ्गमित्युच्यते, अथवा लिङ्गयते अवगम्यते-अवगच्छति--येन, तल्लिङ्गम्, तत् मनः-यत्र यस्मिन् निषक्तं निश्चयेन सक्तम् उद्भूताभिलाषम् अस्य संसारिणः तदाभि लाषोहि तत्कर्म कृतवान्, तस्मात्तन्मनोऽभिषङ्गवशादेव अस्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः । तेन एतत् सिद्धं भवति कामो मूलम् संसारऽस्येति अतः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि

कर्माणि ब्रह्मविदः वन्ध्याप्रसवानि भवन्ति, 'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः, इतिश्रुतेः, किंच प्राप्यान्तं कर्मणः—प्राप्य भुक्त्वा अन्तम् अवसानम् यावत्, कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः, कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते तस्य, यत् किंच कर्म इह अस्मिन् लोके करोति निर्वर्तयाति अयम्, तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वा अन्तं प्राप्य, तस्मात् लोकात् पुनः ऐति आगच्छाति, अस्मै लोकाय कर्मणे, अयंहि लोकः कर्मप्रधानः, तेनाह, 'कर्मणे' इति—पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्मकृत्वा फलासङ्गवशात् पुनरमुंलोकं याति--इत्येवम्, इति नु एवं नु, कामयमानः संसराति। यस्मात् कामयमान एव एवं संसराति, अथ तस्मात, अकामयमानोन कचित्संसराति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता, अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते एव कथं पुनः अकामयमानो भवाति। यः अकामो भवाति, असौ अकामयमानः। कथमकामतेत्युच्यते—योनिष्कामः यस्मान्निर्गताः कामा सोयं निष्कामः कथंकामा निर्गच्छन्ति, यः आप्तकामः भवाति आप्ताः कामाः येन स आप्तकामः, कथ माप्यन्ते कामाः। आत्मकामत्वेन, यस्य आत्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवाति, आत्मैव अनन्तरोऽवाह्य कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसः नोर्ध्वं नतिर्यक् नाधः आत्मनोऽन्य त्कामयितव्यं वस्त्वन्तरम्—यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत,

शृणुयात मन्वीतविजानीयाद्वा-एवं विजानन् कं कामयेत। ज्ञायमानोंह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति, न चासावन्यः ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति, य एवात्मकामतया आप्तकाम,ः सनिष्कामः अकामः अकामयमानश्चेति मुच्यते। नहि यस्य आत्मैव सर्वं भवति, तस्य अनात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्माचान्यः कामयितव्यः सर्वं च आत्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम्। सर्वात्म दर्शिनः कामयितव्याभावात् कर्मानुपपत्तिः। ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोपि, तेषां न आत्मैव सर्वं भवति, प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्य आत्मनोऽन्यस्य अभिप्रेतत्वात्। येन च अशनायाद्यतीतः नित्यं प्रत्यवायासंबद्धः विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः, नित्यमेव अशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति, यस्माच्च जिहासितव्यमन्यम् उपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एवसम्बन्धुम्। यस्तु अब्रह्मवित् तस्य भवत्येव प्रत्यवाय परिहारार्थं कर्मेति न विरोधः। अतः कामाभावात अकामय मानो न जायते, मुच्यत एव॥

तस्य एवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयः,नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वान् आप्तकामः आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः। सर्वात्मनो हि ब्रह्मणः दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितम् एतद्रूपम्-'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपम्' इति,

तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोयमर्थ उपसंह्रियते—अथाकामयमान इत्या-दिना, स कथमेवंभूतोमुच्यत इत्युच्यते—यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्वि-शेषमद्वैतम् अलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावम् आत्मानं पश्यति, तस्यैव अकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति किंतु विद्वान् सः इहैव ब्रह्म, यद्यपि देहवानिवलक्ष्यते, सब्रह्मेव सन्ब्रह्मअप्येति। यस्मात् नहि तस्य अब्रह्मत्वपरिच्छेद-हेतवः कामाःसन्ति, तस्मात् इहैव ब्रह्मैवसन् ब्रह्मअप्येति न शरीरपातोत्तरकालम्। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिः जीवतो न्यःभावः, देहान्तरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्यु-च्यते। भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोर्थः आत्मै-कत्वाख्यः स बाधितो भवेत, कर्महेतुकश्च मोक्षःप्राप्नोति, न ज्ञाननि-मित्त इति, सचानिष्टः; अनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति, नहि क्रियानिर्वृत्तः अर्थः नित्योदृष्टः; नित्यश्च मोक्षोभ्युपगम्यते, 'एष-नित्योमहिमा, इतिमन्त्रवर्णात्। न च स्वाभाविकात् स्वभावात् अन्यत् नित्यं कल्पयितुं शक्यम्, स्वाभाविकश्चेत् अग्न्युष्णवत् आत्मनःस्वभावः; स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम्, न हि अग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वा अग्निव्यापारानन्तरानुभावी, अग्नि-व्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेतिविप्रातिषिद्धम्। ज्वलनव्यापारानु-भावित्वम् उष्णप्रकाशयोरितिचेन्न अन्योपलब्धिव्यवधानापगमा भिव्यक्त्यपेक्षत्वात ज्वलनादिपूर्वकम् अग्निःउष्णप्रकाशगुणा-

भ्यामभिव्यज्यते, तत् न अग्न्यपेक्षया किं तर्हि अन्यदृष्टेः अग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्म्मौ व्यवहितौ, कस्यचिद्दृष्ट्या तु असंबध्यमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते, तदपेक्षया भ्रान्तिरुपजायते-ज्वलनपूर्वकौ एतौ उष्णप्रकाशौ धर्म्मौ जाताविति। यदि उष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात-यःस्वाभाविकोऽग्नेर्धर्म्मः तमुदाहरिष्यामः न च स्वाभाविकोधर्म्म एवनास्ति पदार्थानामितिशक्यंवक्तुम्।

न च निगडभङ्ग इवअभावभूतो मोक्षः बन्धननिवृत्तिरुपपद्यते, परमात्मैकत्वाभ्युपगमात्, 'एकमेवाद्धितीयम्' इतिश्रुते,ः न चान्यो-बद्धोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवत बन्धननिवृत्तिःमोक्षःस्यात् परमात्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभावं विस्तरेण अवादिष्म। तस्मात् अविद्या निवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहारःइति च अवोचाम, यथारज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः।

येप्याचक्षते—मोक्षे विज्ञानान्तरं आनन्दान्तरंच अभिव्यज्यते इति, तैर्वक्तव्यः अभिव्यक्तिशब्दार्थः। यदितावत लौकिक्येव उपलब्धिविषयव्याप्तिः अभिव्यक्तिशब्दार्थः, ततोवक्तव्म्—किं विद्यमानमभिव्यज्यते, अविद्यमानमितिवा। विद्यमानंचेत्, यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्य आत्मभूतमेव तत् इति, उपलब्ध

व्यवधानानुपपत्ते: नित्याभिव्यक्तत्वात्, मुक्तस्य अभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम्—अथ कदाचित् एव अभिव्यज्यते, उप लब्धिव्यवधानात् अनात्मभूतं तादिति, अन्यतोभिव्याक्तिप्रसङ्गः, तथा च अभिव्यक्तिसाधनापेक्षता । उपलब्धिसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः, सर्वदा अभिव्यक्तिः अनभिव्यक्तिर्वा, न तु अन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न च समानाश्रयाणाम् एकस्य आत्मभूतानां धर्माणां इतरेतरविषयविषयित्वं संभवति विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वम्, अभिव्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य—सोऽन्यः परस्मात् नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपात् अत्यन्तवैलक्षण्यात्, शैत्यमिव औष्ण्यात्, परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः, परित्यक्तःस्यात । मोक्षस्य इदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थाधिकयत्नानुपपात्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीतिचेन्न, अविद्याभ्रमापोहार्थत्वात, नहि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति, आत्मनो नित्यैकरूपत्वात, किं तु तद्विषया अविद्या अपोह्यते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन, प्राक्तदुपदेशप्राप्तेः तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव । अविद्यावतः अविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतः विशेषः आत्मनः स्यादितिचेन्न अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमात, रज्जूषरशुक्तिकागगनानां सर्पोदकरजतमलिनत्वादिवत्, अदोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदृष्टिवत् अविद्याकर्तृत्वा कर्तृत्वकृत आत्मनोविशेषः स्यादिति चेन्न, 'ध्यायतीव लेलाय

तीव, इति स्वतः अविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात, अनेक व्यापारसंनिपातजनितत्वाच्च अविद्याभ्रमस्य, विषयत्वोपपत्तेश्च, यस्य च अविद्याभ्रमो घटादिवत विविक्तो गृह्यते, सः न अविद्या भ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनात् अविद्याभ्रम-वत्वमेवेति चेत्, न, तस्यापि विवेकग्रहणात् नहि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता, स तस्मिन् भ्रान्त इत्युच्यते, तस्य च विवेकग्रहणम्, तस्मिन्नेव च भ्रमः–इति विप्रतिषिद्धम् न जाने मुग्धोस्मीति दृश्यते इतिब्रवीषि-तद्दर्शिनश्च अज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यते इति च–तद्दर्शनस्य विषयो भवति, कर्मतामापद्यत इति तत्कथं कर्मभूतं सत् कर्तृस्वरूपदर्शिविशेषणम् अज्ञानमुग्धते स्याताम् । अथ दर्शिविशेषणत्वं तयोः, कथं कर्म स्याताम् दर्शिना व्याप्येति । कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति, अन्यश्च व्याप्यम् अन्यत व्यापकम्, न तेनैव तत् व्याप्यते, वद, कथं एवं सति, अज्ञानमुग्धते दर्शिविशेषणे स्याताम् । नच अज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानम् आत्मनः कर्मभूतमुपलभमानः उपलब्धृधर्मत्वेन गृह्णाति, शरीरे कार्श्यरूपादिवत् तथा। सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्वो लोकः गृह्णातीतिचेत् तथापि ग्रहीतुर्लोकस्य विविक्ततैव अभ्युपगता स्यात् । न जानेऽहं त्व दुक्तं मुग्धएव इति चेत्–भवतु अज्ञो मुग्धः, यस्तु एवं दर्शी, तं ज्ञम् अमुग्धं प्रतिजानीमहे वयम् । तथा व्यासेनोक्तम् 'इच्छादि

कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्—इत्यादि शतश उक्तम् । तस्मान्न आत्मनः स्वतः बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषः अस्ति, सर्वदा समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात । ये तु अतोऽन्यथा आत्मवस्तु परिकल्प्य बन्धमोक्षादिशास्त्रं च अर्थवादमापादयन्ति, ते उत्सहन्ते—खेपि शाकुनं पदं द्रष्टुम्, खं वा मुष्टिना आक्रष्टम् चर्मवद्वेष्टितुम्, वयं तु तत् कर्तुमशक्ताः सर्वदा समैकरसम् अद्वैतम् अविक्रियं अजम् अजरम् अमरम् अमृतम् अभयम् आत्मतत्वं ब्रह्मैवस्मः इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोऽर्थः इत्येवं प्रतिपद्यामहे । तस्मात् ब्रह्माप्येतीति उपचारमात्रमेतत्, विपरीतग्रहवद्देह संततेः विच्छेदमात्रम् विज्ञानफलमपेक्ष्य ॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । यैश्च उपाधिभूतैःकार्य्य करणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति, तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात् प्रयोजकौ धर्म्माधर्म्मौ इति पूर्वपक्षंकृत्वा, कामएवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेन अयं अर्थः अवधारितः, एवं मंत्रेणापीति बन्धं बन्धकारणं च उक्त्वा उपसंहृतं प्रकरणम्—'इति नु कामयमानःइति' 'अथाकामयमानः' इत्यारभ्य सुषुप्त दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं

ष आत्मकामतया यत् आप्तकामत्वमुक्तम्, तच्च सामर्थ्यात् न आत्मज्ञानमन्तरेण आत्मकामतया आप्तकामत्वमिति--साम-र्थ्याद् ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणम् इत्युक्तम् । अतः यद्यपि कामो मूलमित्युक्तम्, तथापि मोक्षकारणविपर्ययेण बन्धकारणम् अविद्या इत्येतदपि उक्तमेव भवति । अत्रापिमोक्षः मोक्षसाधनं च ब्राह्मणे नोक्तम्, तस्यैव दृढीकरणाय मंत्रउदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः ॥

सप्तमो मंत्रः

तदेष श्लोको भवति–यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीर ꣳ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः

भाष्यम्

तत् तस्मिन्नेवार्थे एषश्लोकः मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्-काले सर्वे समस्ताः कामाः तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते,आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते, ये प्रसिद्धा लोके इहामुत्रार्थाः पुत्रावित्तलोकैषणालक्षणाः अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ

श्रिताः आश्रिताः—अथ तदा, मर्त्यः मरणधर्मासन् कामवियोगा त्समूलतः, अमृतोभवति, अर्थात् अनात्मविषयाः कामाः अविद्यालक्षणाः मृत्यवः इत्येतदुक्तं भवति, अतः मृत्युवियोगे विद्वान् जीवन्नेव अमृतो भवति। अत्र अस्मिन् एव शरीरे वर्तमानः ब्रह्म समश्नुते, ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यते इत्यर्थः अतः मोक्षः न देशान्तरगमनादि अपेक्षते । तस्मात् विदुषो नोत् क्रामन्ति प्राणाः, यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते, नाममात्रं हि अवशिष्यते—इत्युक्तम्। कथं पुनः समवनी तेषु प्राणेषु, देहे च स्वकारणे प्रलीने, विद्वान् मुक्तः अत्रैव सर्वात्मा सन् वर्तमानः पुनः पूर्ववत देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यते—इत्यत्रोच्यते—तत् तत्र अयं दृष्टान्तः, यथा लोके अहिः सर्पः, तस्य निर्ल्वयनी, निर्मोकः, सा अहि निर्ल्वयनी, वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः, मृता प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता अनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता, शयीत वर्तेत—एवमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेन अनात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते। अथ इतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत् तत्रैव वर्तमानोपि अशरीर एव, न पूर्ववत् पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरः मर्त्यश्च, तद्वियोगात् अथेदानीम् अशरीरः अत

एव च अमृतः, प्राणः प्राणतीति प्राणः—'प्राणस्यप्राणम्, इतिहि वक्ष्यमाणे श्लोके, 'प्राणबन्धनं हि सोम्यमनः इति च श्रु·त्यन्तरे, प्रकरणवाक्यसामर्थ्या च्च पर एव आत्मा अत्र प्राणशब्द वाच्यः. ब्रह्मैवपरमात्मैव। किंपुनस्तत् तेज एव विज्ञानम् ज्योतिः, येन आत्मज्योतिषा जगत् अवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत् सत् आविभ्रंशात् वर्तते। यःकामप्रश्नो विमोक्षार्थः याज्ञवल्क्येन वरोदत्तो जनकाय सहेतुकः वन्धमोक्षार्थलक्षणः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक भूत सएष निर्णीतः सविस्तरः जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या, श्रुत्या संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाह विद्यानिष्क्रयार्थं जनकेनैवमुक्तमिति, कथम्, सोहम् एवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामि—इति ह एवं किल उवाच उक्तवान् जनको वैदेहः, अत्र कस्माद्धि मोक्षपदार्थे निर्णीते, विदेहराज्यम् आत्मानमेव च न निवेदयति एकदेशोक्ता वित्त सहस्रमेव ददाति, तत्रकोऽभिप्रायइति—अत्रकेचिद्वर्णयन्ति अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति, अतो न सर्वमेव निवेदयति, श्रुत्वाभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात् पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते, यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि, निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणात् इति मत्वा, श्लोकान् न वक्ष्यति—इति च भयात् सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति।

सर्वमप्येतत,असत पुरुषस्येव प्रमाणभूतायाःश्रुतेः व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेश्च–विमोक्षपदार्थे उक्तेपि आत्मज्ञानसाधने, आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वैषणापरित्यागः संन्यासाख्यः वक्तव्योऽर्थ शेषः विद्यते, तस्मात श्लोकमात्रशुश्रूषा कल्पना अनृज्वी, अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना, साचअयुक्ता सत्यांगतौ । न च तत् स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । ननु एवंसति, 'अत उर्ध्वं विमोक्षायैव, इतिवक्तव्यम्–नैषदोषः, आत्मज्ञानवत अप्रयोजकः संन्यासः पक्षे, प्रतिपत्तिकर्मवत–इति हि मन्यते, 'संन्यासेन तनुंत्यजेत् इतिस्मृतेः । साधनत्वपक्षेपि न, 'अत उर्ध्वं विमोक्षायैव इति प्रश्नमर्हति, मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात ।

अष्टमो मंत्रः ।

तदेते श्लोका भवन्ति अणुः पन्थाविततः पुराणोमा ँ स्पृष्टोऽनुवित्तोमयैव तेनधीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित उर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

भाष्यम् ।

आत्मकामस्य ब्रह्मविदोमोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते, विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति अणुः सूक्ष्मः पन्थाः

दुर्विज्ञेयत्वात्, विततः विस्तीर्णः, विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा 'वितरः' इति पाठान्तरात्, मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणः चिरंतनः नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात्, न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवत् आर्वाक्कालिकः, मां स्पृष्टः मया लब्ध इत्यर्थः, योहि येन लभ्यते सतं स्पृशतीव संबध्यते, तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गः मयालब्धत्वात्, 'मां स्पृष्टः इत्युच्यते, न केवलं मयालब्धः किंतु अनुवित्तो मयैव, अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानता निष्ठाप्राप्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता, पूर्वं तु ज्ञान प्राप्ति सम्बन्धमात्रमेवेति विशेषः । किम् असावेव मन्त्रदृक् एकःब्रह्मविधाफलं प्राप्तः नान्यः प्राप्तवान्, येन, 'अनुवित्तो मयैव, इत्यवधारयति—नैष दोषः अस्याःफलम् आत्मसाक्षिकमनुत्तम-मिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्, एवं हि कृतार्थात्माभिमान करम् आत्मप्रत्ययसाक्षिकम् आत्मज्ञानम्, किमतःपरम् अन्य-त्स्यात्—इति ब्रह्मविद्यां स्तौति, न तु पुनः अन्यो ब्रह्मवित् तत्फलं न प्राप्नोतीति, 'तद्यो योदेवानाम्, इति सर्वार्थश्रुतेः तदेवाह—तेन ब्रह्मविद्या मार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तः अन्येपिब्रह्म विद इत्यर्थः, अपियान्ति अविगच्छन्ति, ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम्, स्वर्गलोकशब्दः त्रिविष्टपवाच्यपि सन् इह प्रकरणात् मोक्षाभिधायकः, इतः अस्माच्छरीरपातात् उर्ध्वं जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥

इतिश्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पतिदेवराज पं० देवदत्तशर्म विरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे ईशकेनकठप्रश्नमुण्डक-माण्डूक्यऐतरेयतैत्तरीयछान्दोग्यबृहदारण्यादिदशोपनिषदां संक्षिप्तमंत्रसंग्रहस्संम्पूर्णः ।

अथ सर्वतंत्रस्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्मविरचिते

वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे दशोपनिषदां

संक्षिप्तार्थनिदर्शनेनोपक्रमोपसंहारावनुज्झितभाष्यावुपवर्ण्येते ।

अथ ईशोपनिषदि

" ईशावास्यमिदम् "

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता इति प्रथमो वेदार्थः । ईशावास्यमिद ँ सर्वमागृधः कस्य स्विद्धनम् । पुनरज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठा संम्भवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ॥

अनयोश्चनिष्ठयोर्मन्त्रदर्शितयोर्विभागः पुनरन्यत्रापि बृहदारण्यकादौ प्रदर्शित एव सोऽकामयत इत्यादिना कर्मनिष्ठोक्ता ज्ञाननिष्ठा च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इत्यादिना—

एतेन इषावास्येत्यादिसपर्यगादित्यन्तेन मंत्रव्यूहेन तथा

असुर्यानामित्यनेनाविद्वन्निन्दाप्रदर्शनेन विद्वद्विषयकेन ज्ञान निष्ठैव प्रदर्शिता। अन्ये च ये मंत्राः कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादयः अज्ञानिनांकामिनां जिजीविषूणां कर्मनिष्ठामेवाववोधयन्तिस्म।

एतावता ईषावास्योपनिषन्मंत्राणा संक्षिप्तसारार्थः। अवगन्तव्यः। तथाहि ईशा परमेश्वरेण जगत्यां यात्किञ्चित्तत सर्वं वास्यं तेन हेतुना त्यक्तेन त्यागेन आत्मानं भुञ्जीथाः पालयेथाः स्विदितिप्रश्ने यद्वा अनर्थकोऽव्ययः। कस्यापि धनं नास्ति धनस्यापीश्वररूपत्वात्अतः धनं मागृधिः गृधिमाकांक्षां धनविषयिकां माकार्षीः एतेन मंत्रेण ज्ञाननिष्ठाप्रदर्शिता कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यनेन कर्मनिष्ठाच प्रदर्शिता—तथाहि कर्माणि-कुर्वन्नेव शतंसमाः जीवितुमिच्छेत्—एवं त्वयि नरेनरदेहाभिमानिनि कामिनि अशुभं कर्म न लिप्यते—इतः अस्मात् प्रकारात अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येनाशुभं पापन्नस्पृशेत त्वामिति ॥

प्रथम वेदार्थ से यह अर्थ निर्गलित हुआ कि परमेश्वर अतिरिक्त जगत नहीं तद्रूप जगत होने से किसी के धन की आकांक्षा न करते हुए वैराग्य में अपने को रक्षा करो इससे ज्ञान निष्ठा दिखलाया— २ कुर्वन्नेवेह इस मंत्र से यावत जीव अग्नि होत्रादि कर्म करने से कामनावाले को पाप नहीं स्पर्श करता है इससे अन्य उपाय नहीं है कामनावाले जीवों के

उद्धार होने का जिससे पंच शूनादिदोष स्पर्श नं करे कर्म निष्ठावाले को इति–

अथ केनोपनिषदि " केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ॥ १ ॥

केनेषितमित्याद्युपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च अनन्तरं च गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्वशुद्ध्यर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्ग प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । एतेन स्वाभाविक्या प्रवृत्त्या हि शास्त्रविहीनानां पश्वादिवत्प्रवृत्त्या अधोगतिः स्यात् । अथैतयोर्पथोर्मध्ये कतरेणापि भाव्यम् ज्ञानिनां तु केवलेन ज्ञानेनैव मोक्षः कर्मिणां तु कर्मणा लोकप्राप्तिः तृतीयस्तु जायस्व म्रियस्वेतिपन्थाः क्षुद्राणां जन्तूनां 'जायस्व म्रियस्वेति' मंत्रवर्णनात् अतएव संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयैव जिज्ञासा केनोपनिषत्सम्मता इतिदिक् ॥

शिष्यगुरु परम्परा

केनोपनिषद् में पूर्व में संपूर्ण कर्म कह आये अब इस वखत

ब्रह्मविद्या कहने के लिये समस्तकर्माश्रयभूत प्राणोपासना भी कह चुके कर्म के अङ्गभूत सामवेद विषयक गायत्री उपासना विषयक ज्ञान कह कर वंशान्त कर्मकाण्ड प्रतिपादन किया यह सर्व कार्य करने वाले को निष्काम जो मुमुक्षु उसको सत्व शुद्धि होती है सकाम वाले को श्रौत स्मार्त कर्म करने से दक्षिणमार्ग में प्रवृत्त होता है और पुनरावृति के वास्ते होता है इस से श्रुति स्मृति विहीन गति वाले को पश्वादि की तरह अधोगति होता है कर्ममार्ग और ज्ञानमार्ग यह दो रास्ता हैं इन दोनों रास्ते से जो नहीं चलने वाले हैं उनको तृतीयमार्ग यह होता है शीघ्र २ जन्ममरण जैसे मशकपतंगादि जैसा श्रुति ने कहा है " जायस्व म्रियस्व " यानी जन्मो और मरो इस वास्ते संस्कार विशेष वाले जो मनुष्य हैं उनको ब्रह्मविद्या में प्रवृत्ति करने के लिये केनोपनिषत का निर्गलितार्थ है ॥

अथ कठोपनिषदि

सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्यान्तस्य रूपमिदम् 'उपनिषत' इति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासित ग्रन्थ प्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्या उच्यते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति उच्यते । ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविक विषयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां

विद्यामुपसद्योगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति, तेषाम विद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थ योगेन विद्योपनिषादित्युच्यते ॥

उप नि पूर्वक क्विबन्त षद्लृ धातुसे 'उपनिषत' बनता है उपनिषद सब्द से व्याख्यान करने लायक जो ग्रंथ विशेष हैं उससे कहा हुआ जानने का विषय विद्या है इसी विद्याको जानने के लिये मुमुक्षुलोग कठोपनिषद का अर्थानुसन्धानकरें इसवास्ते नाचिकेत और यमके संवाद से कठोपनिषद् ब्रह्म विद्या प्रवृत्ति भई है इसका प्रत्येक मंत्रों का अर्थ अत्यन्त सुलभ है तथापि कुछ मंत्रों का सुगमरीति से भाष्यानुसार हम लिखते हैं ॥

"अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैवप्रेयः" । १ ।

दो मार्ग हैं एक श्रेय दूसरा प्रेय श्रेय मोक्ष को कहते हैं प्रेय स्वर्गादि को कहते हैं जो मोक्षमार्ग ग्रहण करता है उसको ठीक होता है और जो स्वर्गादि की इच्छा करता है वह वारम्वार आता जाता है वेदान्त का तात्पर्य यह है यह दोनों मार्ग सकाम और निष्काम इनका आपस में परस्पर कोई सम्बन्ध नहीं इस लिये श्रुति में नानार्थे कहा है ॥

"श्रेयश्च प्रेयश्च" ।२।

इस कारण विद्वान् समझकर ग्रहण करें जो मोक्षमार्ग को ग्रहण करता हैं वह विद्वान् कहाता है और जो स्वर्गादि को चाहता है वह मूर्ख कहाता हैं ॥

"सत्वं प्रियान् प्रियरूपाद् इति" । ३ ।

सो तुमने हे नाचिकेत समझकर कामनाओं का परित्याग किया जिसमें बड़े बड़े मनुष्य भूले ।

"दूरमेंते विपरीते विषूची" । ४

अविद्या और विद्या यह दोनों बहुत दूर है आपस में एक दूसरे को विरोधी है अविद्या वाले को बहुत कष्ट है इसलिये अविद्या परित्याग करके विद्या की इच्छा करने वाले जो नाचिकेत है सो तुमको बहुत कामना में हमने फंसाया पर तुम लोभ को प्राप्त नहीं हुए ।

"अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः । ५

अविद्या में पड़ा हुआ अपने को पण्डित मानता हुआ जो तकलीफ उठाता हुआ जन्म मरण दुःख को प्राप्त होता है

वह मूर्ख है ऐसा उपदेष्टा अपने जन्मादि दुःख को भोगते दूसरे को भी भुगवाता है जैसे आंधा मनुष्य करके आंधरा पहुंचा जाय यानी स्वयं अन्धा पुरुष दूसरे अन्धे को किस प्रकार पहुंचा सक्ता है।

"न सांपरायः प्रतिभाति वालमिति । ६

कामनाओं से बंधे अज्ञानी मनुष्य को मोक्षमार्ग अच्छा नहीं लगता है ऐसे नास्तिक बारम्बार मेरे वशमें आते हैं।

"श्रवणायापि बहुभिर्योन लभ्य इति ॥ ७ ॥

बहुत कर्णों से जो नहीं प्राप्त होसक्ता है और सुनने वाले भी बहुत जिसको नहीं जानसके इस ब्रह्मविद्या को कहने वाला पंडित आश्चर्य है जो लाभ हो उन पंडित से जो जानने वाला है यह भी आश्चर्य है अर्थात् न कोई कहने वाला है न जानने वाला है।

"न नरेणावरेण प्रोक्त एष इति ॥ ८ ॥

अनभिज्ञ का कहा हुआ यह ब्रह्मविद्या विचार करने से भी फल नहीं देता नहीं कहने विना ब्रह्म विद्या चरितार्थ

नहीं हो सक्ती है इस वास्ते इसका विचार बहुत सूक्ष्म है इस में तर्कना करने लायक नहीं ।

" नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥ ९ ॥

ब्रह्मविद्या विषयक जो बुद्धि सो तर्क से नहीं हटानी चाहिये यह ब्रह्मविद्या गुरु शिक्षा विना फलवाली नहीं होती जिस बुद्धि को तुम पाचुके हो हे नाचिकेत तुह्मारे समान पूंछने वाला नहीं मिला ।

"जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यमिति ॥ १० ॥

मैं मोक्षमार्ग जानता हुं· ब्रह्म से भिन्न सब अनित्य है अनित्य से नित्य लाभ नहीं होता है तथापि अग्न्याधान यानी अग्नि होत्र निष्काम होकर हम करते हैं निष्काम वाले को अनित्य कर्म सत्व शुद्ध द्वारा मोक्ष देता है ॥

"कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठामिति ॥ ११ ॥

एतेन उक्तप्रकारेण कस्तं मदामदं देवं इत्याद्यन्तेन धर्मराजवाक्येन उपनिषद्मंत्रव्यूहेन एष एवार्थः निर्गलितो भवति न कर्मणा न ज्ञानकर्मणा कैवल्यं किंतु निष्कामकर्मणा सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ज्ञानशुद्धिः इति केवलेनैव ज्ञानेन कैवल्यम् ॥

इस कठोपनिषद में कहे हुए मंत्रों से स्पष्ट प्रतीत होता है कि केवल कैवल्य निःश्रेयस कर है ज्ञान से संसार प्रतीति होता है किन्तु यह जीव संसार समष्टि व्यष्टि जो दीखता है वह "नजायते म्रियते वा कदाचित्" इस मंत्र से यह जाना जाता है जीव न हुआ न मरेगा इस वास्ते अज है याने जन्म लेकर फिर मरने वाला कभी नहीं हुआ न है न होगा इसी मंत्र को भगवद्गीता में भी लिखा है इस वास्ते हमने कठोपनिषत् के उपसंहारार्थ संग्रह किया इससे यह सिद्ध हुआ कि जीव ही ब्रह्म है अज्ञान से संसार प्रतीत होता है ज्ञान होने पर स्वस्वरूप जो ब्रह्म सो वही हो जाता है ॥

प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्ने मंत्रः

"अरा इव रथ नाभौ ॥

यथा रथनाभौ वक्रदारुणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति तथैव यस्मिन् ब्रह्माणि सर्वे कलाः प्रतिष्ठिताः तं पुरुषं यस्त्वं वेद तं त्वां मृत्युर्जन्ममरणं मा परिव्यथाः अतः वः युष्मान् मा पराभूत् एतेन प्रश्नोपमिषन्मंत्रेणापि ब्रह्मविदेव ब्रह्मेति सुनिश्चितम् ॥

जैसे रथ के नाभिचक्र में टेढ़े काष्ठ प्रतिष्ठित होते हैं वैसे ही ब्रह्म में सब कला प्रतिष्ठित हैं ऐसे ब्रह्म के जाननेवाले

जो हैं उनको मृत्यु बाधा नहीं करता है सर्वज्ञकल्प जो आचार्य यानी सब विषय के जानने वाले जो आचार्य उनसे ब्रह्मविद्या पढ़नी चाहिये पढ़ करके जो एसा अपने को निदिध्यासन करेगा उसको मृत्युबाधा नहीं करेगा वह ब्रह्म वेत्ता ब्रह्म ही होता है यह प्रश्नोपनिषद् के मन्त्र से ज्ञात होता है ॥

मुण्डकोपनिषदि प्रथम मुण्डके मंत्रः
"अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" ॥८॥

'ब्रह्मा देवानाम्' इत्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्या संप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणं संबन्धमादावेवाह स्वयमेवस्तुत्यर्थम् एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणायासेन लब्धा विद्येति । श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणं संबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्याया ऋग्वेदादि लक्षणाया विधिप्रतिषेधमात्रपराया विद्यायाः संसारकारणा विद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरेति विद्या भेदकरणपूर्वकं 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इत्यादिना, तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिना । प्रयोजनं चासक्

दूब्रवीति 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इति 'परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे, इतिच । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारः, तथापि सन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भैक्षचर्यां चरन्तः' 'सन्यासयोगात' इतिच ब्रुवन् दर्शयति । विद्याकर्म विरोधाच्च । नहि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सहकर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम्, विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वाच्च काल संकोचानुपपत्तेः यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकतृत्वादिलिङ्ग न तत्स्थितंन्यायं वाधितुमुत्सहते नहि विधिशतेनापि तमः प्रकाशयोरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुम्,किमुतलिङ्गैः केवलैरिति। एवमुक्तसंवन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरः सराः सन्तः तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्मगमय त्यविद्यादि संसारकारणं वा अत्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत, उपानि पूर्वस्य सदेरेवार्थस्मरणात अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यारभ्य तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिरा श्चैतदन्तेन मुण्डकोपनिषन्मंत्रव्यूहेन संसारावस्थायां द्वैतमिवापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवत् अद्वैतं प्रतिपादयिता द्वासुपर्णावित्यादि ष्वपि वास्तवमद्वैतमेव उपाधौ विनिवृत्ते भवति इति प्रतिपादितम् ॥

विषय प्रयोजन अधिकारी संबन्ध दिखलाते हुए ब्रह्मा

से ब्रह्मविद्या को आविर्भाव बतलाते हुए अंगिरा प्रभृति महर्षियों द्वारा शिष्ट गुरु से ब्रह्मविद्या पढ़ने वाले को ब्रह्मविद्या सफल होती है यह बात कहकर अविद्याया मन्तरे वर्तमाना इस मंत्र से आरम्भ करके तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच इस मंत्र तक द्वैतसा प्रतीति होते भी यह संसार वास्तव अद्वैत है कारण इस में यह है कि संसार द्वैत तो सब किसी को प्रतीत हो ही रहा है तब अद्वैत मंत्रों को कहने का क्या प्रयोजन था इन सब विषयों का हमने भूमिका प्रकण में विशेष रूप से कहा है ॥

अथ माण्डूक्ये आगम प्रकरणम्

" ओं मित्येतदक्षर मिद ँ सर्वम् ॥ १ ॥

अथ माण्डूक्योपनिषदि ओंमित्येतदक्षरमिद ँ सर्वमित्यारभ्य " अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशम " एतदन्तेन जाग्रतस्वप्नसुषुप्तय इति अवस्थात्रयं प्रदर्श्य तुरीयावस्थायां पर्य्यवसितं ब्रह्म इति दर्शितम् पादव्यवहारेण च ओंकारस्य चत्वारः पादाः दर्शिताः पृथक् पृथक् अकार उकार मकारेति त्रीन् पादान् प्रदर्श्य ओंकारं संपूर्णं अतिदीर्घं चतुर्मात्रिकं तुरीयरूपमिति चोक्तः चतुर्थः पादः ओंकारस्याभेदेन ब्रह्मणि तात्पर्यं च

प्रदर्शितम् एतेन सुषुप्तितुरीययोरद्वैतमेव पर्यवसितम् बोध्यमिति चोक्तं एक एवात्मा सुषुप्तौ यथा निष्कलःनिष्प्रपंचः विज्ञानघनः आनन्दमयः सुषुप्तौ तुरीयायां च स एव जाग्रति स्वप्नेपि भवितु मर्हति इति स्पष्टमेवोक्तमद्वैतम् ॥

इस मांडूक्योपनिषद् में ब्रह्मवाचक जो ओंकार उससे प्राप्ति होने वाले जो ब्रह्म सो ही विषय है अधिकारी सम्बंध प्रयोजन पूर्ववत जानना इस ओंकार में चार चरण दिखलाया है अकार, उकार, मकार, चौथा ओंकार अकार, उकार से जाग्रत स्वप्न लेते हैं मकार से सुषुप्ति लेते हैं संपूर्ण ओंकार से तुरीयावस्था लेते हैं इसी को आनन्द घन विज्ञानमय ब्रह्म कहा करते हैं सुषुप्ति और तुरीया में जो स्थायी रूपसे ब्रह्म है वही जाग्रत स्वप्न में भी है किन्तु माया के उपाधि से प्रतीति नहीं होता है जैसे रज्जू अंधकार में सर्परूप में परिणत रहता है अज्ञानियों को इस से यह बात सिद्ध हुआ जीव और ब्रह्म किसी अवस्था में भिन्न नहीं हैं किन्तु ब्रह्म ही जीव है अहंकार से जीव को दुःख प्रतीत होता है ॥

ऐतरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये मंत्रः

आत्मा वा इदमेक एव । १

"आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत किंचन मिषत् सईक्षत लोकान्नुसृजा इति । इत्यारभ्य सएतेन प्रज्ञानेनात्मना-स्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गेलोके सर्वान् कामान् आप्त्वा अमृतः समभवत समभवत् इत्याद्यन्तेन मंत्रेण उत्पत्तिस्थितिभङ्ग क्रमेण संसारस्यानित्यत्वं प्रदर्शयता सर्वावस्थासु प्रब्रह्मैवानु-स्यूतमिति आत्मैव ब्रह्मेति स्पष्टं प्रतिपादयति ॥

ऐतरेयोपनिषदमे आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्य-त्किंचनमिषत् सईक्षत लोकान्नुसृजा इति यहां से लेकर स एतेन प्रज्ञानेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्" इस मंत्र पर्यंत उत्पत्ति स्थिति भङ्ग क्रमसे संसार की अनित्यता दिखलाते हुए जाग्रत स्वप्नसुषुप्ति तीनों अवस्था में ब्रह्म ही व्याप्त है और नित्य है जीवरूप भी वही है यह बात स्पष्ट बतलाया है

अथ द्वितीयाध्याये मंत्रः ।

" पुरुषेह वा अयमादितोगर्भो भवति ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये एषवाक्यार्थः जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृत असंसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वविद् सर्वमिदंजगत स्वतोऽन्य-द्वस्त्वंतरमनुपादायैवाकाशादि क्रमेण सृष्ट्वा स्वात्म प्रबोधनार्थं सर्वाणि च प्राणिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वात्मानं

यथा भूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत तस्मात्स एव सर्व शरीरेष्वेक एव आत्मा नान्य इति अन्योपि सम आत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यात् इति 'आत्मावा इद मेक एवाग्र आसीत् 'ब्रह्मततमम्' इति चोक्तम् अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनः वालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलकेव सुषिरम् इत्याद्याक्षेपसमाधानाभ्यां वाक्यार्थो निर्णीतो बोद्धव्यः ॥

तैत्तरीयोपनिषद्भाष्ये शिक्षावल्ली तत्र द्वितीयानुवाके मंत्रः

"शिक्षां व्याख्यास्यामः" ॥ १ ॥

'अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः' इत्यारभ्य आनन्दो ब्रह्मेति विजानात् एतदन्तो हि मन्त्रव्यूहः मुमुक्षणां षड् संपत्तिप्रदर्शन पुरः सरमुपक्रमोपसंहाराभ्यां शिक्षया च श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त कर्मण सत्वशुद्धौ अधिकारप्राप्तिः उत्तमाधिकारणाश्च केवलेन ज्ञानेनैव कैवल्यमिति वारम्वारमुद्बोधयाञ्चक्रे अत्र केचित ज्ञानप्राप्तौ केवल ब्रह्मभूतस्य न किंचित्सुखमिति ब्रुवन्ति तन्न– रमणीयम् । अत्रैव परमानन्दप्राप्ति द्वारा परमाह्लादश्रुतेः– तथाहि स एष मानुष आनन्दः इत्यारभ्य चतुर्थे मंत्र पर्यंतं मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकामहतानां श्रोत्रियाणां प्रत्यक्षो

विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः आनन्द इति एतेन ते पण्डितं मन्याः समाहिताः बोद्धव्याः शास्त्रप्रामाण्यात् 'शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति मानवाः मानसानि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः' 'न तर्केण मति रापनेया' इति श्रुतेश्च ॥

तैत्तरीयोपनिषद् में "अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः" इस मंत्र को आरम्भ करके 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इस मंत्र पर्यंत सब मंत्रों में मुमुक्षुओं का षट् संपत्ति दिखलाते हुए आरम्भ से समाप्ति पर्यंत यह बात कहा गया श्रुति स्मृति पुराणों में कहे हुए कर्मों से सत्वशुद्धि होती है सत्व शुद्धि होने से जीव उत्तमाधिकारी होता है कर्मफल की चाहना न करते हुए केवल ज्ञान से ही मुक्त हो जाता है यानी ज्ञानियों को कर्म न करने का पाप नहीं लगता केवल ज्ञान से ही मुक्त होता है अगर लोक के दिखलाने के लिये शुभ कर्म करे तौ भी कोई हानि नहीं होती है जैसे रामकृष्णादि और जनक वामदेवादि यह बात स्पष्ट दिखलाया है तैत्तरीयोपनिषद् में इसमें नई रोशनी वाले कोई आचार्य शंका करते हैं जब केवल ब्रह्म होगया तो इसको सुख क्या हुआ यह प्रश्न सुन्दर नहीं है क्योंकि इसी उपनिषद में यह बात कहा है मनुष्य का

जो कुछ आनन्द है याने सुख है उससे शतगुण गन्धर्व को है इसी प्रकार से उत्तरोत्तर ब्रह्मा पर्यंत जो आनन्द है उसके शतगुण ब्रह्मज्ञानी को आनन्द होता है इससे उनके शंका का समाधान होगया ब्रह्मज्ञानी के आनन्द के बराबर किसी को सुख नहीं होता है इसमें शास्त्र ही प्रमाण है जो शास्त्र कहता है वही मनुष्य को मानना चाहिये जो मन कहता है उसके करने वाले तो अज्ञानी हैं इसमें श्रुति प्रमाण है अपने कुतर्क से शास्त्र को नहीं हटाना चाहिये सब किसी के मत में शास्त्र और आचार्य को मानते हैं।

छान्दोग्योपनिषदि

"ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युपासीत"—

"ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्" इत्यारभ्योदशरावे आत्मानमवेक्षेत्येतदन्तेन मध्ये तु स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इत्यादयो मंत्राः वद्धाख्यायिकाभिर्भृशं चाद्वैतं निरञ्जनम्मकाय मव्रणं सैन्धवघनं विज्ञानघनं सच्चिदानन्दजीवमेववस्थात्रये प्रत्यापयन्ति ॥

अब यह छान्दोग्य में ॐ अक्षर उद्गीथ है। जिस वास्ते उच्चैः स्वर से गाया जाता है यही ॐकार ब्रह्म है इस मंत्र से

लेकर ब्रह्मा विरोचन के संवाद पर्यंत मंत्रों से और वीचमें श्वेत केतु के संवाद से अद्वैत ब्रह्म को कहा है जैसे कि श्वेतकेतु के पिता श्वेत केतु से कहते हैं कि "स आत्मा तत्वमसि श्वेत केतो" वह आत्मा तुम ही हो श्वेतकेतु। इस प्रकार नौ वार कहा है कि तुम ही ब्रह्म हो ब्रह्मा ने विरोचन और इन्द्र को कहा है कि पानी के सकोरे में अपने रूप को आप देखो तब आप लोगों को ब्रह्म बतलावैं ब्रह्मा का कहने का सारांश यह है कि प्रतिबिम्ब जल उपाधि से है वैसे ही तुम्हारा आत्मा माया उपाधि छूटने से ब्रह्म है इससे स्पष्ट हुआ कि अद्वैत एकही ब्रह्म है नई रोशनी वाले कोई आचार्य कहते हैं वेद संसार ही को कहता है यानी उपनिषद् भी द्वैत को ही बतलाता है यह बात ठीक नहीं है क्यों कर कि द्वैत तो सब किसी को दीख रहा है इसी को उपनिषद् क्यों कहेगा इस बात को भूमिका प्रकरण में हम वारम्बार लिख चुके हैं।

वृहदारण्योपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयब्राह्मणस्यादिमोऽयं मंत्रः "नैवेह किंचन अग्रआसीत्" इत्यारभ्य 'अहंवृक्षस्यरेरिवा' 'योस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते तस्य भयं भवति' 'अहं ब्रह्मेति अभयं प्राप्तोसि जनक' इति च 'अगाकामयमानो कामो निष्कामः इत्यादिभिः आख्यायिकोपनिवद्धैः. मंत्रैः कर्मिणां

गतागतं प्रदर्शयद्भिः। ब्रह्मविदां तु केवलेन ज्ञानेनैव कैवल्यमिति जीवनमुक्तत्वञ्चावबोधयद्भिः उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपनिषच्छब्दस्य स्पष्टार्थं च सूचयद्भिरद्वैतमेव सम्यगुपवर्णितमासीत ॥

ऋग्वेदीये तैत्तरीयोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीयो मन्त्रः 'प्रज्ञानम्ब्रह्मेति' महावाक्यम् यजुर्वेदान्तर्गतवृहदारण्योपनिषदि प्रथमाध्याये चतुर्थब्राह्मणे दशमो मन्त्रः 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत' 'तदात्मानमेवावेदहम्ब्रह्मास्मीतिं' अग्रे ऋषिर्वामदेवोवेदहम्ब्रह्मास्मीति महावाक्यम् सामवेदीयछान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्याये षष्ठप्रपाठकेश्वेतकेतूपाख्याने स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो महावाक्यम् आथर्वणवेदीयमाण्डूक्योपनिषदि द्वितीयोमन्त्रः स ॐ ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मेति वाक्यम् इति महावाक्य चतुष्टय मुपष्टकमवष्टभ्यैव प्रवृत्तानांश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानां सर्वधर्मप्रकाशकानामसंदिग्धानांमायात उद्यतस्त्रिजगतोः वर्णयतां केवलंब्रह्मण्येव पर्यवसितानां मायावादः प्रत्यक् सिद्धः इति

वृहदारण्योपनिषद् में प्रथमाध्याय के द्वितीय ब्राह्मण का पहिला मंत्र यह है 'नैवेहकिंचनाग्रासीत्' मतलब इसका यह है कि पहिले यह संसार नथा इस मंत्र से आरम्भ करके 'अथाकामयमानः' इस मंत्र तक केवल अद्वैत में संपूर्ण वृहदारण्य का तात्पर्य है जैसे कि 'अहं वृक्षस्य रेरिवा' इस

मंत्र का यह मतलब है मैं ही संसार का चलाने वाला हूं 'योऽस्मिन्नुदरमन्तरं' इस मंत्र का यह अर्थ है जो ब्रह्म से अपने को भेद मानता है उसी को भय होता है वामदेव ऋषिने कहा है में ही ब्रह्म हूं 'अहं ब्रह्मास्मि' इस मंत्र का अर्थ है ज्ञान होने पर जनक से याज्ञवल्क्य ने कहा है 'अभयं प्राप्तोसि जनक' तुमने अभय प्राप्त कर लिया "अथाकामयमानः" इस मंत्र से पहिले कर्म काण्डियों के कर्म के कामना होने से स्वर्गादि प्राप्ति और मर्त्यलोक में आना यह कह कर अकामनावाले को जीवन मुक्तत्व वर्णन किया इसी प्रकार चारों वेद के चार महावाक्य इस प्रकार हैं ऋक्शाखान्तर्गत एतरेयोपनिषद् में 'प्रज्ञानं ब्रह्म' यह महावाक्य है इस का अर्थ है कि चैतन्य ब्रह्म है यजुः शाखान्तर्गत बृहदराण्योपनिषद् में 'अहं-ब्रह्मास्मि' यह महावाक्य है वामदेव ऋषिने ब्रह्मज्ञानी होकर कहा है कि मैं ही ब्रह्म हूं आथर्वणोपनिषद् में 'अयमात्मा ब्रह्म' कहा है इस प्रकार गन्धमात्र भी उपनिषदों का द्वैत में तात्पर्य नहीं है इति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ॥

काश्चिद्विद्याटवीनां श्रुतिशतविलसद्वाटिकामध्यभागे
भक्तिंथ्यासक्तकल्पद्रुममणिविहसद्दीपिका सच्छ्रुतीनाम् ॥

तत्वं हुंकारभाजामपनयासि यदामानमन्तार्निलातुं
संप्राप्योच्चैर्मदीयेत्यपनय हृदयेमानमन्तः सतीनाम् ॥
वुद्धौ चित्प्रतिविम्बो यो जीवोणुस्संसरन्निव ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वासौ नैव शोकभाक् ॥ १ ॥

अथ विषयविशालदावानलवलयसंकलितान्तरात्मानो नेक जन्म दुर्व्वासनाललदुच्छिखावलिकवलिताशेषशेवधयोहम्ममेति विरुद्धाध्यसनतादात्म्यस्फुलिंगावपतनग्रस्त समस्तानंदसंदोहाम्बररुचयो मित्रामित्र पुत्र कलत्रधनधामरवनव्यापार समिद्धज्वलनाति तप्तसमस्तान्तरा रामाः चित्कारैर्दिशोभि पूरयन्तोभिप्लुत्योत्प्लुत्य यदा गन्तुमशक्ताः दुर्वार दावाभिपतनव्यग्र जाग्रत्प्रभावाः हाहाकारैः स्वान्तनुमपिराक्षितुमशक्ताः कुतोहि पुत्र कलत्रवन्धुवर्गान् तथापि शलभा इव विषयोन्मुखा मर्कटा इव प्रतिक्षणं नर्तनमारभमाणाः अनाद्य निर्वाच्या विद्योपस्थापित विषयमेवानुभवन्तस्संसरन्ति तस्यैव प्रहाणाय सर्ववेदान्ताः समारब्धाः सन्ति यद्यपि चाद्वैतवीथी पथिकैः प्राचीनावाचीनैः प्राचीनावाचीनेषु स्व स्व निवन्धेषु परमपुरुषार्थनिरूपणपन्थाः प्रतिष्ठापितः तमेवावलम्ब्य यियासवोपि प्राचीनावाचीनाः कृतकृत्याः वभूवुः तथापि मञ्जुपञ्जरशुकसरस्वतीति न्यायतः निश्श्रेयसश्रुतिवीथीमप्रदर्शिका संक्षिप्ता चेति पेशलदेशोक्ति

तिलका च श्रुतिसरस्वती कुतूहलाक्रान्तानां सुकुमारशेमुषीणां क्षितिपाकशासनानां सेव्येति प्रयत्नतः दशोपनिषद् मंत्रभाष्याणां रहस्यार्थः संक्षिप्तस्समुपवर्णितः। भूमिका प्रकरणे यास्सिद्धान्त. समुपवर्णितः। तस्यैव प्रमाणीकरणाय ईषादिदशोपनिषदां संक्षिप्ताः मंत्राः समुपवर्णिताः सभाष्याः येषामुपक्रमोपसंहाराभ्यां सूचना च समुपवर्णितैव तत्र तत्र ॥

पहिले ग्रन्थों में सब आचार्यों ने भक्तिमार्ग और मोक्ष मार्ग बड़े २ प्रयत्न और और बड़े २ प्रबन्धों को लिखा हैं उन्हें। सब का सारांश थोड़े ही में तोते के अच्छे पिंजड़े में बैठे हुए तोते की बातों के सुनने की इच्छा से प्रवृत्त होनेवाले को रामकृष्णादि शब्द जैसे भक्ति और मोक्ष के देने वाले हो जाते हैं वैसे ही थोडे वेदों का तात्पर्य है इसको खेलते हुए भी राजा लोग के सेवन करने से मोक्षमार्ग में अवश्य प्रवृत्त होगी इस वास्ते हमने इस प्रबन्ध को लिखा है ॥

॥ इति ॥

वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डेश्रीमद्भगवद्गीता

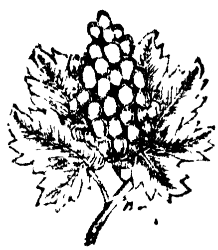
विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः

विषयाः	पृष्ठांकाः
पापी भगवद्भक्ति से पराङ्मुख होते है इसका वर्णन	१०५–१०६
चार प्रकार के भक्तों का वर्णन और उन चार भक्तों में ज्ञानी श्रेष्ठ है इस का वर्णन	१०७
भगवद्भजन द्वारा भक्तों की उत्तम गति प्राप्ति का वर्णन	१०८--१०९
प्रश्न सप्तक का उत्तर—	
अन्त्यभावना के अनुरोध से देहान्तर प्राप्ति कथन युद्धादि करने में सर्वदा भगवद्ध्यान पुरःसर अर्जुन को प्रवृत्त करना	११०–१११
अभ्यास योग युक्त को पुरुषोत्तम प्राप्ति का वर्णन और प्रणवोपासना की विधि	११२–११६
विष्णुभक्त की फिर आवृत्ति नहीं होती है ।	
परतत्व स्वरूप का वर्णन ।	
योग की प्रशंसा	११८–११९
परब्रह्म के तत्वज्ञान का उपदेश	१२०--१२३
मूढ कर्तृक अपने अपमान को स्वतत्वाज्ञान को मूल है इसका वर्णन ।	

विषयाः	पृष्ठांकाः

इति श्रीमद्भागवद्गीता विषयानुक्रमणिका

अथ वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे

सिद्धान्तपादस्य श्रीमद्भगवद्गीतार्थविवेचना प्रकरणम्,

* श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयाध्याये *

भाष्यम् ।

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः
न योत्स्य इति गोविन्द मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अत्र ' दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक, मित्यारभ्य यावत् 'न योत्स्य इति गोविन्द मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः । तथाहि—अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेषु 'अहमेतेषाम्' ममैते, इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्नेह विच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथंभीष्ममहं

संख्ये, इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मेयुद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते । तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहंकारा च भवति। तत्रैवंसति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारः अनुपरतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्म संन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं । अर्जुनं निमित्तीकृत्य आह भगवान्वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ॥

अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात कैवल्यं न प्राप्यते एव । किंतर्हि । अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य—'अथचेत्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यासि, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते, 'कुरुकर्म्मैव तस्मात्वम् इत्यादि । हिंसादियुक्तत्वात वैदिकं कर्म अधर्माय इतीयमप्याशंका न कार्य्या कथम् । क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तं क्रूरमपि स्वधर्म्म इति कृत्वा न

अधर्माय तदकरणे च 'ततः स्वधर्म्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि, इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्म्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवति—इति ॥

तदसत् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोः,अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् स्वधर्म्ममपि चावेक्ष्य, इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्वनिरूपणं कृतम्, तत्सांख्यम् तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्ता आत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति, ते सांख्याः । एतस्या बुद्धेः जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्म्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्टानलक्षणो योगः तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः । तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे, 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति, 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्, इति । एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः

कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोःयुगपदेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता। यथा एतद्विभागवचनम् तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण, 'किंप्रजया करिष्यामोयेषां नोयमात्मायं लोकः इति। तत्र च प्राक् दारपरिग्रहात् पुरुषः आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनम् पुत्रम्, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च। तत्र मानुषं कर्म्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनम्-'सोऽकामयत, इति अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्म्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि। तेभ्यः 'व्युत्थाय, प्रव्रजन्ति' इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम्। तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोभिप्रेतः स्याद्भगवतः॥

न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते, इत्यादिः। एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिः' इति॥

किंच--यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयो रेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्तरविषयएव प्रश्नः

स्यात नहि पित्तप्रशमनार्थिनः वैद्येन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यम् इत्युपादिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि इति प्रश्नः संभवति ॥

अथ अर्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणानिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयम्—मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसि—इति न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव 'द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तम् ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते विभाग-वचनादि सर्वमुपपन्नम् किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतः ' तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि, इति उपालम्भोऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेनवा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः यस्य तु अज्ञानात् रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयम् ' एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकर्तृ च इति ' तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तिः तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं

दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात, यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये, तद्वत् तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः। तत्वविन्नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते। यथा च स्वर्गादि-कामार्थिनः अग्निहोत्रादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठानाय आहिताग्नेः काम्ये एव अग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामि कृते विनष्टेऽपि कामे तदेव अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा च दर्शयति भगवान्–' कुर्वन्नपिनालिप्यते, न–करोति न लिप्यते ' इति तत्र तत्र ॥

यच्च ' पूर्वैं पूर्वतरं कृतम, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः, इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम्। तत्कथम् यदि तावत पूर्वे जनकादय तत्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः, ते लोकसंग्रहार्थम्, 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता, न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्यर्थः अथ न ते तत्वविदः ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्वशुद्धिम ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिम आस्थिता जनकादय इति व्याख्येयम। एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् 'सत्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति, इति। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः, इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां

वक्ष्यति–' सिद्धिंप्राप्तो यथा ब्रह्म ' इत्यादिनातस्माद्गीताशास्त्रे केवलादेव तत्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुच्चितात्, इतिनिश्चितोऽर्थः यथा चायमर्थः तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैवं धर्मसंमूढ़चेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे निमग्नस्य अर्जुनस्य अन्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान्वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनमुद्दिधारयिषुः आत्मज्ञानायावतारयन्नाह–

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यान् इत्यादि । न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात् परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात तान् अशोच्यान् अन्वशोच्यः अनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तम् अहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिना इति । त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतत् मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धम् आत्मनि दर्शयसि उन्मत्त इव इत्यभिप्रायः । यस्मात् गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासून्

अगतप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः । पण्डा आत्मविषया बुद्धि र्येषां ते हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्विद्य इति श्रुतेः। परमार्थतस्तुतान् नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचासि अतो मूढोऽसि इत्यभि प्रायः ॥ कुतस्ते अशोच्याः यतो नित्याः । कथम्—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न तु एव जातु कदाचित् अहं नासम् किंतु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव नित्य एव अहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः किं तु आसीरेव तथा न इमे जनाधिपाः न आसन् किं तु आसन्नेव । तथा न च एव न भविष्यामः किंतु भविष्याम एव सर्वे वयम् अतः अस्मात् देहविनाशात् परम् उत्तरकाले अपि । त्रिष्वपिकालेषु नित्या आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनमनात्म भेदाभिप्रायेण ॥ तत्रकथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्त माह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्ति र्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देह अस्य अस्तीति देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः

अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूनोभावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिः जीर्णावस्था इत्येताः तिस्रःअवस्थाः अन्योन्यविलक्षणाः। तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजने न उत्पजन आत्मनः। किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्था प्राप्तिः आत्मनोदृष्टा। तथा तद्वदेव देहात् अन्यो देहो देहांतरम् तस्य प्राप्तिःदेहान्तरप्राप्तिः अविक्रियस्यैव आत्मनः इत्यर्थः। धीरो धीमान् तत्र एवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते॥

यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मा इति विजानतः तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः। इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह–

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत॥ १४॥

मात्राः आभिःमीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि। मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः। ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतम् उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति। अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः विषयाः शब्दादयः। मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्ण

सुखदुःखदाः। शीतं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखम् तथा उष्ण-मपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुनः नियतरूपे यतो न व्यभिचरतः । अतः ताभ्यां सुखदुःखाभ्याम् पृथक् शीतोष्णयोः ग्रहणम् । यस्मात् ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमा-पायशीलाः तस्मात् अनित्याः । अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं वा माकार्षीः इत्यर्थः ॥ शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु---

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुख दुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः सः नित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ इतश्च शोकमोहौ अकृत्वा शीतोष्णादि सहनं युक्तम् यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

न असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनम् अस्तिता ॥

नहि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसद्भवति । विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत् तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च अनुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धि र्न व्यभिचरति तत् सत्, यद्विषया व्यभिचरति, तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत्, सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योः घटादि बुद्धिः व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्मात् घटादिबुद्धिविषयः असन् व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयः अव्यभिचारात ॥

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरति इति चेन्न पटादावपि सद्बुद्धि दर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः ॥

सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न पटादौ अदर्शनात् ॥

सद्बुद्धिरपि नष्टेघटे न दृश्यत इति चेन्न विशेष्याभावात । सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यात् न तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् ॥

एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमितिचेन्न, 'इदमुदकम्' इतिमरीच्यादौ अन्यतराभावेपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

तस्माद्देहादेः द्वन्द्वस्य च सकारणस्य असतो न विद्यते भाव इति तथा सतश्च आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्र अव्यभिचारात् इति अवोचाम ।

एवं आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोरपि दृष्टः उपलब्धः अन्तो निर्णयः सत सदेव असत असदेवेति तु अनयोः यथोक्तयोः तत्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म, तस्य नाम तदिति तद्भावः तत्वम् ब्रह्मणो याथात्म्यम् । तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्वदर्शिनः, तैः तत्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहञ्च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियत

रूपाणि द्वन्द्वानि, 'विकारोयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासते, इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्व इत्यभिप्रायः' ।

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदा इति, उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशि न विनष्टुं शीलं यस्येति । तु शब्दः असतो विशेषणार्थः । तत विद्धि विजानीहि । किम् येन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशम् । आकाशेनेव घटादयः विनाशं अदर्शनम् अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य । नैतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् । नाप्यात्मीयेन आत्मीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चित आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोपि आत्मा हि ब्रह्म, स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ।

किं पुनस्तदसत यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनो ऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः। यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्य अन्तः, तथा इमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्च अन्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरित्यर्थः। 'नित्यस्य, 'अनाशिनः, इति न पुनरुक्तम्, नित्यत्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशस्यच। यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते। विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते। तत्र नित्यस्य, 'अनाशिन, इति द्विविधेनापि नाशेन असम्बन्धः अस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः, तन्माभूदिति। 'नित्यस्य, 'अनाशिनः, इत्याह, अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः॥

ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् न आत्मनः स्वतः सिद्धत्वात्। सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति। नहि पूर्वम् इत्थमहम् इति आत्मानमप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते नहि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति। शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणम् अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वम् आत्मनः प्रतिपद्यते,

न तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः—'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म-य आत्मा सर्वान्तरः' इति ॥

यस्मादेवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युध्यस्व युद्धात् उपरमं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥

नहि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्त एव हि असौ शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीमास्ते अतः तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इति अनुवादमात्रम् न विधिः ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्यर्थं गीताशास्त्रम्, न प्रवर्तकम् इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचौ आनिनाय भगवान् । यत्तुमन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता इति एषा बुद्धिः मृषैव ते । कथम्

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते । १९ ।

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं यश्च एनम् अन्यो मन्यते हतं देहहननेन हतः अहम्,

इति हननक्रियायाः कर्मभूतम्, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञात वन्तौ अविवेकेन आत्मानम् ।'हन्ता अहम्' हतः अस्मि अहम्, इति देहहननेन आत्मानमहं प्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयम् आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति न च हन्यते न च कर्मभवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् ॥

कथमविक्रय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः
अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे। २०।

न जायते न उत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वा शब्दः चार्थे । न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते —न कदाचित जायते न कदाचित् म्रियते इत्येवम् । यस्मात अयम् आत्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चात्अभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः तस्मात न म्रियते । योहि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वा शब्दात् न शब्दाश्च अयमात्मा अभूत्वा वा भविता देहवत न भूयः । तस्मात् न जायते । यो हि

अभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते। नैवमात्मा। अतो न जायते यस्मादेवं तस्मात् अजः यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यश्च। यद्यपि आद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्यः अनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह—शाश्वत इत्यादिना। शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते। शश्वद्भवः शाश्वतः। न अपक्षयिते स्वरूपेण निरवयवत्वात्। नापि गुणक्षयेण अपक्षयः निर्गुणत्वात्। अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रियाप्रतिषिध्यते—पुराणइति। यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते अभिनव इति चउच्यते। अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः न वर्धते इत्यर्थः। तथा न हन्यते। हन्ति अत्र विपारिणामार्थे द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै। न विपरिणम्यते इत्यर्थः। हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे। अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते। सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः। यस्मादेवं तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः, इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः ॥

'य एनं वेत्ति हन्तारम्' इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता

कर्म च न भवति' इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेन अविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेद विजानाति अविनाशिनम् अन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेद इति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणम् अजं जन्मरहितम् अव्ययम् अपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण सः विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रियां करोति । कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित् कंचित् हन्ति न कथंचित् कंचित् घातयति इति उभयत्र आक्षेपएवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता । हन्तेस्तु आक्षेपःउदाहरणार्थत्वेन कथितः॥

विदुषः कं कर्मासंभवहेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति । ननु उक्त एवात्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः । सत्यमुक्तः । न तु सः कारणविशेषः अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियादात्मनः । न हि अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति चेत् न विदुषः आत्मत्वात् ।

न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो युक्तः कथं स पुरुषः इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धा आत्मा कल्प्यते एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतः अविक्रिय एव आत्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तानि अविदुषो विहितानि इति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्यापि अविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात् । तत्र अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषो नोपपद्यते इति चेत् न अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालम् । अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयम् 'कर्ताअहम्' 'ममकर्तव्यम्' इत्येवं प्रकारविज्ञानवतः अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति न तु तथा 'न जायते' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति किं तु नाहं कर्ता नाहं भोक्ता इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् नान्यदुत्पद्यते इति एष विशेष उपपद्यते । यः पुनः 'कर्ता अहम्' इति वेत्ति आत्मानम् तस्य 'मम इदं कर्तव्यम्' इति अवश्यं भाविनी बुद्धिः

स्यात् तदपेक्षया सः अधिक्रियते इति तं प्रतिकर्माणि संभवन्ति स च अविद्वान् 'उभौ तौ, न विजानीतः इति वचनात् विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च 'कथं स पुरुषः' इति। तस्मात् विशेषितस्य अविक्रियात्मदर्शिनः विदुषः मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः अत एव भगवान् नारायणः सांख्यान् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः 'द्वाविमावथपन्थानौ इत्यादि। तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव-विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान्–अतत्त्ववित् अहंकार-विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' तत्वावित्तु नाहं करोमि इति। तथा च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादि ।

तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति–'जन्मादिषड्भावविक्रिया रहितः अविक्रियः अकर्ता एकः अहमात्मा इति न कस्यचित् ज्ञानम् उत्पद्यते यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यासः उपदिश्यते इति। तन्न 'न जायते इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तर-संबंधविज्ञानमुत्पद्यते तथा शास्त्रात् तस्यैव आत्मनः अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् नोत्पद्यते इति

प्रष्टव्याः ते । करणागोचरत्वात् इति चेत् न 'मनसैवानुद्रष्टव्यम् इति श्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्म-दर्शने करणम् तथा च तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमात्रमेतत् । ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानम् अवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च-अज्ञानं दर्शितम् 'हन्ता अहम्, हतः अस्मि, इति उभौ तौ न विजानीत, इति । अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वम् हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतंदर्शितम् । तच्च सर्व क्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेः अविद्याकृतत्वम् । अविक्रिय-त्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूत-मन्यं प्रयोजयति 'कुरू, इति । तदेतत अविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्वासुदेवः विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थम् 'वेदा विनाशिनं....कथं स पुरुषः' इत्यादिना । क्वपुनः विदुषः अधिकार इति एतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानाम् इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति 'सर्व कर्माणि मनसा' इत्यादिना ॥

ननु मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः इति चेत् न सर्वकर्माणि इति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत् न मनोव्यापार

पूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः। शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानिकर्माणि वर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येदिति चेत् न 'नैव कुर्वन्नकारयन्' इति, विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासः अयं भगवता उक्तः मरिष्यतः न जीवतः इति चेत् न 'नवद्वारे पुरे देही आस्ते, इति विशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति संबन्धः न देहे आस्ते इति चेत् न सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वावधारणात् आसनाक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात् तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दः अत्र त्यागार्थः न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यास एव अधिकारःन कर्मणि इति तत्र तत्र उपरिष्टात् आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातम् तत्किमिवेति उच्यते ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात्

न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीनि । तथा न एनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मी करोति । तथा न च एनं क्लेदयन्ति आपः । अपां हि सावयवस्य वस्तुनःआर्द्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यम् । तत् न निरवयवे आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥

यतः एवं तस्मात् ।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुभूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते अस्यादीनि तस्मात् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात् स्थाणुः इव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः अयम् आत्मा । अतः सनातनः चिरंतनः न कारणात्कुतश्चित् निष्पन्नः अभिनव इत्यर्थः ॥

नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् यतः एकेनैव श्लोकेन आत्मनः नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तम् 'न जायते म्रियते वा इत्यादिना । तत्र यदेव आत्मविषयं किंचिदुच्यते, तत् एतस्मात्

श्लोकार्थात् न' अतिरिच्यते; किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तम्, किंचिदर्थतः इति । दुर्बोधत्वात् आत्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तुनिरूपयाति भगवान् वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामसंसारित्वबुद्धिगोचरतामापन्नं सत् अव्यक्तंतत्त्वम् संसारनिवृत्तये स्यात् इति ॥

किंच—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यत इति अव्यक्तः अयम् आत्मा । अत एव अचिन्त्यः अयम् । यद्धि इन्द्रियगोचरः तत् चिन्ताविषयत्वमापद्यते । अयम् त्वात्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्यः । अत एव अविकार्यः यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि न तथा अयमात्मा । निरवयवत्वाच्च अविक्रियः । न हि निरवयवं किंचित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वात् अविकार्य्यः अयमात्मा उच्यते तस्मात् एवंयथोक्तप्रकारेण एनं आत्मानं विदित्वा त्वं न अनुशोचितुमर्हसि हन्ताहमेषाम्, मयैते हन्यन्ते इति ॥

आत्मनः अनित्यत्वमभ्युपगम्य इदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि । २६ ।

अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात इति मन्यसे तथा प्रतितत्तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति, तथापि तथाभावेपि आत्मनि त्वं महाबाहो, न एवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥

तथा च सति

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि । २७ ।

जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्यभिचारी मृत्युः मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्य्योऽयं जन्ममरण लक्षणोऽर्थः । तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

कार्य्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुम्, यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनि अव्यक्तम् अदर्शनम् अनुपलब्धिः आदिःयेषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्य्यकरणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राङ्मरणात् व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तम् अदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोक्तम्–'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना, इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥

दुर्विज्ञेयोयं प्रकृत आत्मा, किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोयमात्मा इत्यत आह–

आश्चर्य्यवत्पश्यति कश्चिदेन
मास्चर्य्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्य्यवत् आश्चर्य्यम् अदृष्टपूर्वम् अद्भुतम् अकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्य्यवत् आश्चर्य्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति कश्चित्। आश्चर्यवत् एनं वदति तथैव च अन्यः आश्चर्य्यवच्च एनमन्यः शृणोति। श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वापि एनमात्मानं वेद न चैव कश्चित अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः यो वदति यश्च शृणोति सः अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति। अतो दुर्बोध आत्मा इत्यभिप्रायः॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥ ३०॥

देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यः निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्र अवध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही न वध्यः यस्मात् तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि॥

इह परमार्थतत्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीऽत्युक्तम्। न केवलं परमार्थतत्वापेक्षायामेव किं तु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमपि अवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचालितुम् नाऽर्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मात आत्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धमार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यम् । तस्मात धर्म्यात युद्धात् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥

कुतश्च तत युद्धं कर्तव्यमिसि उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छया च अप्रार्थिततया उपपन्नम् आगतं स्वर्गद्वारं अपावृतम् उद्घाटितं ये एतत इदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे-पार्थ, किं न सुखिनः ते ?

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवा-दिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापम् अवाप्स्यसि ॥

न केवलं स्वधर्मकीति परित्याग—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिः गुणैः संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते संभावितस्य च अकीर्तेः वरं मरणमित्यर्थः ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं वहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

भयात् कर्णादिभ्यः रणात् युद्धात उपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वम् दुर्योधनादीनां वहुमतो वहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं मतः वहुमतः भूत्वा पुनः यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च वहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादांश्च बहून् अनेकप्रकारान् वादिष्यन्ति तव अहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततः तस्मात् निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किम् ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः यतः एवं तस्मात् उत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः 'जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वे त्यर्थः ॥ तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । न एवं युद्धं कुर्वन् पापम् अवाप्स्यसि । इत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैरुक्तः, न तु तात्पर्येण। परमार्थदर्शनमिहप्रकृतम्। तच्चोक्तमुपसंह्रियते—'एषा ते ऽभिहिता, इति शास्त्रविषयविभाग-प्रदर्शनाय। इह हि प्रदर्शित पुनः शास्त्रविषयाविभागे उपरिष्टात् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्, इति निष्ठाद्वय विषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति इत्यत आह—

एषा ते ऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोंगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा ते तुभ्यम् अभिहिता उक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेक-विषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्ति-कारणम्। योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकम् ईश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमाम् अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोच-नार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः हेपार्थ, कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्त ज्ञानप्राप्त्यैव इत्यभिप्रायः ॥

किंचअन्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

न इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशः नास्ति यथा कृष्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य न अनैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच–नापि चिकित्सावत प्रत्यवायः विद्यते भवति किं तु स्वल्पमपि अस्य धर्मस्य योगधर्मस्य अनुष्ठितम् त्रायते रक्षति महतः भयात् संसारभयात जन्ममरणादिलक्षणात ॥

येयं सांख्ये बुद्धिरूक्ता योगे च, वक्ष्यमाणलक्षणा सा–

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरूनन्दन ।
वहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य वाधिका, सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरूनन्दन । याः पुनः इतरा विपरीतवुद्धयः, यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारो

ऽप्युपरमते ता बुद्धयः वहुशाखाः बह्वयः शाखाः यासां ताः-
वहुशाखाः बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च
बुद्धयः । केषाम् ? अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकवुद्धि-
रहितानामित्यर्थः ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

यास्तु इमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां
श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अवि
पश्चितः अमेधसः अविवेकिन इत्यर्थ। वेदवादरताः वह्वर्थवाद-
फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हेपार्थ, न अन्यत्
स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्ति इति एवंवादिनः
वदनशीलाः ॥

तेच—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः ! स्वर्गपराः

स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्म-फलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलम् जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचम् प्रवदन्ति इत्यनुषज्यते । क्रियाविशेष-वहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते वहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया वाचा वाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यंच भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्वहुलां तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्याभिप्रायः ॥

तेषांच—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यः ऐश्वर्यं च इति भोगै-श्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् । तया क्रियाविशेष-वहुलया वाचा अपहृतचेतसाम् आच्छादितविवेकप्रज्ञाना व्यव-सायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयते अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिः अन्तःकरणं बुद्धिः तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥ ये एवं विवेकबुद्धि-

रहिताः तेषां कामात्मनां यत् फलं तदाह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन, निष्कामो भव इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततः निर्गतः निर्द्वन्द्वो भव नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमः अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्कराइत्यतः निर्योगक्षेमोभव । आत्मवान् अप्रमत्तश्च भव । एष तव उपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानि ईश्वरायेत्यनुष्ठीयन्ते इत्युच्यते; शृणु—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

यथा लोके कूपतड़ागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके

यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिः अर्थः फलं, प्रयोजनं स सर्वः अर्थ सर्वतः संप्लुतोदकेऽपि यः अर्थः तावानेव संपद्यते, तत्र अन्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत्कर्मफलं स अर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्वं विजानतः यः अर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किंचित प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेद इति श्रुतेः । सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्याति । तस्मात प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्याधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥

तत्र च–

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मण्येव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलेतृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः एवं मा कर्मफलहेतुः भूः । यदा

हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्माणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण इति मा ते तव सङ्गः अस्तु अकर्माणि अकरणे प्रीतिर्मा भूत ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यमिति उच्यते—

योगस्थः कुरू कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थम्; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्माणि सत्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः तुल्यः भूत्वा कुरू कर्माणि । कोऽसौ योगः यत्रस्थः कुरू इति उक्तम् इदमेव तत्–सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः उच्यते ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तम्, एतस्मात्कर्मणः ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेण अतिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव हि अवरम् अधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात समत्वबुद्धियुक्तात कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनंजय, यत एवं ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणम् आश्रयमभयप्राप्तिकारणम् अन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः,'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा स्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तः कर्मसमत्वविषयया बुद्ध्या युक्त बुद्धियुक्तः सः जहाति परित्यजति इह अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः, तस्मात समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलम, स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः ईश्वरार्पितचेतस्तया तत कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं यत् बन्धनस्वभावान्यपि

कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात्समत्वबुद्धि-युक्तो भव त्वम् "

यस्मात्-

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्ट-देहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्योजातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनो भूत्वा, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैवबन्धः जन्मबन्धः तेन विनि-र्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः, पदं परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा 'बुद्धियोगाद्धनंजय' इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयाकर्मयोगजसत्वशुद्धिजनिता बुद्धि दर्शिता, साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात ।

योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यते इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धि र्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्यच ॥

यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेक रूपं कालुष्यं येन आत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तः करणं प्रवर्तते, तत तव बुद्धिः व्यतितरिष्यति व्यति क्रमिष्यति, अतिशुद्धभावमापत्स्यते इत्यर्थः तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यंश्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत तत् शृणु—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिः यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भवि-ष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्त-मस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन् आत्मनि इत्येतत्। अचला तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत। बुद्धिः अन्तःकरणम्। तदा तस्मिन्काले योगम्अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षण बुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव !
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इतिं प्रज्ञा यस्य सः स्थित प्रज्ञः तस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हेकेशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयम् वा किं प्रभाषेत । किम् आसीत व्रजेत किम् आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षण मनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य आ अध्याय परिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान् समस्तान्कामान् इच्छाभेदान् हेपार्थ, मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना स्वेनैव वाह्यलाभनिरपेक्षःतुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन अन्यस्मादलंप्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥

किंच—

दुखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुखेषु आध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु न उद्विग्नं न प्रक्षुभितं

दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयम् अनुद्विग्नमनाः। तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, न अग्निरिव इन्धनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात स वीतरागभयक्रोधः। स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदा उच्यते ॥

किंच—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्
नाभिनंदति नद्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् तत्तत शुभं अशुभं वा लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः। तस्य एवं हर्षविषादवर्जितस्य स विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥

किंच—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरते सम्यगुपसंहरते च अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मः अङ्गानि इव यथा कूर्मः भयात् स्वान्यङ्गानि उपसंहराति सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥

तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि कूर्माङ्गानीव संह्रियन्ते न तु तद्विषयो रागः स कथं संह्रियते इति उच्यते–

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाह्रियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतः रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः, स्वरसेन प्रवृत्तः रसिकः रसज्ञः, इत्यादिदर्शनात् । सोपि रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्ययतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा उपलभ्य 'अहमेव तत्' इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषय विज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । न असति सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदः ।

तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्य्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्य्यं चिकीर्षता आदौ इन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि, यस्मात्तदनवस्थापनं दोषमाह–

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः मेधाविनः अपि इति व्यवहितेन सम्बन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ यतः तस्मात्

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः, सन् आसीत मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मापरो यस्य स मत्परः, 'न अन्योऽहं तस्मात् इति आसीत इत्यर्थः ।

एवमासीनस्य यतेः वशे हि यस्य इन्द्रयाणि वर्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

अथेदानीं परा भविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायतः चिंतयतः विषयान् शब्दादीन् विषयाविशेषान् आलोचयतः पुंस पुरुषस्य संगः आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषु उपजायते उत्पद्यते । संगात् प्रीतेः संजायते । समुत्पद्यते कामः तृष्णा । कामात् कुतश्चित प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधात् भवति संमोहः अविवेकः कार्य्याकार्य्यविषयः क्रुद्धोहि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्य्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्य्याकार्य्यविषयविवेकयोग्यता अंतःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्य्याकार्य्यविषय-विवेकयोग्यम् । तदयोग्यत्वे नष्ट एवपुरुषो भवति अतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

सर्वानर्थस्य मूलयुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथेदानीं मोक्ष-कारणमिदमुच्यते–

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्सरा हि इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुः भवति सः ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः विषयान् अवर्जनीयान् चरन् उपलभमानः आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः आत्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातः विधेयः आत्मा अन्तः करणं यस्य सः अयं प्रसादम् अधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥

प्रसादे सति किं स्यात इत्युच्यते–

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥
प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिः पर्य्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानाम् आध्यात्मिकादीनां हानिः विनाशः अस्य यतेः उपजायते । किंच–प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मात् आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्य्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात् अवतिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः ॥

एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः इन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः ॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

नास्ति नविद्य तेनभवतीत्यर्थः, बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया अयुक्तस्य असमाहितान्तः करणस्य न च अस्ति अयुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा न च अस्ति अभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिः उपशमः । अशान्तस्य कुतः सुखम् ऽइन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिर्या तत्सुखम्, न विषयविषया तृष्णा । दुःखमेव हि सा न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यते इत्यर्थः ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति इत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यत् मनः अनुविधीयते अनुप्रवर्तते तत् इन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः अस्य यतेः हरति प्रज्ञाम् आत्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथम् वायुः नावमिव अम्भसि उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे यथावायुः नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥

'यततो हि, इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य अनेकधा उपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहरति—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यस्य यतेः हे महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैः मानसादि भेदैः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्य्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन् आह।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥ ६९॥

या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां। किं तत् परमार्थतत्वम् स्थितप्रज्ञस्य विषयः। यथा नक्तंचराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्वम् अगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम्। तस्यां परमार्थतत्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्त्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति इति उच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्वं पश्यतो मुनेः॥

अतः कर्म्माणि अविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम्। विद्यायां हि सत्यां उदिते सवितरि शार्वरमिव तमः

प्रणाशमुपगच्छति अविद्या । प्राक् विद्योत्पत्ते अविद्याप्रमाणवुध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । न अप्रमाणवुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः, 'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म इति हि कर्माणि कर्ता प्रवर्तते, न अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव । यस्यपुनः निशेव अविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम् इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसन्यासे एव अधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति—'तद्बुद्धयस्तदात्मानः, इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्य अधिकारम् ॥

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्यनुपपत्तिः इति चेन्न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । नहि आत्मनः स्वात्मनि प्रवर्तक-प्रमाणापेक्षता. आत्मत्वादेव । तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । नहि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेय व्यवहारः संभवति प्रमातृत्वं हि आत्मनः निवर्तयति अन्त्यं प्रमाणम् निवर्तयदेव च अप्रमाणीभवति, स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वाधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य । तस्मात् न आत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥

विदुषः त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिः नतु

असंन्यासिनः कामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् आह ।

आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

आपूर्य्यमाणं अद्भिः अचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिः यस्य तम् अचलप्रतिष्ठम् समुद्रं आपः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत् कामाः विषयसन्निधावपि सर्वतः इच्छाविशेषाः यं पुरुषं–समुद्रमिव आपः–अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, सः शान्तिं मोक्षं आप्नोति, न इतरः कामकामी, काम्यन्त, इति कामाः विषया तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी नैव प्राप्नोति इत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्–

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान् अशेषतः कार्त्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः। निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन् निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदं इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितः इत्येतत्, सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित् शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति
स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥ ७२॥

एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवा इयं स्थितिः सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैव अवस्थानम् इत्येतत् हेपार्थ, न एनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति नमोहं प्राप्नोति। स्थित्वा अस्यां स्थितौ ब्राह्मयां यथोक्तायां अन्तकालेपि अन्त्ये वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृति मोक्षं ऋच्छति गच्छति। किमु वक्तव्यम् ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येव अवतिष्ठते स

ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति इति ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्, इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता– 'एषा ब्राह्मी स्थितिः, इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्माणि' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिम् उक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीकृतबुद्धिः अर्जुनः उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने यत् साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारंपर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यात् इति युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य तदनुरूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्, इत्यादि, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतः युक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

केचित्तु–अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं

भगवतः प्रतिवचनम् वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संवन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रातिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रातिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति । कथम् ? तत्र सम्वन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः गीताशास्त्रे निरूपितः अर्थः इत्युक्तम्, पुनः विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यत इत्येतत् एकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति । इहतु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः । तत्र कथम् ईदृशं विरुद्धमर्थम् अर्जुनाय ब्रूयात् भगवान् श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ।।

तत्रैतत् स्यात्-गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति । एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथम् सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानात् मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ॥

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनम् 'केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानांमोक्षः प्रतिषिध्यते इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य

'ज्ञानादेव केवलात्' इत्युच्यते इति । एतदपिविरुद्धम् । कथम् गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते नतु आश्रमान्तराणाम् इति कथं विवेकिभिःशक्य-मवधारयितुम् । किं च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ॥

अथ श्रौतैः स्मार्तश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयः मोक्षाय, उर्ध्व-रेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानात मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्य आयासवाहुल्यात, श्रौतं स्मार्तं च वहुदुःखरूपं कर्म शिरसिआरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासवाहुल्यकारणात् मोक्षः स्यात, न आश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वात इति, तदप्यसत, सर्वोप-निषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्म संन्यासविधानात, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः—न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात । पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्चलोकै-षणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति, 'तस्मात न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः' 'न्यास एवात्यरेचयत् इति, न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः, इति च ब्रह्मचर्य्यादेव

प्रव्रजेत्, इत्याद्याः श्रुतयः। 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज। उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्यज। संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया। प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्य माश्रिताः, इति बृहस्पतिः। 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः, इति शुकानुशासनम्। इहापि च, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि ॥

मोक्षस्य च अकार्य्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम्। नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानि इति चेत् न असंन्यासिविषयत्वात प्रत्यवायप्राप्तेः। नहि अग्निकार्य्याद्यकरणात् संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः, यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम्। न तावत् नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य कल्पयितुं शक्या, 'कथमसतः सज्जायेत इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः। यदि विहिताकरणात असंभाव्य मपि प्रत्यवायं ब्रूयात् वेदः, तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाण मित्युक्तं स्यात, विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात् तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकं इत्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्। न चैतदिष्टम् तस्मात् न संन्यासिनां कर्म्माणि। अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, 'ज्यायसी चेत कर्मणस्ते मता बुद्धिः इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य त्वया अनुष्ठेयम् इत्युक्तं स्यात्, ततः अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः, इति । अर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते, या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः, सापि उक्तैव इति तत् किंकर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव, इति उपालम्भः प्रश्नो वा न कथंचन उपपद्यते । न च अर्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता उक्तं पूर्वम् इति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्, इति विवेकतः प्रश्नः स्यात् ॥

यदि पुनः एकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्नः उपपन्नः 'ज्यायसी चेत' इत्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनम् नोपपद्यते । न च अज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात केवलादेव ज्ञानात् मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ॥

ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' इति च एकविषयैव

प्रार्थना अनुपपन्ना उभयोः समुच्चयसंभवे । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इति च ज्ञानानिष्ठासंभवम् अर्जुनस्य अवधारणेन दर्शयिष्यति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता अभिप्रेता बुद्धिःज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदा एकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नम् अर्जुनेन कृतं स्यात्, न हि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति, तत किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशव इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवता उक्तः अर्जुनेन च अवधारितश्चेत्, 'तत्किं कर्मणि घोरे मां' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥

किंच—

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेणेव, यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव, मम बुद्धिव्यामोहापनयनाय हि प्रवृत्तः त्वं तु कथं मोहयसि ? अतः ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसि इव मे मम इति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे, तत्रैवं सति तत् तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण श्रेयः अहम् आप्नुयां प्राप्नुयाम्, इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते ॥

यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्, तत् कथं तयोः " एकं वद " इति एकविषयैव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । नहि भगवता पूर्वमुक्तम्, अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव द्वयम् । इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवम् आत्मनो मन्यमानः एकमेव प्रार्थयेत् ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच-

श्रीभगवानुवाच

लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्य्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासाम् अभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इत्याह तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानाम् आत्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्य्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैवयोगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयम् भगवता इष्टम् उक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम् कथमिह अर्जुनाय उपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृकं एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात यदि पुनः 'अर्जुनः ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति

अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति, मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात्। तच्चायुक्तम् तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥

यत् अर्जुनेन उक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितम् अनिराकरणात। तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वम्, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात्। भगवतः एवमेव अनुमत मिति गम्यते ॥

'मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि' इति विषण्ण मनसमर्जुनम् 'कर्मनारम्भे इत्येवं मन्वानमालक्ष्य आह भगवान् न कर्मणामनारम्भात इति। अथवा–ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्पर विरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत अनुष्ठातुमशक्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्ति हेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वम् न स्वातन्त्र्येण' ज्ञान निष्ठा तु कर्म निष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

न कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनाम् ' 'ज्ञान मुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि, इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात्, अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्म स्वरूपेणैव अवस्थानमिति यावत् । पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति वचनात् तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनःकारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिरस्ति कर्मयोगो पायत्वम् च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च, प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन ' इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वम्, प्रतिपादितम् । इहापि च ' संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ' ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ' ' यज्ञोदानतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

ननु च, अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्, इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणा मनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेण ? इति प्राप्तम् । अतः आह–न च संत्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं–नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञान रहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति इति ।

हेत्वाकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

न हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चित तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ' गुणैर्यो न विचाल्यते ' इति । सांख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानामेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां

इत्यत्र ॥

यत्त्वनात्मज्ञः चोदितं कर्म नारभते इति तदसदेवेत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य यः आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् चिन्तयन् इन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परंमनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं च अपेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टानि आहुः पण्डिताः । तथा इन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । तथा मनसः तु परा बुद्धिः निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्य :बुद्ध्यन्तेभ्यः आभ्यन्तरः । यं देहिनम् इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तम् । बुद्धेः परंतस्तु सः सः बुद्धेः द्रष्टा पर आत्मा ।.

ततः किम्--

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

एवं बुद्धेः परम् आत्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक् स्तम्भनं कृत्वा आत्मानं स्वेनैव आत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधायेत्यर्थः । जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेन आसदः आसादनं प्राप्तिः यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेक विशेषमिति ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति नमे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन । अहंकाराभावात । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणाम् 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तम् तदभावात न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इति एवं यः अन्योऽपि माम् आत्मत्वेन अभिजानाति 'नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा'

इति सः कर्मभिः न बध्यते, तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्ति इत्यर्थः ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अपि अस्ति बोद्धव्यम् ' बोद्धव्यं च अस्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य ' तथा अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यम् अस्ति इति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्मात् गहना विषमा दुर्ज्ञेया-कर्मणः इति उपलक्षणार्थं कर्मादीनाम्-कर्माकर्मविकर्मणां गतिः याथात्म्यं तत्वम् इत्यर्थः ॥

किं पुनस्तत्वं कर्मादेः यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातम् ।

उच्यते—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्माणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्माणि, क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रम्, तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्,अकर्माणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्योः-वस्तु अप्राप्यैव हि सर्वएव क्रियाकारकादि

व्यवहारः अविद्याभूमौ एव-कर्म यः पश्येत पश्यति, सः बुद्धिमान् मनुष्येषु, सः युक्तः योगी च कृत्स्नकर्मकृत समस्तकर्मकृच्च सः इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते, 'कर्माणि अकर्म यः पश्येत् इति, 'अकर्मणि च कर्म इति नहि कर्म अकर्म स्यात्, अकर्मवा कर्म। तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा। न, अकर्म एव परमार्थतः सत् कर्मवत अवभासते मूढदृष्टेः लोकस्य, तथा कर्मैव अकर्मवत। तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्-'कर्मण्यकर्मयः पश्येत इत्यादि। अतो न विरुद्धम्। बुद्धिमत्वाद्युपपत्तेश्च 'बोद्धव्यम्, इति च यथा भूतदर्शनमुच्यते। न च विपरीतज्ञानात् अशुभात मोक्षणं स्यात 'यत ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ऽशुभात्, इति च उक्तम् तस्मात् कर्म्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिः तद्विपर्ययग्रहण निवृत्यर्थं भगवतो वचनम्, 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि। नचात्र कर्माधिकरणमकर्म अस्ति, कुंडे वदराणीव। नापिअकर्माधिकरणं कर्मास्ति, कर्माभावत्वादकर्मणः। अतः विपरीतगृहीते एव कर्म्माकर्मणी लौकिकैः,। यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम्। ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न कचित् व्याभिचरति-तत न, नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात, दूरेषु चक्षुषा असंनिकृष्टेषु गच्छत्सु

गत्यभावदर्शनात, एवं इहापि अकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते, 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत् इत्यादि।

तदेतत् उक्तप्रतिवचनमपि असकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शन भावितया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमपि असकृत तत्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयति इति पुनः पुनः उत्तरमाह भगवान्, दुर्विज्ञेयत्वं च आलक्ष्य वस्तुनः। अव्यक्तोय मचिन्त्योयम्' 'नजायते म्रियते' इत्यादिना आत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः उक्तः वक्ष्माणश्च। तस्मिन् आत्मनि कर्माभावे अकर्माणि कर्मविपरीतदर्शनम् अत्यन्तनिरूढम्, यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः,। देहाद्याश्रयं कर्म आत्मन्यध्यारोप्य 'अहंकर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यम्, इति च, तथा, 'अहं तूष्णीं भवामि, येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्याम् इति कार्य्यकरणाश्रयं व्यापारो परमं तत्कृतं च सुखित्वम आत्मनि अध्यारोप्य,न करोमि किंचित् तूष्णीं सुखमासे' इति अभिमन्यते लोकः। तत्रेदं लोकस्य विपरीत दर्शनापनयाय आह भगवान् 'कर्मण्यकर्म यःपश्येत' इत्यादि।

अत्र च कर्म कर्मैव सत् कार्य्यकरणाश्रयं कर्मरहिते अवि-

क्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तम्, यतः पण्डितोपि अहं 'करोमि इति मन्यते। अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विववृक्षेषु गतिप्रातिलोम्येन अकर्म कर्माभावं यथा भूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत, अकर्माणि च कार्य्यकरण व्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते 'तूष्णीमकुर्वन् सुख मासे, इत्यहं कार.भिसंधिहेतुत्वात, तास्मिन् अकर्माणि च कर्म यः पश्येत, यः, एवंकर्म्माकर्मविभागज्ञः सः बुद्धिमान् पण्डितःमनुष्येषु सः युक्तः योगी.कृत्स्नकर्मकृच सः अशुभात् मोक्षितः कृतकृत्यो भवति इत्यर्थः। अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित,कथम् नित्यानां किल कर्मणां ईश्वरार्थे अनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावात अकर्म्माणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्या। तेषां च अकरणम् अकर्म, तच्च प्रत्यवायफलत्वात कर्म उच्यते गौण्यैववृत्या। तत्र नित्ये कर्माणि अकर्म यः पश्येत फलाभावात. यथाधेनुरपि गौः अगौः इत्युच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् तथा नित्याकरणे तु अकर्माणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवाय फलं प्रयच्छाति इति॥

नैतत युक्तम् व्याख्यानम्। एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः 'यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्. इति भगवता उक्तं वचनं बाध्येत। कथम्. नित्यानामनुष्ठानात अशुभात् स्यात् नाम

मोक्षणम् नतु तेषां फलाभावज्ञानात् नहि नित्यानां फलाभावज्ञानम् अशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितम् नित्यकर्म ज्ञानं वा। न च भगवतैवेहोक्तम् एतेन अकर्मणि कर्म दर्शनं प्रत्युक्तम् नहि अकर्मणि 'कर्म' इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् न च 'अकरणात् नित्यस्य प्रत्यवायो भवति इति विज्ञानात् किंचित्फलं स्यात नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् नापि कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात अशुभात् मोक्षणं बुद्धिमत्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्वादि च . फलं उपपद्यते स्तुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेवहि साक्षात् अशुभरूपम्। कुतः अन्यस्मा दशुभात मोक्षणम्। न हि तमः तमसो निवर्तकं भवति।

ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनम् अकर्मणि वा कर्मदर्शनम् न तत मिथ्याज्ञानम् किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम्—न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अश्रवणात् नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनायां कश्चिद्विशेष उपलभ्यते। स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुम् नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यात्, इति तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत, इत्यादिना किम्। तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात्। न च एतत् छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापि शब्दान्तरेण

पुनः पुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात इत्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्ये वाधिकारस्ते, इत्यत्र हि स्फुटतरउक्तः अर्थः, न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव । नानिष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति, तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् नापि नित्यानां अकरणात् अभावात् प्रत्यवायभावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते भावः, इति वचनात्, कथं असतः सज्जायेत, इति च दर्शितम् असतः सज्जन्मप्रतिषेधात । असतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत, सच्चापि असत् भवेत् इत्युक्तं स्यात् । तच्च अयुक्तम् सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात् कर्मशास्त्रम् दुःखस्वरूपत्वात, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्य्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात अनर्थायैव उभयथापि करणे च अकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च 'नित्यं निष्फलं कर्म' इति अभ्युपगम्य, 'मोक्षफलाय, इति ब्रुवतः । तस्मात यथा श्रुत एवार्थः ' कर्मण्यकर्म यः ' इत्यादेः तथा च व्याख्यातः अस्माभिः श्लोकः—

तदेतत् कर्मणि अकर्म दर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि, समारभ्यन्ते इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैः तत्कारणैश्च संकल्पैः वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थम्, निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थम्। तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः ब्रह्मविदः।

यस्तु अकर्मादिदर्शी स अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्माणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राक् विवेकतः प्रवृत्तः। यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात, सः सर्वकर्माणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव। सः कुतश्चित् निमित्तात कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावात लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्माणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात तदीयं कर्म अकर्मैव संपद्यते इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥

त्यक्त्वा कर्मसु अभिमानं फलासंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तः निराकांक्षो विषयेषु इत्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः आश्रयो नाम यत् आश्रित्य पुरुषार्थं ससाधयिषति दृष्टादृष्टेष्ट फलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् तेन एवं भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् स साधनं कर्म परित्यक्तव्यमेव इति प्राप्ते, ततः निर्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्माणि अभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् नैव किंचित् करोति सः ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात् ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥

निराशीः निर्गताः आशिषः यस्मात् सः निराशीः,

यतचितात्मा चित्तम् अन्तःकरणं आत्मा वाह्यः कार्यकरण-संघातः तौ उभावपि यतौ संयतौ येन सः यत् चित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनम्, केवलं तत्रापि अभिमान-वर्जितम्, कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नोति किल्विषम् अनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्विषमेव वन्धापादकत्वात । तस्मात् ताभ्यां मुक्तः भवति संसारात् मुक्तो भवति इत्यर्थः ।

'शारीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म अभिप्रेतम्, आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति ? किं च अतः यदिशरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरम् इति ? उच्यते-यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरम् अभिप्रेतं स्यात, तदा दृष्टादृष्टप्रयोज-नम् कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्विषम् इति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनम् शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्वषम् इत्यपि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । 'शारीरंकर्म कुर्वन्' इति विशेष-णात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किल्विषम इत्युक्तं स्यात् ।

तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनम् विरूद्धम् आपद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनम् कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यम् अन्यत् अकुर्वन् तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनम् केवलशब्दप्रयोगात् 'अहंकरोमि' इत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन् नाप्नोति किल्विषम् । एवं भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्विषप्राप्त्यसंभवात् किल्विषं संसारम् न आप्नोति, ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यते एव इतिपूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादएव एषः । एवम् 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म अर्पणं येन करणेन ब्रह्मवित् हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैव अर्पणम् इति, यथा यद्रजतं तत् शुक्तिकैवेति । 'ब्रह्म अर्पणम् इति, 'असमस्ते

पदे । यत् अर्पणबुद्ध्यागृह्यते लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्महविः तथा यत् हविर्बुद्ध्यागृह्यमाणं तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा 'ब्रह्माग्नौ, इति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैवकर्तेत्यर्थः । यत् तेन हुतं हवन-क्रिया तत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्यम् फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्म कर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म ब्रह्मबुध्युपमृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यत् अर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तत् अस्य अध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति अभिजानतः विदुषः कर्माभावः । कारकबुद्ध्यभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत् कर्त्रभिमानफलाभिसंधि-मच्च दृष्टम्, न उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभि-मानफलाभिसन्धिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादि-कारकक्रियाफलभेदबुद्धिकर्म । अतः अकर्मैव तत् । तथा च

दर्शितम् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः, गुणा गुणेषु वर्तन्ते, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित् इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति। दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनांकर्मणां कार्य्यविशेषस्य आरम्भकत्वं दृष्टम् तथा इहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषः अकर्म संपद्यते । अतः उक्तम् 'समग्रं प्रविलीयते' इति ॥

अत्रकेचिदाहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि, ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत् तदेव कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यते, किंतु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिः, यथा वा नामादौब्रह्मबुद्धिरिति ।

सत्यम्, एवमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितम् अनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य, श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं वचनम्, 'ब्रह्मार्पणं, इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादने, अन्यथा सर्वस्य

ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये तु अर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिक्षिप्यते नामादिष्विव चोति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्या उक्ता इह विवक्षिता स्यात् अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्, इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्यग्दर्शनम् अन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यते इति । प्रकृतविरोधश्च सम्यग् दर्शनं च प्रकृतम् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, इत्यत्र, अन्ते च सम्यग् दर्शनम्, तस्यैव उपसंहारात् । श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात ज्ञानयज्ञः, ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्, इत्यादिना सम्यग्दर्शन स्तुतिमेव कुर्वन् उपक्षीणः अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिअप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम् । तस्मात् यथा व्याख्यातार्थः एवायं श्लोकः

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान् श्रद्धालुः लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह–तत्परः, गुरुपसदनादौ अभियुक्तः ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावान् । तत्परः, अपि अजितेन्द्रियः स्यात् इत्यतः आह–संयतेन्द्रियः, संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः

संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञानं लभते। प्रणिपातादिस्तु वाह्योऽनै कान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसंभवात्, न तु तत् श्रद्धावत्वादौ इत्येकान्ततः ज्ञानलब्ध्युपायः। किं पुनः ज्ञानलाभात् स्यात् इत्युच्यते—ज्ञानंलब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्ति उपरतिं अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति सम्यग् दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवति इति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयः न निवध्यते कर्मभिः ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव, तस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनिश्यति—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥

तस्मात् पापिष्ठम् अज्ञानसंभूतम् अज्ञानात् अविवेकात् जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्य, आत्मविषयत्वात् संशयस्य। नहि परस्य संशय परेण छेत्तव्यतां प्राप्तः येन स्वस्येति विशेष्येत। अतः आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति। छित्वा एनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतम् योगं

सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानम् आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ च इदानीं युद्धाय भारत इति ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, इत्यारभ्य 'सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत्' ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्, 'यदृच्छालाभसंतुष्टः, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः' 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्, 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' 'योगसन्यस्तकर्माणम् इत्येतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासम् अवोचत् भगवान् । छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठ, इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणम् अनुतिष्ठ इत्युक्तवान् तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्, कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावात्, अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं न इतरत् इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच–' संन्यासं कर्मणां कृष्ण इत्यादिना ॥

ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसन्यासम् अवोचत्, ननु

अनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया अयं प्रश्नः अनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो न उपपद्यते; प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नः युज्यत एवेति वदामः । कथम् ? पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतयाविवक्षितत्वात्, प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात् अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यत एव; न पुनः आत्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितम्, इत्येवं मन्वानस्य अर्जुनस्य कर्मानुष्ठाकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमपि अस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधात अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यम् न इतरत् इति प्रशस्यतर विविदिषया प्रश्नः न अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुः अभिप्रायः एवमेवेति गम्यते । कथम् ? 'संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते' इति प्रतिवचनम् । एतत् निरूप्यम्—किम् अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वंप्रयोजनम् उक्त्वा तयोरेव कुतश्चित् विशेषात कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते ? आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते ? इति । किंचातः यदि आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकर

त्वम् तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते; यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते इति। अत्र उच्यते–आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः। असंभवात तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनम् तदीयाच्च कर्म संन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् अनुपपन्नम्। यदि अनात्मविदः कर्मसन्यासः तत्प्रातिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सभवेताम् तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासात विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् उपपद्येत। आत्मविदस्तु संन्यासकर्म्योगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगः विशिष्यते इति च अनुपपन्नम्॥

अत्र आह–किम् आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः उभयोरपि असंभवः? आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः? यदा च अन्यतरस्य असंभवः, तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति, असंभवे कारणं च वक्तव्यम् इति। अत्र उच्यते–आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात्। जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्म-

संन्यासं उक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृकत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्, तस्मात् आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तम् उक्तं स्यात ॥

केषु केषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति अत्र उच्यते– 'अविनाशितु तत्' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' 'वेदाविनाशिनं नित्यम्, इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यते एव, तद्यथा–'तस्माद्युध्यस्व भारत' स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादौ । अतश्च कथम् आत्मविदः कर्मयोगस्य असंभवः स्यादिति ! अत्र उच्यते–सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात्' 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्) इत्यनेन सांख्यानाम् आत्मतत्वविदाम् अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः निष्क्रयात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात, कृतकृत्यत्वेन आत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात, 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति 'कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च'

'न कर्मणामनारम्भात' 'सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते, इत्यनेन च उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात, शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषम्, इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणा निवारणात्, 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित्, इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविदः 'करोमि' इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्वोपदेशात आत्मतत्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात, तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेवसंन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्ववचनम, तदीयाच्च कर्मसंन्यासात पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात सत्येवकर्तृत्वविज्ञानेकर्मैकदेशाविषयात यमनिमयादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायः निश्चीयते इति स्थितम् ॥

'ज्यायसी चेत्कमर्णस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सह असंभवे 'यच्छ्रेय एतयोः तद्ब्रूहि' इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् सांख्यानां सन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां

निष्ठा प्रोक्तेतिनिर्णयं चकार । 'न च सन्यसनादेव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति' इति वचनात् ज्ञानसहितस्य सिद्धि साधनत्वम् इष्टम्, कर्मयोगस्य च 'विधानात् । ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान्, किं वा कर्मयोगः श्रेयान् ?, इति एतयोः विशेषबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

सन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठेयविशेषाणां शंससि प्रशंससि कथयसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेषामेव अनुष्ठानम् अवश्यकर्तव्यं शंससि । अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः । किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्धानमिति । प्रशस्यतरं च अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः यदनुष्ठानात् श्रेयो वाप्तिः ममस्यादिति मन्यसे, तत् एकम् अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात् मे ब्रूहि सुनिश्चितम् अभिप्रेतं तवेति ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥

ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न द्वेष्टि किंचित न कांक्षति दुःखसुखे तत्साधने च एंवविधो यः, कर्माणि वर्तमानोपि स नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः। निर्द्वन्द्वः द्वन्द्ववर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं बन्धात् अनायासेन प्रमुच्यते ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरूद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तऽ, न तु उभयोः निःश्रेयसकरत्वमेव इति प्राप्ते इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलं अविरुद्धम् इच्छन्ति। कथम् एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यक् आस्थितः सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थः उभयोः विन्दतेफलम्।उभयोः तदेव हि निःश्रेयसंफलम्, अतः न फले विरोधः अस्ति। ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वम् कथम् इह अप्रकृतं ब्रवीति नैषदोषः—यद्यपि अर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलं अभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः। भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य

शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ, 'सांख्ययोगौ, इति तौ एवं संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोग शब्दवाच्यौ इति भगवतो मतम् । अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथं उभयोः फलं विन्दते इति उच्यते--

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

यत् सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन ईश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलम् अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्रायः । अतः एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् स पश्यति सम्यक् पश्यति इत्यर्थः ॥

एव तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते, कथं तर्हि इदमुक्तम्, 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति, शृणु तत्र कारणम्--त्वया पृष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति । तदनुरूपं प्रतिवचनं मया उक्तम् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं

अनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मया अभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगः वैदिकः स च तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते । कथं तादर्थ्यम् इति उच्यते-

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिकः हे महाबाहो दुःखम् आप्तुं प्राप्तुम् अयोगतः योगेन बिना । योगयुक्तः वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वर समर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मुनिः मननात् ईश्वर स्वरूपस्य मुनिः ब्रह्म-परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः सन्यासः ब्रह्म उच्यते, 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः' इति श्रुतेः-ब्रह्म-परमार्थ संन्यासम् परमार्थज्ञाननिष्ठालक्षणम् न चिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति प्राप्नोति । अतः मया उक्तम् 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥

यदा पुनः अयं सम्यग्ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तः योगयुक्तः विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः, विजितात्मा विजितदेहः, जितेन्द्रियश्च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां

ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः, स तत्रैवं वर्तमानः लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिः बध्यते इत्यर्थः ॥

न च असौ परमार्थतः करोतीत्यतः—

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वस्पृशाञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

नैव किंचित् करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिन्तयेत, तत्त्ववित् आत्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥

कदा कथं वा तत्वमवधारयन् मन्येत इति उच्यते—

पश्यन्निति, मन्येत इति पूर्वेण संबन्धः । यस्य एवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव, पश्यतः सम्यग्दर्शिनः तस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः, कर्मणः अभावदर्शनात् ।

नहि मृगतृष्णिकायाम् उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः उदकाभाव-ज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥

यस्तु पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि ईश्वरे आधाय निक्षिप्य 'तदर्थं कर्म करोमि' इति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिव अम्भसा उदकेन । केवलं सत्वशुद्धिमात्रमेव फलं तस्य कर्मणः स्यात् ॥

यस्माच्च-

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः 'इश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्याम् आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्म-

संन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेतिवाक्यशेषः । यस्तु पुनः अयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्यकारः कामकारः तेन कामकारेण, कामप्रेरिततयेत्यर्थः 'मम फलाय इदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तः निबध्यते । अतः त्वं युक्तो भव इत्यर्थः ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः–

सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तकं काम्यं प्रतिषिद्धं च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या, कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम् । त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः इति 'सुखम् आस्ते' इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः क कथम् आस्ते इति, आह–नवद्वारे पुरे । सप्तशीर्षण्यानि आत्मन उपलब्धिद्वाराणि, अवाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे, तैः द्वारैः नवद्वारं पुरम् उच्यते । शरीरम्, पुरमिव पुरम्, आत्मैकस्वामिकम्, तदर्थप्रयोजनैश्च इन्द्रियमनोबुद्धिविषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैरिव अधिष्ठितम् । तस्मिन् नवद्वारे पुरे

देही सर्वं कर्म सन्यस्य आस्ते, किं विशेषणेन ? सर्वो हि देही संन्यासी असंन्यासी वा देहे एव आस्ते, तत्र अनर्थकं विषेशणमिति । उच्यते–यस्तु अज्ञः देही देहेन्द्रियसंघात-मात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि ' गेहे भूमौ आसने वा आसे ' इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शि न स्तु ' देहे आसे ' इति प्रत्ययः उपपद्यते । परकर्मणां च तस्मिन् आत्मनि अविद्यया अध्यारोपितानां विद्यया विवेक-ज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्म-संन्यासिनोऽपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनम् प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः । देहे एव आस्ते इति अस्त्येव विशेषणफलम्, विद्वदविद्वत्प्रत्यय भेदापेक्षत्वात ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविद्यया आत्मनि अध्यारो-पितानि ' संन्यस्यास्ते ' इत्युक्तम्, तथापि आत्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यात इति आशङ्क्य आह–नैव कुर्वन् स्वयम्, न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन् किं यत् तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात्

न संभवति, यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत् ? किं वा स्वत एव आत्मनः न अस्ति इति ! अत्र उच्यते—न अस्ति आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वम् च। उक्तं हि 'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यते' इति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः ॥

किंच—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वं स्वतः कुरु इति नापि कर्माणि रथ घट प्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुः आत्मा। नापि रथादिकृतवतः तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम्। यदि किंचिदपि स्वतः न करोति न कारयति च देही, कः तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तते इति, उच्यते—स्वभावस्तु स्वोभावः स्वभावः अविद्यालक्षणाप्रकृतिः माया प्रवर्तते 'दैवीहि' इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥

परमार्थतस्तु—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५ ॥

न आदत्त न न गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापम् । न चैव आदत्ते सुकृतं भक्तः प्रयुक्त विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते इत्याह— अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानम्, तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि ' इत्येवं मोहं गच्छन्ति अविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृताः मुह्यन्ति जन्तवः तत अज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेन आत्मविषयेण नाशितम् आत्मनः भवति तेषां जन्तूनाम् आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं रूपजातम् अवभासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत् परं परमार्थतत्वम् ॥

येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः, कथं तत्वं पश्यन्ति इत्युच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनयः उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्नः विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां च राजस्यां गवि, संस्कारहीनायाम् अत्यन्तमेवकेवलतामसे हस्त्यादौ च, सत्वादि गुणैः तज्जैश्च संस्कारैः तथा राजसैः तथा तामसैश्च संस्कारैः अत्यन्तमेव अस्पृष्टम् समम् एकम् अविक्रियं तत् ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥

ननु अभोज्यान्नाः ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति स्मृतेः। न ते दोषवन्तः। कथम्!—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥

इह एव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैः जितः वशीकृतः सर्गः जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणम्। निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैः अस्पृष्टम् इति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात् नापिस्वगुणभेद

भिन्नम्, निर्गुणत्वात् चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात, इति न । नापि अन्त्या विशेषाः आत्मनोभेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्वेप्रमाणानुप पत्तेः । अतःसमं ब्रह्म एकंच । तस्मात ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति, देहादिसंघातात्मदर्श- नाभिमानाभावात् तेषाम् । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रम् । 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति पूजा [illegible]यत्वेन विशेषणात । दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित चतुर्वेद वित इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्वन्धः कारणम् । ब्रह्म तु सर्व गुणदोषसम्बन्धवर्जितामित्यतः, ब्रह्मणि ते स्थिताः, इति युक्तम् । कर्मविषयं च । समासमाभ्यां, इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंन्यास विषय प्रस्तुतम्, सर्वकर्माणि मनसा, इत्यारभ्य आध्याय परिसमाप्तेः ॥

किं च ब्रह्मणि स्थितः—

वाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥

वाह्यस्पर्शेषु वाह्याश्च ते स्पर्शाश्च वाह्यस्पर्शाः; स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेषु वाह्यस्पर्शेषु, असक्तः आत्मा

अन्तःकरणं यस्य सः अयम् असक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवार्जितः सन् विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तत् विन्दति इत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितः तस्मिन् व्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, सुखम् अक्षयम् अश्नुते व्याप्नोति । तस्मात् वाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकायाः इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मनि अक्षयसुखार्थी इत्यर्थः ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुखयोनयएव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्योजाताः भोगा भुक्तयः दुखयोनय एव ते अविद्याकृतत्वात । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथा इह लोके तथा परलोकेऽपि इति गम्यते एव शब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रयाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्च, आदिः विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानां अन्तश्च तद्वियोग एव अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थः । कौन्तेय

न तेषु भोगेषु रमते बुधः विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः अत्यन्त-मूढानामेव हि विषयेषु रतिः दृश्यते, यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मप्राप्नोति इति आह भगवान्।

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

यः अन्तः सुखः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः, तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमणं क्रीडा यस्य सः अन्तरारामः तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः अन्तर्ज्योतिरेव, यः ईदृशः सःयोगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षं इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥

किंच

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्

अभितः उभयतः जीवतां मृतानांच ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते विदितात्मनां विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥

सम्यग् दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्यः मुक्तिः उक्ता। कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्यासक्रमेण मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत् वक्ष्यति च। अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौकृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ।

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥

स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा बहिः बाह्यान्— श्रोत्रादिद्वारेण अन्तः बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयः विषयाः तान् अचिन्तयतः शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति तान् एवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैव अन्तरे भ्रुवोः 'कृत्वा' इति अनुषज्यते। तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौकृत्वा, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः' यतानि

संयतानि इन्द्रियाणिमनःबुद्धिश्च यस्य सः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मननात् मुनिः संन्यासी, मोक्षपरायणः एवं देह संस्थानात् मोक्ष परायणः मोक्ष एव परम् अयनं परा गतिः यस्य सः अयं मोक्ष परायणो मुनिः भवेत । विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात सः विगतेच्छाभय-क्रोधः, यः एवं वर्तते सदा संन्यासी, मुक्त एव सः न तस्य मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयम् इति उच्यते—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवता रूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषाम् लोकानां महान्तम् ईश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्यय साक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्व संसारोपरतिम् ऋच्छति प्राप्नोति ।

गीतायां पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान् कृत्वा वहिः,इत्यादयः उपदिष्टाः । तेषां वृत्तिस्थानीयः अयं षष्ठोऽध्यायः आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्म इति, यावत् ध्यानयोगारोहण समर्थः तावत् गृहस्थेन अधिकृतेन कर्तव्यं कर्म इत्यतः तत् स्तौति—अनाश्रित इति ॥

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणम्, यावता अनुष्ठेय मेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । न,आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारण मुच्यते, इति विशेषणात् आरुढस्य च शमेनैव संबन्धकारणात् । आरुरुक्षोः आरुढस्य च शमः कर्म च उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं 'चेत्स्यात् तदा' आरुरुक्षोः' आरुढस्य च, इति शमकर्मविषय-भेदेन विशेषणं विभाग करणं च अनर्थकं स्यात् ॥

तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगमारुरुक्षुः भवति, आरुढश्च कश्चित अन्ये न आरुरुक्षवः न च आरुढाः, तानपेक्ष्य, 'आरु रुक्षोः, 'आरुढस्य च, इति विशेषणं विभागकरणञ्च उपपद्यते एवेतिचेन्न, 'तस्यैव, इति वचनात्, पुनः योगग्रहणाच्च, 'योगारुढ-स्य, इति, यः आसीत पूर्वं योगमारुरुक्षुः, तस्यैव आरुढस्य शम

एव कर्तव्यः कारणं योगफलं प्रति उच्यते । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपिकर्मणः । योगविभ्रष्टवचनाच्च--गृहस्थस्य चेत् कर्मिणो योगोविहितः षष्ठेऽध्याये, सः योगविभ्रष्टोपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोति इति तस्य नाशाशंका अनुपपन्ना स्यात् अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा--मोक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्वे-स्वंफलं आरभत एव । नित्यस्य च कर्मणः वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यम् इति अवोचाम, अन्यथा वेदस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कर्माणि सति उभयविभ्रष्टवचनम्, अर्थवत् कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतम् ईश्वरे संन्यस्य इत्यतः कर्तुः कर्मफलं नारभत इति चेत् न ईश्वरे सन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः ॥

मोक्षायैव इति चेत्, स्वकर्मणां कृतानां ईश्वरे सन्यासो मोक्षायैव, न फलान्तरायययोगसहितः, योगाच्च विभ्रष्टः इत्यतः, तं प्रति नाशाशंका युक्तैव इति चेन्न ' एकाकीयतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ' ब्रह्मचारिव्रते स्थितः, इति कर्मसन्यासविधानात् । न च अत्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येन एकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य ' निराशीरपरिग्रहः ' इत्यादि वचनमनुकूलम् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तम्, प्रतिषिद्धं च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेन्न ध्यानयोगं प्रति वाहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षा संन्यासस्तुतिपरत्वात्। न केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी योगी च। किं तर्हि! कर्म्यपि कर्मफलासंगं संन्यस्य कर्मयोगम् अनुतिष्ठन् सत्वशुद्ध्यर्थम्, 'स संन्यासी च योगीच भवति, इति स्तूयते। न च एकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्च उपपद्यते। न च प्रसिद्धं निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान्। स्ववचनविरोधाच्च सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य, नैव कुर्वन्न कारयन् आस्ते। मौनी सन्तुष्टो येन केनचित' 'अनिकेतः स्थिरमतिः। विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः, 'सर्वारम्भपरित्यागी, इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि, तैः विरुध्येत चतुर्था श्रमप्रतिषेधः। तस्मात् मुनेः योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य अग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपेक्षम् अनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहण साधनत्वं सत्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति 'ससन्यासी च योगी च इति स्तूयते।

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः ॥
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितः न आश्रितः अनाश्रितः । किम् ? कर्मफलं कर्मणां फलम् कर्मफलं यत् तदनाश्रितः, कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफले तृष्णावान् सः कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतः, अतः अनाश्रितः कर्मफलम् । एवंभूतः सन् कार्य्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतम् अग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् ईदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्येवमर्थमाह—'स संन्यासी च योगी च, इति । सन्यासःपरित्यागःस यस्यास्ति स सन्यासी च, योगी च योगः चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी च इति एवं गुणसंपन्नः अयं मन्तव्यः, न केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी योगी च इति मन्तव्यः निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभूताः यस्मात् स निरग्निः, अक्रियश्च अनग्निसाधना अपि अविद्यमानाः क्रियाः तपो दानादिकाः यस्य असौ अक्रियः ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन श्रद्धावान् श्रद्दधानः सन् भजते सेवते यो माम्, स मे मम युक्त तमः अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रेतः इति ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

कथं पुनः दैवीम् एतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामति इत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

दैवी देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेन अत्ययः अ-अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्र एवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रतिपद्यन्ते ते मायाम् एतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति । ते संसार बन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति कस्मात् त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमाः निकृष्टाः। ते च मायया अपहृतज्ञानाः संमुषितज्ञानाः आसुरं भावं हिंसानृतादि लक्षणमाश्रिताः ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

चतुर्विधाः चतुः प्रकाराः भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणः हे अर्जुन । आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्कर व्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः, जिज्ञासुः भगवत्तत्वं ज्ञातु मिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोः तत्ववित् च हे भरतर्षभ !

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्ववित् तत्ववित्वात् नित्ययुक्तः भवति एक भक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात्, अतः स एकभक्तिः विशिष्यते विशेषम् आधिक्यम् आपद्यते अतिरिच्य-

ते इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मात् अहं आत्मा ज्ञानिनः । अतः तस्यअहंअत्यर्थं प्रियःप्रसिद्धंहिलोके 'आत्मा प्रियो भवति'। तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मैवेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥

न तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य प्रियाः । न किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

उदाराः उत्कृष्टाः सर्वे एव एते, त्रयोपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । नहि कश्चित् मद्भक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः भवति । ज्ञानी तु अत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत् कस्मात् इत्यत आह—ज्ञानी तु आत्मैव न अन्यो मत्तः इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थितः आरोढुं प्रवृत्तः सःज्ञानी हि यस्मात् 'अहमेव भगवान् वासुदेवः न अन्योस्मि, इत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यम् अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्तइत्यर्थः ॥

के पुनः अनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुम् उच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनः अन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्य कर्माणः तेषां पुण्यकर्मणाम्, ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः । 'एवमेव परमार्थतत्वं नान्यथा' इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानाः दृढव्रताः उच्यन्ते ॥

ते किमर्थं भजन्ते इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचाखिलम् ॥

जरामरणमोक्षाय जरामरणयोः मोक्षार्थं मां परमेश्वरं आश्रित्य मत्समाहिताचित्ताः सन्तः यतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यत ब्रह्म परं तत विदुः कृत्स्नं समस्तं अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः, कर्म च अखिलं समस्तं विदुः ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥

साधिभूताधिदैवम् आधिभूतं च अधिदैवं च अधिभूताधिदैवम्, सह अधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं च

मां ये विदुः, साधियज्ञं च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकाले अपि च मां ते विदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति—

'इति सप्तमोऽध्यायः'

अथाष्टमोऽध्यायः

अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

अधिभूतं प्राणिजातम् अधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरः विनाशी, भावः यत् किञ्चित् जनिमत वस्तु इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णम् अनेन सर्वमिति, पुरि शयनात् वा, पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानाम् अनुग्राहकः, सः अधिदैवतम् । आधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्ण्वाख्या देवता, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः, सहि विष्णुः अहमेव अत्र अस्मिन् देहे यो यज्ञः तस्य अहम् अधियज्ञः, यज्ञो हि देह निर्वर्त्यत्वेन देहसमवायी इति देहाधिकरणो भवति, देह भृतां वर—

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाले मरणकाले च मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, सः मद्भावं वैष्णवं तत्वं याति । नास्ति न विद्यते अत्र अस्मिन् अर्थे संशयः—याति वा न वा इति ॥

न मद्विषय एव अयं नियमः किं तर्हि—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन् चिन्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते अंतकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं शरीरं तं तमेवस्मृतं भावमेव एति नान्यं कौन्तेय, सदा सर्वदा तद्भावभावितः तस्मिन् भावः तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया अभ्यस्तः येन सः तद्भावभावितः सन् ॥

यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मा मनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धि र्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर यथा शास्त्रम् । युध्य

च युद्धं च स्वधर्म्मं कुरु। मयि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मयि अर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथा स्मृतम् एष्यसि आगमिष्यसि, असंशयः न संशयः अत्र विद्यते।

किं च—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्॥ ८॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः स चाभ्यासः योगः तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनः चेतः तेन, चेतसा नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं अस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्य्योपदेशम् अनुध्यायन् इत्येतत्॥

किंविशिष्टं च पुरुषं याति इत्युच्यते।

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥ ९॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनम् अनुशासितारं

सर्वस्य जगतः प्रशासितारं अणोः सूक्ष्मादपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेत् अनुचिन्तयेत् यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारम् आचिन्त्य रूपं न अस्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केन चित् चिन्तयितुं शक्यते इति अचिन्त्यरूपः तम्, आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव नित्य-चैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तम्, आदित्यवर्णम्, तमसः परस्तात् अज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तम् अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

किं च–

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥१०॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसा अचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तया युक्तः योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजानिताचित्तस्थैर्यलक्षणं योग बलं तेन च युक्तः इत्यर्थः, पूर्वंहृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं ततः ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य स्थापयित्वा सम्यक् अप्रमत्तः सन्, सः एवं विद्वान् योगी, 'कविं पुराणम्, इत्यादिलक्षणं तं परं परतरं पुरुषं उपैति

प्रतिपद्यते दिव्यम् द्योतनात्मकम् ।

पुनरपि वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेद विद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य अभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

यत अक्षरं न क्षरति इति अक्षरम् अविनाशि वेदविदः वेदार्थज्ञाः वदन्ति, 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इतिश्रुतेः, सर्वविशेषनिवर्तकत्वेन अभिवदन्ति, 'अस्थूलमनणु' इत्यादि । किंच–विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग् दर्शनप्राप्तौ सत्यां यत् यतयः यतनशीलाः सन्यासिनः वीतरागाः वीतः विगतः रागः येभ्यः ते वीतरागाः यच्च अक्षरमिच्छन्तः–ज्ञातुम् इतिवाक्य शेषः—ब्रह्मचर्य्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत ते पदं अक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तव संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ।

'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः 'इत्युपक्रम्य' यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत–स सामभिरु-

न्नीयते ब्रह्मलोकम्, इत्यादिना वचनेन 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्, इति च उपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण, प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं कालान्तरे मुक्तिफलम् उक्तम् यत् तदेव इहापि 'कविं पुराणमनुशासितारम्, 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति, इति च उपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्य ओंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलम् उपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यम् प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत् किंचित् इत्येवमर्थः उत्तरोग्रन्थ आरभ्यते–

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥१२॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनः हृदि हृदय पुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयात् उर्ध्वगामिन्या नाड्या उर्ध्वमारुह्य मूर्ध्नि आधाय आत्मनः प्राणम् आस्थितः प्रवृत्तः योगधारणां धारयितुम् ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः अभिधानभूतम् ओकारं व्याहरन् उच्चारयन्, तदर्थभूतः माम् ईश्वरं अनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते, सः त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरम्—त्यजन् देहम्, इति प्रयाणविशेषणार्थम् देहत्यागेन प्रयाणम् आत्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः सः एवं याति गच्छाति परमां प्रकृष्टां गतिम् ।

किं च

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मराति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्यचेताः न अन्यविषयेचेतः यस्य सोऽयम् अनन्यचेताः, योगी सततं सर्वदा यः मां परमेश्वरं स्मराति नित्यशः सततम् इति नैरन्तर्य्यम् उच्यते, नित्यशः इति दीर्घकालत्वम् उच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा । किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्य्येण यः मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनः अहं सुलभः सुखेन

लभ्यः हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः। यतः एवम् अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहितः भवेत् ॥

तव सौलभ्येन किं स्यात् इत्युच्यते शृणु तत् मम सौल-भ्येन यत् भवति--

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

माम् उपेत्य माम् ईश्वरम् उपेत्य मद्भावमापाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किं विशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति इति तद्विशेषणमाह—दुःखालयं दुःखानां आध्या-त्मिकादीनां आलयं आश्रयं आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानि इति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयम् अशाश्वतम्-अनव-स्थितस्वरूपञ्च । नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म महात्मानः यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनः मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते ।

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परः व्यतिरिक्तः,भिन्नः कुतः ? तस्मात् पूर्वोक्तात् । तु-शब्दः अक्षरस्य विवक्षितस्य अव्यक्तात वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावः अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गो स्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थम् आह-अन्यः इति । अन्यः विलक्षणः । स च अव्यक्तः अनिन्द्रियगोचरः । 'परस्तस्मात' इत्युक्तम्, कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तात भूतग्रामवीजभूतात् अविद्यालक्षणात अव्यक्तात् । अन्यः विलक्षणः भावः इत्यभिप्रायः सनातनः चिरन्तनः यः सः भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

योऽसौ अव्यक्तः अक्षरः इत्युक्तः, तमेव अक्षरसंज्ञकम् अव्यक्तंभावम् आहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तत धाम । स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥

तल्लब्धेः उपायः उच्यते—

पुरुषः स परःपार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २१ ॥

पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ, परः निर-तिशयः, यस्मात् पुरूषात न परं किंचित् सः भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया। यस्य पुरूषस्य अन्तः स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि; कार्यं हि कारणस्य अन्तर्वर्ति भवति। येन पुरूषेण सर्वं इदं जगत ततं व्याप्तम् आकाशेनेव घटादि ॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ।२८।

वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येन अनुष्ठितेषु तपः सु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, एतेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येति अतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तम् अर्थं सम्यक् अवधार्य अनुष्ठाय योगी, परम् उत्कृष्टम् ऐश्वरं स्थानम् उपैति च प्रति-पद्यते आद्यम् आदौ भवम्, कारणं ब्रह्म इत्यर्थः ॥

इति अष्टमोऽध्यायः।

अथ नवमोऽध्यायः।

स्तुत्या अर्जुनमभिमुखीकृत्य आह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥

मया मम यः परो भावः तेन ततं व्याप्तं सर्वम् इदं जगत् अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोहमव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः । तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्य्यन्तानि नहि निरात्मकं किंचत्भूतं व्यवहाराय अवकल्पते । अतः मत्स्थानि मया आत्मना आत्मवत्वेन स्थितानि अतः मयिस्थितानि इति उच्यन्ते । तेषां भूतानां अहमेव आत्मा इत्यतः तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां अवभासते अतः ब्रवीमि-न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थितः, मूर्तवत् संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो हि अहम् । नहि असंसर्गिवस्तु क्वचित् आधेयभावेन अवास्थितं भवति

अत एव असंसर्गित्वात् मम

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्नच भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं युक्तिघटनं मे मम ऐश्वरम् ईश्वरस्य इमम् ऐश्वरम्, योगम्

आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः असंसर्गित्वात् असङ्गतां दर्शयति–'असङ्गो नहि सज्जते इति' । इदं च आश्चर्य्यम् अन्यत पश्य–भूतभृत् असङ्गोपि सन् भूतानि बिभर्ति न च भूतस्थः यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यते 'असौ मम आत्मा' इति । विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन् अहंकारम् अध्यारोप्य लोकबुद्धिम् अनुसरन् व्यपदिशति 'मम आत्मा' इति, न पुनः आत्मनः आत्मा अन्यः इति लोकवत् अजानन् । तथा भूतभावनः भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयति इति वा भूतभावनः

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन उपपादयन् आह–

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितः नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः, तथा आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानि इत्येवम् उपधारय विजानीहि ॥

एवं वायुः आकाशे इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम् अपरां निष्कृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनः भूयः तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजामि उत्पादयामि अहं पूर्ववत् ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्रामम् इमं विषमं विदधतः, तन्निमित्ताभ्यां धर्म्माधर्माभ्यां संवन्धः स्यादिति इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च माम् ईश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणि असंबन्धित्वे कारण माह—उदासीनवत् आसीनं यथा उदासीनः उपेक्षकः कश्चित् तद्वत् आसीनम्, आत्मनः अविक्रियत्वात्, असक्तं फलासङ्ग रहितम्, अभिमानवर्जितम् 'अहं करोमि' इति तेषु कर्मसु । अतः अन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्च असम्बन्धकारणम्, अन्यथा कर्मभिः बध्यते मूढः कोशाकारवत् इत्यभिप्रायः ।

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि, 'उदासीनवदासीनम् इति च विरूद्धम् उच्यते, इति तत्परिहारार्थम् आह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते स चराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया अध्यक्षेण सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेण अविक्रियात्मना अध्यक्षेण मया, मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति स चराचरं जगत । तथा च मन्त्रवर्णः— 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, इति । हेतुना निमित्तेन अनेन अध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशि कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः—अहम् इदं भोक्ष्ये पश्यामि इदम्, शृणोमि इदम्, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि, इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्च एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनः अन्यस्यचेतनान्तरस्य अभावे भोक्तुः अन्यस्य अभा-

वात् । किं निमित्ता इयं सृष्टिः इत्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने, 'को अद्धावेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः' इत्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः दर्शितं च भगवता—' अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः इति ।

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनाम् आत्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥

अव जानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढाः अविवेकिनः मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहम् आश्रितम्, मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्, परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वम् आकाश कल्पम् आकाशादपि अन्तरतमम् अजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तम् ईश्वरं स्वात्मानम् । ततश्च तस्य मम अवज्ञान भावनेन आहताः ते वराकाः ॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः, यतन्तश्च इन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रताः दृढं स्थिरं अचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयम् आत्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्तः उपासते सेवन्ते ॥

ते केन केन प्रकारेण उपासते इत्युच्यते

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तः माम् ईश्वरं च आप अन्ये अन्याम् उपासनां परित्यज्य उपासते । तच्च ज्ञानम्–एकत्वेन ' एकमेव परं ब्रह्म, इति परमार्थदर्शनेन यजन्तः उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुः अवस्थितः, इति उपासते केचित् 'बहुधा अवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखः विश्वरूपः इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते ।

ये पुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्याः अपृथग्भूताः परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः सन्तः चिन्तयन्तः मां ये जनाः सन्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेम योगः अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयामि अहम् 'ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्' 'स च मम प्रियः, यस्मात्, तस्मात् ते मम आत्मभूताः प्रियाश्च इति ॥

ननु अन्येषामपि भक्तानां यागक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यं वहत्येव, किन्तु अयं विशेषः—अन्ये ये भक्ताः ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेमम् ईहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु न आत्मार्थं योगक्षेमम् ईहन्ते, नहि ते जीविते मरणे वा आत्मनः गृद्धिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणाः ते अतः भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥

किं च—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य माम् आश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युः भवेयुः पापयोनयः पापा योनिः येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । क ते इति, आह—स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः तेपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिम् ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनः ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ताः राजर्षयः तथा राजानश्च ते ऋषयश्च इति राजर्षयः । यतः एवम्, अतः अनित्यं क्षणभङ्गुरं असुखं च सुखवर्जितम् इमं लोकम् मनुष्यलोकम् प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ।

कथम् ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

मयि वासुदेवे मनः यस्य तव स त्वं मन्मनाः भव । तथा मद्भक्तः भव मद्याजी मद्यजनशीलः भव । माम् एव च नमस्कुरु । माम् एव ईश्वरम् एष्यसि आगमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् एवम् आत्मानम्, अहं हि सर्वेषां भूतानाम् आत्मा, परा च गतिः, परम् अयनम् तं माम् एवं भूतं, एष्यसि इति अतीतेन सम्बन्धः, मत्परायणः सन् इत्यर्थः ॥

इति नवमोऽध्यायः

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच—ये तु अक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनः निवृत्तैषणाः, ते तावत् तिष्ठन्तु, तान् प्रति यत् वक्तव्यम्; तत् उपरिष्टात् वक्ष्यामः। ये तु इतरे—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्ताः सन्तः, मां सर्वयोगेश्वराणाम् अधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादि क्लेशतिमिरदृष्टिम्, नित्ययुक्ताः अतीतानन्तराध्यायान्तोक्त श्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्तः उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः, ते मे मम मताः अभिप्रेताः युक्ततमाः इति। नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रम् अतिवाहयन्ति। अतः युक्तं तान् प्रति युक्ततमाः इति वक्तुम् ॥

किमितरे युक्ततमाः न भवन्ति? न, किं तु तान् प्रति यत् वक्तव्यम्, तत् शृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम्, अव्यक्तत्वात् अशब्दगोचरइति न निर्देष्टुं शक्यते, अतः अनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परिसमन्तात् उपासते। उपासनं नाम यथा शास्त्रम् उपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यम् उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनम् तत् उपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह उपास्यस्य सर्वत्रगं व्योमवत् व्यापि अचिन्त्यं च अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरम्, तत् मनसापि चिन्त्यम् तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यम् अक्षरम्, कूटस्थं दृश्यमानगुणम् अन्तर्दोषं वस्तुकूटम् । 'कूटरूपम्' 'कूटसाक्ष्यम्' इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धः लोके । तथा च अविद्याद्यनेकसंसारबीजम् अन्तर्दोषवत् मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत् तत् कूटम्, तस्मिन् कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया । अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थम् । अत एव अचलम् । यस्मात् अचलम्, तस्मात् ध्रुवम्, नित्यमित्यर्थः॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्रसमबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्य इन्द्रियग्रामम् इन्द्रिय समुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयःसमा तुल्या बुद्धिः येषाम् इष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते ये एवंविधाः प्राप्नुवन्तिते मामेव सर्वभूतहितेरताः । न तु तेषां वक्तव्यं किंचित् ' मां ते प्राप्नुवन्ति ' इति, ' ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ' इति हि उक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥

किं तु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशः अधिकतरः यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशः अधिक एव क्लेशः अधिकतरस्तु अक्षरात्मनां परमात्मदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः । अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते आसक्तं चेतः येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् या गतिः अक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिः देहाभिमानवद्भिः अवाप्यते, अतः क्लेशः अधिकतरः ॥

'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना अक्षरोपासकानां

निवृत्तसर्वैषणानां सन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तम् उपसंह्रियते ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

ये तु संन्यासिनः धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तत् अमृतं च तत्, अमृतत्वहेतुत्वात्, इदं यथोक्तम् ' अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् ' इत्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्धानाः सन्तः मत्परमाः यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः निरतिशया गतिः येषां ते मत्परमाः, मद्भक्ताः च उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रिताः, ते अतीव मे प्रियाः । ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् ' इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय इह उपसंहृतम् ' भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ' इति । यस्मात् धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनु तिष्ठन् भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियः भवति. तस्मात् इदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतः अनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थः ॥

इतिद्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सप्तमे अध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य–त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा, संसारहेतुत्वात्, परा च अन्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका–याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरः जगदुत्पत्ति स्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्यायः आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च ' अद्वेष्टासर्वभूतानाम् ' इत्यादिना यावत् अध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतत् उक्तम् । केन पुनः ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात भगवतः प्रिया भवन्तीति एवमर्थश्च अयमध्यायः आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं कर्तव्यतयादेहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं संघातः इदं शरीरम् । तदेतत् भगवान् उवाच–

श्रीभगवानुवाच––

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदम् इति सर्वनाम्ना उक्तं विशिनष्टि शरीरम् इति । हे कौन्तेय, क्षतत्राणात्, क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रम् इति–इतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः–क्षेत्रम् इत्येवम् अभिधीयते कथ्यते । एतत् शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति विजानाति, आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशः, तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञः इति–इतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः एव पूर्ववत्–क्षेत्रज्ञः इत्येवम् आहुः । के ! तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ । किम् एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति ! न इति उच्यते––

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरम् असंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः; तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धि इति अभिप्रायः । हे भारत, यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वर याथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरम् अन्यत् अवशिष्टम् अस्ति

तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञाने न विषयी क्रियेते, तत् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् इति मतम् अभिप्रायः मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥

ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरः, न अन्यः तद्व्यतिरिक्तः भोक्ता विद्यते चेत्' ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तम्, ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणः अन्यस्य अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः। तच्च उभयमनिष्टम्, बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च। प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसारः उपलभ्यते, जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारः अनुमीयते। सर्वमेतत् अनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे ॥

न ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेनोपपत्तेः–'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' तथा तयोः विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धः निर्दिष्टः–'श्रेयश्च प्रेयश्च इति' विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्तु अविद्याकार्यम् इति ॥ तथा च व्यासः–'द्वाविमावथपन्थानौ इत्यादि' 'इमौद्वावेव पन्थानौ, इत्यादिच। इह च द्वे निष्ठे उक्ते। अविद्या च सह कार्येण हातव्या इति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः अवगम्यते। श्रुतयः तावत्—

'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'विद्वान्नबिभेति कुतश्चन' । अविदुषस्तु—'अथ तस्य भयं भवति' 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'अन्यो ऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानाम्' आत्म वित यः 'स इदं सर्वं भवति' 'यदा चर्मवत्' इत्याद्याः सहस्रशः स्मृतयश्च—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः, 'इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः, 'समं पश्यन् हि सर्वत्र, इत्याद्याः न्यायतश्च—'सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र यतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्' । तथा च—देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान् रागद्वेशादिप्रयुक्तः धर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते च इति अवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः रागद्वेषादिप्रहाणापे-क्षधर्माधर्मप्रवृत्युपशमात् मुच्यन्ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । तत्र एवं सति, क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्यैव सतः अविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्म-त्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धः देहादिषु अनात्मसु आत्मभावः निश्चितः अविद्याकृतः, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः, न च एतावता पुरुषधर्मः स्थाणोः भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य, तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चेतनस्य सुखदुःखमोहात्म-

कर्तृत्वादिः आत्मनः न युक्तः, अविद्याकृतत्वाविशेषात्, जरा-मृत्युवत ॥

न, अतुल्यत्वात्, इति, चेत्–स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेवसन्तौ ज्ञात्रा अन्योन्यस्मिन् अध्यस्तौ अविद्यया, देहात्मनोस्तुज्ञेयज्ञात्रोरेव इतरेतराध्यासः, इति न समः, दृष्टान्तः । अतः देहधर्मः ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनः भवतीति चेत, न अचैतन्यादिप्रसङ्गात । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्यधर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयः ज्ञातुः भवन्ति तर्हि 'ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचित आत्मनः भवन्ति अविद्याध्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु न भवन्ति, इति विशेषहेतुः वक्तव्यः । 'न भवन्ति' इति अस्ति अनुमानम्–अविद्याध्यारोपितत्वात जरामरणादिवत इति, हेयत्वात, उपादेयत्वाच्च इत्यादि । तत्र एवं सति, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारः ज्ञेयस्थः ज्ञातरि अविद्यया अध्यारोपितः इति न तेन ज्ञातुः किंचित दुष्यति, यथावालैःअध्यारोपितेन आकाशस्य तलमलिनत्वादिना ॥

एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतः भगवतः,क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपिनाशङ्क्यम् । न हि क्वचिदपि लोके अविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचित् उपकारः अपकारो वा दृष्टः ॥

यत्तु उक्तम्–न समः दृष्टान्तः इति, तत् असत् । कथम् ?

अविद्याध्यासमात्रम् हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम्। तत् न व्यभिचरति। यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति मन्यसे, तस्यापि अनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः॥

अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं इति चेत्, न, अविद्यायाः तामसत्वात्। तामसो हि प्रत्ययः, आवरणात्मकत्वात अविद्या विपरीतग्राहकः, संशयोपस्थापको वा, अग्रहणात्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभावात तामसे च आवरणात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेः अविद्यात्रयस्य उपलब्धेः॥

अत्र आह—एवं तर्हि ज्ञातृधर्मः अविद्या। न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः। यत्तु मन्यसे—ज्ञातृधर्मः अविद्या, तदेव च अविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम्, तत्र यदुक्तम्। 'ईश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारी, इत्येतत् अयुक्तमिति—तत् न, यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनात्। न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरिकत्वादिदोषः ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतुः, अदर्शनात न ग्रहीतुर्धर्मः यथा तथा सर्वत्रैव अग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य। संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वम्–

संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम्, सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्वज्ञादिभिः अविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनः यदि क्षेत्रज्ञस्य अग्न्युष्णवत् स्वः धर्मः ततः न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात । अविक्रियस्य च व्योमवत सर्वगतस्य अमूर्तस्य आत्मनः केनचित् संयोगवियोगानुपपत्तेः, सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेव ईश्वरत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्, इत्यादीश्वरवचनाच्च ॥

ननु एवं सति संसारसंसारित्वाभावेशास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादितिचेत्, न, सर्वैरभ्युपगतत्वात । सर्वैर्हि आत्मवादिभिः अभ्युपगतः दोषः न एकेन परिहर्तव्यः भवति । कथम् ? अभ्युपगतः इति ? मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेव आत्मवादिभिः इष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिः अभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानाम् ईश्वरैकत्वे सति, शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये च अर्थवत्त्वम्-यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वम्, न मुक्तावस्थायाम्, एवम् ॥

ननु आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां सर्वेषाम् । अतः हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनः, द्वैतस्य अपरमार्थत्वात, अविद्याकृतत्वात् बन्धा-

वस्थायाश्च आत्मनः अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात्, शास्त्राद्यानर्थक्यम् इति चेत, न, आत्मनः अवस्थाभेदानुपपत्तेः। यदि तावत आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे, युगपतस्याताम, क्रमेण वा। युगपत तावत् विरोधात् न संभवतः स्थितिगती इव एकस्मिन्। क्रमभावित्वे च, निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अन्यनिमित्तत्वे च स्वतः अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः। तथा च सति अभ्युपगमहानिः। किं च, बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमती अन्तवती च, तच्च प्रमाण विरुद्धम। तथा मोक्षावस्था आदिमती अनन्ता च प्रमाणविरुद्धैव अभ्युपगम्यते। न च अवस्थावतः अवस्थान्तरं गच्छतः नित्यत्वम उपपादयितुं शक्यम्। अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यते अतः द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषः अपरिहार्यएव,इति समानत्वात् न अद्वैतवादिना परिहर्तव्यःदोषः॥

न च शास्त्रानर्थक्यम्, यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविपयत्वात् शास्त्रस्य। अविदुषां हि फलहेत्वोः अनात्मनोः आत्मदर्शनम्, न विदुषाम्, विदुषां हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वदर्शने सति, तयोः अहमिति आत्मदर्शनानुपपत्तेः। न हि अत्यन्तमूढः उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा ऐकात्म्यं पश्यति, किमुत विवेकी। तस्मात् न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत् फलहेतुभ्याम

आत्मनः अन्यत्वदर्शिनः भवति । न हि 'देवदत्त' त्वम् इदं कुरु, इति कस्मिंश्चित कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः, 'अहं नियुक्तः, इति तत्रस्थः नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते नियोग विषयविवेकाग्रहणात् तु उपपद्यते प्रतिपत्तिः, तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया-फलहेतुभ्याम् । अन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति—इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितः अस्मीति, यथा पितृपुत्रादीनाम् इतरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि अन्योन्यनियो-गप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोः आत्माभिमानस्यसिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषे-धार्थो हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रम् अविद्वद्विषयम् इति सिद्धम् ॥

ननु 'स्वर्गकामो यजेत' 'न कलञ्जं भक्षयेत' इत्यादौ आत्मव्यतिरेकदर्शिनाम् अप्रवृत्तौ, केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च, अतः कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यमिति चेत, न, यथा प्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित् तावत् न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोकः इति न प्रवर्तते यथा प्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपप-

त्या अनुमितात्मास्तित्वःआत्मविशेषानाभिज्ञःकर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्धानतया च प्रवर्तते । इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षम् । अतः न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विवेकिनां अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनाम् अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यम् इति चेत न, कस्याचिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्, यथेदानीम् । न च विवेकिनम् अनुवर्तन्ते मूढाः, रागादिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः—'स्वभावस्तु प्रवर्तते, इति हि उक्तम् ॥

तस्मात अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषयः एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य अविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न हि ऊषरदेशं स्नेहेन पंकीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकम् । तथा अविद्याक्षेत्रज्ञस्य न किंचित कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तम्,—क्षेत्रज्ञं—चापि मां विद्धि, ' अज्ञानेनावृतं ज्ञानम् ' इति च ॥

अथ किमिदं संसारिणामिव 'अहमेवम्' 'ममैवेवम्' इति पण्डितानामपि?शृणु,इदंतत्पाण्डित्यम्, यतक्षेत्रे एव आत्मदर्शनम् । यदि पुनःक्षेत्रज्ञम् अविक्रियं पश्येयुः । ततः न भोगं कर्म वा आकां-

क्षेयुः 'मम स्यात्' इति। विक्रियैव भोगकर्मणी। अथ एवं सति, फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते। विदुषः पुनः अविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघात व्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते ॥

इदं च अन्यत् पाण्डित्यं केषांचित अस्तु—क्षेत्रज्ञः ईश्वर एव। क्षेत्रंच अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः। अहं तु संसारी सुखी दुःखी च। संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन च ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात् कृत्वा तत स्वरूपावस्थानेनेति। यश्च एवं बुध्यते, यश्च बोधयति, नासौ क्षेत्रज्ञः इति। एवं मन्वानः यः सः पण्डितापशदः, संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थं वत्वं करोमीति, आत्महा स्वयं मूढः अन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिम् अश्रुतकल्पनां च कुर्वन्। तस्मात् असंप्रदायावित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेव उपेक्षणीयः ॥

यत्तूक्तम्, ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति,क्षेत्रज्ञानां च ईश्वरैकत्वे संसारिणः अभावात संसाराभावप्रसङ्गः, इति, एतौ दोषा प्रत्युक्तौ, विद्याविद्ययोः वैलक्षण्याभ्युपगमात्, इति। कथम्? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति। तथा च दृष्टान्तः दर्शितः—मरीच्यम्भसा ऊषर–

देशो न पङ्कीक्रियते इति । संसारिणः, अभावात् संसाराभाव-प्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

ननु अविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः । तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादिप्रत्यक्षम् उपलभ्यते इति चेत, न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत् किंचित क्षेत्रज्ञस्य दोषजातम् अविद्यमानम् आसञ्जयसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । नच तेन क्षेत्रज्ञः दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गःस्यात ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यदि आत्मनः धर्मः अविद्यावत्त्वं दुःखि-त्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षम् उपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । 'ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः, इति अवधारिते, अविद्यादुःखि-त्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वम्, इति विरुद्धम् उच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात केवलम् ॥

अत्र आह—सा अविद्या कस्य इति । यस्य दृश्यते तस्य एव । कस्य दृश्यते इति । अत्र उच्यते–'अविद्याकस्य दृश्यते ? इति प्रश्नः निरर्थकः । कथम् ? दृश्यते चेत, अविद्या, तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वति उपलभ्यमाने 'सा कस्य ?' इति प्रश्नो

युक्तः। न हि गोमातिउपलभ्यमाने 'गावः कस्य' इति प्रश्नः अर्थवान्भवति। ननु विषमो दृष्टान्तः। गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात् तत्संवन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः। न तथा अविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नः निरर्थकः स्यात। अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासंवन्धे ज्ञाते किं तव स्यात ?' अविद्यायाः अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात। यस्य अविद्या, सः तां परि हरिष्यति। ननु ममैव अविद्या। जानासि तर्हि अविद्यां तद्वन्तं च आत्मानम्। जानामि, नतु प्रत्यक्षेण। अनुमानेन चेत् जानासि, कथं संवन्धग्रहणम्। न हि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतया अविद्यया तत्काले संवन्धः ग्रहीतुं, शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुः उपयुक्तत्वात्। नच ज्ञातुः अविद्यायाश्च संबन्धस्य यः ग्रहीता, ज्ञानं च अन्यत् तद्विषयं संभवति अनवस्थाप्राप्तेः यदि ज्ञात्रापि ज्ञेयसंवन्धो ज्ञायते, अन्यः ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्यापि अन्यः, तस्यापि अन्यः इति अनवस्था अपरिहार्या। यदि पुनः अविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव। तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति। यदा च एवम्, अविद्यादुःखित्वाद्यैः। न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचित् दुष्यति॥

ननु अयमेवदोषः, यत् दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, न च विज्ञान-स्वरूपस्यैव अविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात, यथा उष्णतामात्रेण

अग्नेः तप्तिक्रियोपचारः तद्वत् । यथा अत्रभगवता क्रिया-कारकफलात्मत्वाभावः आत्मनि स्वत एव दर्शितः—अविद्या-ध्यारोपितः एव क्रियाकारकादिःआत्मनि उपचर्य्यते,तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारम्, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः, नादत्ते कस्यचित्पापम्, इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः । तथैव च व्याख्यातम् अस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः ॥

हन्त ? तर्हि आत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतः अभावे, अविद्यया च अध्यारोपितत्वे, कर्माणि अविद्वत्क-र्तव्यान्येव, न विदुषाम् इति प्राप्तम् । सत्यम् एव प्राप्तम्, एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यम्, इत्यत्र दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोप-संहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा, इत्यत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः । अलम् इह वहुप्रपञ्चनेन, इति उपसंह्रियते ॥

'इदं शरीरम्, इत्यादि श्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकः अयं उपन्यस्यते ' तत्क्षेत्रंयच्च, इत्यादि, व्याचि-ख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्यः इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत ।
स चयो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

यत् निर्दिष्टम् 'इदं शरीरम्, इति तत् तच्छब्देन परामृशति यच्च इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक् यादृशं स्वकीयैः-धर्मैः । च शब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यः विकारः यस्य तत् यद्विकारि, यतः यस्मात् च यत्, कार्यम् उत्पद्यते इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञः निर्दिष्टः सः यत्प्रभावः ये प्रभावाः उपाधिकृताः शक्तयः यस्य सः यत्प्रभावश्च । तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु । श्रुत्वा अवधारय इत्यर्थः ॥

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम् ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिः वसिष्ठादिभिः बहुधा बहुप्रकारम् गीतं कथितम् । छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधैः नानाभावैः नानाप्रकारैः पृथक विवेकतः गीतम् । किं च, ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते इति तानि पदानि उच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् 'गीतम्' इति अनुवर्तते । ' आत्मेत्येवोपासीत ' इत्येवमादिभिः ब्रह्मसूत्र-

पदैः आत्मा ज्ञायते, हेतुमद्भिः युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निःसंशय रूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैः इत्यर्थः ॥

स्तुत्या अभिमुखीभूताय अर्जुनाय आह भगवान्-

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात् भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभिधायिष्यन्ते अहंकारः महाभूतकारणम् अहंप्रत्ययलक्षणः । अहंकारकारणम् बुद्धिः अध्यवसायलक्षणा । तत् कारणम् अव्यक्तमेव च न व्यक्तम् अव्यक्तम् अव्याकृतम् ईश्वरशक्तिः 'मम माया दुरत्यया, इत्युक्तम् । एव शब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येव अष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । च-शब्दः भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश, श्रोत्रादीनि पञ्चबुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्चकर्मनिर्वर्तकत्वात कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च, किं तत् ? मनः एकादशं संकल्पाद्यात्मकम् पञ्च च इन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तानि एतानि सांख्याः चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा, यज्जातीयं सुखहेतुमर्थम् उपलब्धवान् पूर्वम्, पुनः तज्जातीय मुपलभूमानः तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सा इयं इच्छा अन्तः करणधर्मः ज्ञेयत्वात क्षेत्रम् । तथा द्वेषः, यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान्, पुनः तज्जातीयमर्थ मुपलभमानः तं द्वेष्टि, सोऽयंद्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । तथा सुखम् अनुकूलं प्रसन्नसत्वात्मकंज्ञेयत्वात क्षेत्रमेव । दुःखं प्रति-कूलात्मकम्, ज्ञेयत्वात तदपि क्षेत्रम् संघातः देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डे अग्निः आत्मचैतन्याभासरसविद्धाचेतना, सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् इच्छादिग्रहणम् । यत उक्तमुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिना उदाहृतम् उक्तम् ॥

यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः 'इदं शरीरम् क्षेत्रम्, इति उक्तम्, तत क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदाभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञः वक्ष्यमाणविशेषणः–यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात

अमृतत्वं भवति, तम् 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि, इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगण-ममानित्वादिलक्षणं, यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्यः अधिकृतः भवति, यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठः उच्यते, तम् अमानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्माविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनः भावः मानित्वमात्मनः श्लाघनम्, तदभावः अमानित्वं । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वम्, तदभावः अदम्भित्वम् अहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तौ अविक्रिया । आर्जवम् ऋजुभावः अवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुः आचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानाम पनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावः, मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसा-यत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनः अपकारकस्य आत्मशब्द-वाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोधः आत्मविनिग्रहः ॥

किं च—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकारएव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् अनहंकारः अहंकाराभावः एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं दोषः, तस्य अनुदर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं । तथा दुःखेषु अध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येवदोषः दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्—दुःखं जन्म, दुःखंमृत्युः, दुःखं जरा, दुःखंव्याधयः दुःखनिमित्तत्वात् जन्मादयः दुःखम्, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिःकरणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

किं च—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम्, तदभावः असक्तिः । अनभिष्वङ्गः अभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेषएव अनन्यात्मभावनालक्षणः । यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा ? 'अहमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि च, इति । क इति आह—पुत्र-दारगृहादिषु, पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात अन्येष्वपि अत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्च उभयं ज्ञानार्थत्वात ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता । क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां च उपपत्तयः संप्राप्तयः तासु इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति च अनिष्टोपपत्तिषु । तच्च एतत् नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥

किं च—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि च ईश्वरे अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना 'न अन्यो भगवतो वासुदेवात् परः अस्ति, अतः स एव नः गतिः, इत्येवं निश्चता अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः। तेन भजनं भक्तिः न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी। सा च ज्ञानम् विविक्तदेशसेवित्वम्' विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा अशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्य इति विविक्तदेशसेवी तद्भावः विविक्तदेशसेवित्वम्। विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः ततः आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते। अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते। अरतिः अरमणं जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानाम् अविनीतानां संसत्, समवायः जनसंसत्; न संस्कारवतांविनीतानां संसत्; तस्याः ज्ञानोपकारकत्वात्। अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः ज्ञानार्थत्वात ज्ञानम् ॥

किं च—

अध्यात्मज्ञानानित्यवं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् आत्मादिविषयं ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानम्

तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वम्। अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्वज्ञानम्, तस्य अर्थः मोक्षः संसारोपरमः, तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्, तत्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति। एतत अमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानम् इति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात्। अज्ञानं यत् अतः अस्मात यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण। मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिः अनार्जवम् इत्यादि अज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय, संसारप्रवृत्तिकारणत्वात् इति ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किम् इत्याकाङ्क्षायामाह—

'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि। ननु यमाः नियमाश्च अमानित्वादयः। न तैः ज्ञेयं ज्ञायते। न हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्। सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते। न हि अन्यविषयेण ज्ञानेन अन्यत उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः। नैषदोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति हि अवोचाम, ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत् तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि किं फलं तत् इति प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखीकरणाय आह– यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतम् अमृतत्वम् अश्नुते, न पुनः म्रियते इत्यर्थः । अनादिमत् आदिः अस्य अस्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्, किं तत् ? परं निरतिशयं ब्रह्म, 'ज्ञेयम्' इति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादिमत्परं' इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मतुपः आनर्थक्यम् अनिष्टंस्यात् इति । अर्थविशेषम् च दर्शयन्ति––अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परम् इति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यात्, अर्थः चेत् संभवति । न तु अर्थः संभवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेष-प्रतिषेधश्च इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः ॥

अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखी-कृत्य आह–न सत् तत् ज्ञेयमुच्यते इति न अपि असत् तत् उच्यते ॥

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेण उद्घुष्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि'

इति अननुरूपमुक्तं, 'न सत्तन्नासदुच्यते, इति न अनुरूपमेव उक्तम् । कथम् ? सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म 'नेतिनेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते, 'न इदं तत' इति वाचः अगोचरत्वात ॥

ननु न तदस्ति,यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते । अथ अस्ति शब्देन नोच्यते नास्ति तत ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च—'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च । न तावन्नास्ति, नास्ति बुद्ध्य विषयत्वात् ॥

ननु सर्वाः बुद्धयः अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगताः एव । तत्र एवं सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात । न, अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात । यद्धि इन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकम्, तत् अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयम् अतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् न घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्यय विषयम् इत्यतः 'न सत्तन्नासत' इति उच्यते ॥

यत्तु उक्तम्—विरुद्धमुच्यते, 'ज्ञेयं तत' 'नसत्तन्नासदुच्यते' इति—न विरुद्धम्, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि'

इति श्रुतेः श्रुतिरपि विरूद्धार्था इति चेत्–यथा यज्ञाय शालामारभ्य ‘ यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति ’ इत्येवमिति चेत् न, विदिताविदताभ्यामन्यत्वश्रुतेः अवश्यविज्ञेयार्थप्रति-पादनपरत्वात् ‘ यद्यमुष्मिन् ’ इत्यादि तु विधिशेषः अर्थ वादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यते इति । सर्वो हि शब्दः अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः, श्रूयमाणश्च श्रोतृभिः, जाति क्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति, न अन्यथा, अदृष्टत्वात् । तत् यथा–‘गौः’ ‘अश्वः, इति वा जातितः, ‘पचति’ ‘पठति’ इति वा क्रियातः, ‘शुक्लः’ ‘कृष्णः’ इति वा गुणतः, ‘धनी’ ‘गोमान्’ इति वा संबन्धतः । न तु ब्रह्म जातिमत्, अतः न सदादिशब्दवाच्यम् । नापि गुणवत्, येन गुणशब्देन उच्येत, निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्, इति श्रुतेः, । न च संबन्धी, एकत्वात् । अद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वाच्च न केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तम्, ‘यतो वाचो निवर्तन्ते, इत्यादि श्रुतिभिश्च ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात् असत्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणि करणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह–

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वतः पाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च अस्य इति सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्य अस्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधितः उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिः अनेकधाभिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम् 'न सत्तन्नासदुच्यते, इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमपि अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य उच्यते 'सर्वतः पाणिपादम्' इत्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्–'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याः इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि 'ज्ञेयस्य' इति उपचारतः उच्यन्ते । तथा व्याख्येयम् अन्यत् । सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् तत् यस्य तत् श्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वम् आवृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिंलभते ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणात ज्ञेयस्य तद्वत्ता शङ्का माभूत् इत्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तः करणे च बुद्धिमनसी, ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि च, अन्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वम् इत्यतः अन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैः अध्यवसाय-संकल्पश्रवणवचनादिभिः अवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव तत् ज्ञेयम् इत्यर्थः, 'ध्यायतीव लेलायतीव, इति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणात् न व्यापृतमेवेति गृह्यते इत्यतः आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितम्, सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतः न करणव्यापारैः व्यापृतं तत् ज्ञेयम् । यस्तु अयं मन्त्रः—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः, इत्यादिः, स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत तत ज्ञेयम् इत्येवं प्रदर्शनार्थः, नतु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्व-प्रदर्शनार्थः, 'अन्धो मणिमविन्दत' इत्यादिमन्त्रार्थवत तस्य मन्त्रस्य अर्थः । यस्मात सर्वकरणवर्जितम् ज्ञेयम्, तस्मात

असक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यपि एवम्,तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगामत् नहिमृगतृष्णिकाद योऽपिनिरास्पदाः भवन्ति । अत' सर्वभृत् सदिवभात इति । स्यात् इदं च अन्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारम्—निर्गुणं सत्वरजस्तमांसि गुणाः तैः वर्जितं तत ज्ञेयम्,तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-परिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ च तत ज्ञेयम् इत्यर्थः ॥

किं च—

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेवच ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

वहिः त्वक्पर्यन्तं देहम् आत्मत्वेन, अविद्याकल्पितम् अपेक्ष्य तमेव अवधिंकृत्वा वहिः उच्यते । तथा प्रत्यगात्मानम-पेक्ष्य देहमेव अवधिं कृत्वा अन्तः उच्यते । 'वहिरन्तश्च' इत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्ते, इदमुच्यते—अचरं चरमेव च, यत् चराचरं देहाभासमपि तदेवज्ञेयं यथारज्जुसर्पाभासः यदिअचरंचर मेवच स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयम् किमर्थम् 'इदम्' इति सर्वैः न विज्ञेयम् इति । उच्यते—

सत्यम् सर्वाभासं तत्, तथापि व्योमवत् सूक्ष्मम् । अतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमपि अविज्ञेयम् अविदुषाम् । विदुषांतु, 'आत्मैवेदं सर्वम्' ब्रह्मैवेदं सर्वम्, इत्यादि प्रमाणतः नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्यापि अविदुषाम् अप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तत्, आत्मत्वात् विदुषाम् ॥

किं च—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकम् । भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्वादिः सर्पादेः मिथ्याकल्पितस्य ॥

किं च, सर्वत्र विद्यमानमपि सत् न उपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमः तर्हि ? न । किं तर्हि ?

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषां आदित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिः। आत्मचैतन्य ज्योतिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तस्यभासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिश्रुतिभ्यः, स्मृतेश्च इहैव—'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः। तमसः अज्ञानात् परम् अस्पृष्टम् उच्यते। ज्ञानादेःदुःसंपादनबुद्धया प्राप्तावसादस्य उत्तम्भनार्थमाह—ज्ञानम् अमानित्वादि ज्ञेयम् 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि, इत्यादिना उक्तम्, ज्ञानगम्यम् ज्ञेयमेव ज्ञातं सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानं तु ज्ञेयम्। तत् एतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितम् विशेषेण स्थितम्। तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ १८॥

इति एवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानम् अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यत तत, इत्यादि 'तमसः परमुच्यते' इत्येवमन्तम् उक्तं समासतः संक्षेपतः। एतावान् सर्वः हि वेदार्थः गीतार्थश्च उपसंहृत्य उक्तः। अस्मिन्

सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति उच्यते—मद्भक्तः मयि ईश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः, यत् पश्यति श्रृणोति स्पृशतिवा 'सर्वमेवभगवान् वासुदेवः'। इत्येवं ग्रहाविष्ट बुद्धिः मद्भक्तः स एतत् यथोक्तंसम्यग्दर्शनं विज्ञाय, मद्भावाय मम भावः मद्भावः परमात्मभावः तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते, परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ लक्षणे, 'एतद्योनीनि भूतानि, इति च उक्तम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति द्वययोनित्वं कथं भूतानामिति अयमर्थः अधुना उच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ उभावपि अनादी विद्धि न विद्यते आदिः ययोः तौ अनादी। नित्येश्वरत्वात् ईश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम्। प्रकृतिद्वयवत्वमेव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वम्। याभ्यां प्रकृतिभ्याम् ईश्वरः जगदुत्पत्ति स्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम्॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचित् वर्णयन्ति। तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिद्धयति। यदि पुनः प्रकृति पुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगत् न ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम्। तत् असत्, प्राक् प्रकृतिपुरुषयोःउत्पत्तेःईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्ष प्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् वन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च। नित्व त्वे पुनः ईश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतत् उपपन्नं भवेत्। कथम् ?॥

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान् बुद्धयादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिः ईश्वरस्य। विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका माया, सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान्॥

के पुनः ते विकाराः गुणांश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयो दश। देहस्यारम्भकाणि भूतानिपञ्चविषयाश्च प्रकृतिसंभवाः

विकाराः पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते। गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते। तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं उत्पादकत्वं यत् तत् कार्यं करणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणम् आरम्भकत्वेन प्रकृतिः उच्यते। एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणम् प्रकृतिः। कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यत् यस्य परिणामः तत् तस्य कार्यं विकारः विकारि कारणं तयोः विकारिविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति। अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणम् तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्त तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते आरम्भकत्वेनैव। पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात् तत् उच्यते—पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः, सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतुः उच्यते॥

कथं पुनः अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इति, अत्र उच्यते—कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्य असति तदुपलब्धृत्वे, कुतः संसारः स्यात्? यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखस्वरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः

संयोगः स्यात्, तदा संसारः स्यात् इति । अतः यत् प्रकृति पुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तम्, तत् युक्तम् । कः पुनः अयं संसारो नाम? सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वम् संसारित्वमिति ॥

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वम् इति उक्तं तस्य तत् किं निमित्तमिति उच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः, प्रकृतिमात्मत्वेन गतः इत्येतत, हि यस्मात, तस्मात भुङ्क्ते उपलभते इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितः जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी, दुःखी, मूढः, पण्डितः अहम्, इत्येवम् । सत्यामपि अविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य सः प्रधानं कारणम् जन्मनः, 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति, इत्यादि श्रुतेः । तदेतत् आह— कारणं हेतुः गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गः अस्य पुरुषस्य भोक्तुः

सदसद्योनिजन्मसु, सत्यश्च असत्यश्च योनयः सदसद्योनयः तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः। अथवा, सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदमध्याहार्यम्। सद्योनयः देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः। सामर्थ्यात सदसद्योनयः मनुष्ययोनयोऽपि अविरुद्धाः द्रष्टव्याः ॥

एतत् उक्तं भवति–प्रकृतिस्थत्वाख्या अविद्या, गुणेषु च सङ्गः कामः, संसारस्य कारणमिति। तच्च परिवर्जनाय उच्यते। अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम्। तच्च ज्ञानं पुरस्तात् उपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् 'यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते' इति। उक्तं च अन्यापोहेन अतद्धर्माध्यारोपेणच ॥

तस्यैव पुनः साक्षात निर्देशः क्रियते–

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति–चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयम् अव्यापृतः। यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थः अन्यः अव्यापृतः यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणाम् ईक्षिता,

तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृतः अन्यः तद्विलक्षणः तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा । अथवा, देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानः द्रष्टारः, तेषां बाह्यः द्रष्टा देहः, ततः आरभ्य अन्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा, यतः परः अन्तरतमः नास्ति द्रष्टा, सः अतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् । उपद्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनम् अनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषः, तत्कर्ता अनुमन्ता च ।अथवा अनुमन्ता, कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयम् अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलः विभाव्यते तेन अनुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयति इति अनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत स्वरूपधारणम्, तत चैतन्यात्मकृतमेव इति भर्ता आत्मा इति उच्यते । भोक्ता अग्न्युष्णवत नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाः चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमानाः विभक्ताः विभाव्यन्त इति भोक्ता आत्मा उच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात स्वतन्त्रत्वाच्च महान् ईश्वरश्च इति महेश्वरः । परमात्मा, देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानाम् अविद्यया परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षणः आत्मा इति

परमात्मा । सः अतः 'परमात्मा इत्यनेन शब्देन च अपि उक्तः कथितः श्रुतौ । क्व असौ ? अस्मिन् देहेपुरुषः परः अव्यक्तात्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, इति यः वक्ष्यमाणः ॥ 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति उपन्यस्तः व्याख्याय उपसंहृतश्च, तमेतं यथोक्तलक्षणम् आत्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यः एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षात् अहमिति प्रकृतिं च यथोक्ताम् अविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तिताम् अभावम् आपादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि सः भूयः पुनः पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय न अभिजायते न उत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णाति इत्यर्थः । अपि शब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायते इति अभिप्रायः ॥

ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावउक्तः, तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणाम् उत्तरकालभाविनां च, यानि च अतिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां च फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति, स्युः त्रीणि जन्मानि, कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानाम् आरब्धजन्मनां कर्मणाम् । न च कर्मणां विशेषः

अवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मानि आरभेरन्, संहतानि वा सर्वाणि एकं जन्म आरभेरन्। अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वत्र अनाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात्। इत्यतः इदमयुक्तमुक्तम्, 'न स भूयोऽभिजायते, इति । न, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'इषीकातूलवत् सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्ते इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः । इहापि च उक्तः 'यथैधांसि' इत्यादिना सर्वकर्मदाहः, वक्ष्यति च । उपपत्तेश्च–अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरम् आरभन्ते, इहापि च 'साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि न इतराणि, इति तत्र तत्र भगवता उक्तम्। 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः, इति च । अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः ज्ञानसहभावित्वात् । न तु इह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां कर्मणां अतीतजन्मकृतानां च दाहः युक्तः । न, 'सर्व कर्माणि, इति विशेषणात। ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणाम् इति चेत्, न संकोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तु उक्तम्, यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने, तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणांक्षयो-

नयुक्तः, इति तत् असत्। कथम्? तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्। यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तः इषुः धनुषः लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव, निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेपि, आसंस्कारवेगक्षयात् पूर्ववत् वर्तते एव । यथा स एव इषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्तु अमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽपि उपसंह्रियते, तथा अनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजीक्रियन्ते इति, पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे 'न स भूयोऽभिजायते' इति युक्तमेव उक्तामिति सिद्धम् ॥

अत्र आत्मदर्शने उपायविकल्पाः इमे ध्यानादयः उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितरि, एकाग्रतया यत् चिन्तनं तत् ध्यानम्, तथा, ध्यायतीव बकः, ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वताः इति उपमोपादानात् । तैलधारावत् संततः अविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानम् तेन ध्यानेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनम् आत्मना स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन

ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन केचित् योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन, सांख्यं नाम् 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणाःमया दृष्या अहं तेभ्योऽन्यः तद्व्यापारसाक्षिभूतः नित्यः गुणविलक्षणः आत्मा, इति चिन्तनम् एषः सांख्यो योगः तेन 'पश्यन्ति आत्मानमात्मना' इति वर्तते । कर्मयोगेन, कर्मैव योगः, ईश्वरार्पणवुद्ध्या अनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वात योगः उच्यते गुणतः तेन सत्त्व–शुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण च अपरे ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये तु एषु विकल्पेषु अन्यतमेनापि एवं यथोक्तम् आत्मानम् अजानन्तः अन्येभ्यः आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयत, इति उक्ताः उपासते श्रद्धानाः सन्तः चिन्तयन्ति । तेऽपि च अतितरन्त्येव अतिक्रामन्त्येव मृत्युम् मृत्युयुक्तं संरारामित्येतत।श्रुति परायणाःश्रुतिःश्रवणं परम्अयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषांते श्रुतिपरायणाः,केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिताः इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यम् प्रमाणं प्रति स्वतंत्राः विवेकिनः मृत्युम अतितरान्ति इति अभिप्रायः ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनम् 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते

इत्युक्तम् तत् कस्मात् हेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोकः आरभ्यते—

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत् यत् किंचित् संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किम् अविशेषेण नेत्याह—स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गम् च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ संयोगात् तत् जायते इत्येवं विद्धि जानीहि भरतर्षभ ॥

कः पुनः अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगः अभिप्रेतः । न तावत् रज्ज्वेव घटस्य अवयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति,आकाशवत् निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इतरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमात् इति उच्यते क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः विषयविषायिणोः भिन्नस्वभावयोः इतरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपाविवेका भावनिबन्धनः रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञ संयोगः मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक्दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादिव इषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य ' न सत्तन्नासदुच्यते ' इत्यनेन निरस्त सर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मि

तद्दस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् ' असदेव सदिव अव-भासते ' इति एवं निश्चितविज्ञानः यः, तस्य यथोक्तसम्यग्द-र्शनविरोधात अपगच्छति मिथ्याज्ञानम् । तस्य जन्महेतोः अपगमात् ' य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ' इत्यनेन ' विद्वान् भूयः न अभिजायते ' इति यत् उक्तम्, तत् उपपन्न मुक्तम् ॥

'न स भूयोऽभि जायते, इति सम्यग्दर्शनफलम् अविद्यादि संसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः । जन्मकारणं च अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः अतः तस्याः अवि-द्यायाः निवर्तकं सम्यग्दर्शनम् उक्तमपि पुनः शब्दान्तरेण उच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम्; क्व ? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु; कम् ? परमेश्वरम् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परमेश्वरः, तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्सु इति तं च परमेश्वरम् अविनश्यन्तम् इति भूतानां परमेश्वरस्य च अत्य-

न्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम् ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलम्; जन्मोत्तरकालभाविनः अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः विनाशात परो न कश्चित् अस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति । अतः अन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धाः भवन्ति सहकार्यैः तस्मात् सर्वभूतैः वैलक्षण्यम् अत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धम्, निर्विशेषत्वम् एकत्वं च । यः एवं यथोक्तं परमेश्वरम् पश्यति, सः पश्यति ॥

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषेण इति । सत्यं पश्यति; किं तु विपरीतं पश्यति । अतः विशिनष्टि—स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति, तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते—स एव पश्यतीति तथा इहापि एकम् अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति, सविभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते—स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वात अनेकचन्द्रदर्शिवत् इत्यर्थः ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या इति श्लोकः आरभ्यते—

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन् उपलभमानःहि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतया अवस्थितम् ईश्वरम् अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणामित्यर्थः। समंपश्यन् किम्? न हिनस्ति हिंसां न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम्। ततः तदहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम्॥

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वम् आत्मानम् हिनस्ति। कथम् उच्यते अप्राप्तम् 'न हिनस्ति, इति? यथा, 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षेइत्यादि। नैष दोषः, अज्ञानाम् आत्म तिरस्करणोपपत्तेः। सर्वोहि अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य अनात्मानम् आत्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वा उपात्तम् आत्मानं हत्वा अन्यम् आत्मानम् उपादत्ते नवं तं चैवं हत्वा अन्यमेवं तमपि हत्वा अन्यम् इत्येवम् उपात्तमुपात्तम् आत्मानं हन्ति, इति आत्महा सर्वः अज्ञः। यस्तु परमार्थात्मा, असावपि सर्वदा अविद्यया हत इव, विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वे आत्महनः एव अविद्वांसः। यस्तु इतरः यथोक्तात्मदर्शी, सः उयभथापि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति न हन्ति ततः याति परां गतिम् यथोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः॥

सर्वभूतस्थम् ईश्वरं समं पश्यन् न हिनस्ति आत्मना

आत्मानम्, इति उक्तम् । तत् अनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेद भिन्नेषु आत्मसु इत्येतत् आशङ्क्य आह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥

प्रकृत्या प्रकृतिः भगवतः माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, इति मन्त्रवर्णात्, तया प्रकृत्यैवच न अन्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्मनःकाया रभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः यः पश्यति उपलभते, तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञम् अकर्तारं सर्वोपाधि विवर्जितम् सः पश्यति, सः परमार्थदर्शी इत्यभिप्रायः, निर्गुणस्य अकर्तुः निर्विशेषस्य आकाशस्येवभेदेप्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वम् एकस्मिन् आत्मानि स्थितं एकस्थम् अनुपश्यति

शास्त्राचार्योपदेशम् अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति आत्मैव इदं सर्वम् इति तत एव च तस्मादेव च विस्तारं उत्पत्तिं विकासम् आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरो भावावात्मतोऽन्नम्, इत्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति, ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥

एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंवन्धे प्राप्ते इदम् उच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वात् अनादेः भावः अनादित्वम्, आदिः कारणम्, तत् यस्य नास्ति तत् अनादि । यद्धि आदिमत तत् स्वेन आत्मना व्येति, अयं तु अनादित्वात् निरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणोहि गुणव्ययात् व्येति, अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येति इति परमात्मा अयम् अव्ययः, न अस्य व्ययो विद्यते इति अव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि, शरीरेषु आत्मनः उपलब्धिः भवतीति शरीरस्थः उच्यते तथापि

न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । योहि कर्ता, सः कर्मफलेन लिप्यते । अयं तु अकर्ता, अतः न फलेन लिप्यते इत्यर्थः ॥

कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावत् अन्यः परमात्मनो देहीकरोति लिप्यते च ततः इदम् अनुपपन्नम् उक्तम् क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वम् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, इत्यादि । अथ नास्ति ईश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते च ? इति वाच्यम् परो वा नास्ति इति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च इति भगवत्प्रोक्तम् औपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैश्च । तत्र अयं परिहारो भगवता स्वेनैव उक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तत् अस्ति । अतः एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंस-परिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्ति इति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥

किमिव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्यापि अपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावात् आकाशं खं न उपलिप्यते न संबध्यते, सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयति अवभासयति एकः कृत्स्नं लोकम् इमं रविः सविता आदित्यः, तथा तद्वत् महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रम् एकः सन् प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री परमात्मा इत्यर्थः । रवि दृष्टान्तः अत्र आत्मनः उभयार्थोऽपि भवति—रविवत् सर्वक्षेत्रेषु एक एव आत्मा, अलेपकश्चइति ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यथा व्याख्यातयोः एवं यथा प्रदर्शितप्रकारेण अन्तरम् इतरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोप-

देशजनितम् आत्मप्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुः, तेन ज्ञानचक्षुषा, भूत-प्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिःअविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या तस्याः भूतप्रकृतेः मोक्षणम् अभावगमनं च ये विदुः विजानन्ति, या-न्ति, गच्छन्ति ते परं परमात्मतत्त्वं ब्रह्म, न पुनः देहं आददते इत्यर्थः ॥

(इति त्रयोदशोऽध्यायः)

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

सर्वम् उत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यते इति उक्तम् तत् कथमिति,तत्प्रदर्शनार्थम्'परंभूयः'इत्यादिःअध्यायः आरभ्यते अथवा, ईश्वरपरतंत्रयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं न तु सां-ख्यानामिव स्वतंत्रयोः इत्येवमर्थम् । प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणम् इति उक्तम् कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते बध्नन्ति इति ? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यम्, इत्येवमर्थं च भगवानुवाच

श्रीभगवानुवाच--

परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानम् इति व्यवहितेन संबंधः, भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेषु असकृत उक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानाम् उत्तमम् उत्तमफलत्वात । ज्ञानानाम् इति न अमानित्वादीनाम् किं तर्हि ? यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणाम् इति तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय इति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यतज्ञात्वा यतज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सन्यासिनःमननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्याम् इतः अस्मात देहबन्धनात् ऊर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥

अस्याश्च सिद्धेः ऐकान्तिकत्वं दर्शयति--

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनम अनुष्ठाय इत्येतत, मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपताम आगताः प्राप्ताः इत्यर्थः । न तु समानधर्मता साधर्म्यम् क्षेत्रज्ञेश्वरयोः भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे । फलवादश्च अयं स्तुत्यर्थम् उच्यते । सर्गेऽपिसृष्टिकालेऽपि न उपजायन्ते । न उत्पद्यन्ते । प्रलये ब्रह्मणोऽपि

विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां न आपद्यन्ते न च्यवन्ति इत्यर्थः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ईदृशः भूतकारणम् इत्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभुतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः योनिः सर्वभूतानां कारणम् सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात भरणाच्च स्वविकाराणां महत् ब्रह्म इति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन् महति ब्रह्मणे योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनः वीजं सर्वभूतजन्मकारणं वीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः अहम्, अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामि इत्यर्थः । संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततः तस्मात गर्भाधानात् भवति हे भारत ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय, मूर्तयः देह-

संस्थानलक्षणाः मूर्छिताङ्गवयवाः मूर्तयः संभवन्ति याः, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणम् अहम् ईश्वरः वीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥

के गुणाः कथं वध्नन्तीति, उच्यते—

सत्वंरजस्तम इतिगुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निवध्नन्ति महावाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

सत्वं रजः तमः इति एवं नामानः । गुणाः इति पारिभाषिकः शब्दः न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः गुणाः न च गुणगुणिनोः अन्यत्वमत्र विवक्षतम् । तस्मात् गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निवध्नन्तीव । तम् आस्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते इति निवध्नन्ति इति उच्यते । ते च प्रकृतिसंभवाः भगवन्मायासंभवाः निवध्नन्ति इव हेमहावाहो महान्तौ समर्थतरौ आजानुप्रलम्बौ वाहू यस्य सः महावाहुः, हे महावाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तम् अव्ययम् अव्ययत्वं च उक्तम् । 'अनादित्वात्' इत्यादिश्लोकेन । ननु 'देही न लिप्यते' इत्युक्तम् । तत् कथम् इह निवध्नन्ति इति अन्यथा उच्यते ! परिहृतम् असमाभिः इव शब्देन निवध्नन्ति इव इति ॥

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणम् उच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

निर्मलत्वात् स्फाटिकमणिरिवप्रकाशकम् अनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति । कथम् ? सुखसङ्गेन 'सुखी अहम्' इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि संश्लेषापादनंमृषैव सुखे सञ्जनम् इति । सैषा अविद्या । न हि विषयधर्मः विषयिणः भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इति उक्तं भगवता । अतः अविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयति इव । आसक्तमिव करोति असङ्गं सक्तमिव करोति असुखिनं सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य अन्तः करणस्य धर्मः, न आत्मनः, आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः, बन्धानुपपत्तेश्च । सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः मन्तव्यः । हेअनघ अव्यसन ॥

रजोरागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नातिकौन्तेयकर्मसङ्गेनदेहिनम् ॥ ७ ॥

रजः रागात्मकं रञ्जनात् रागः गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः । आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः तृष्णासंगयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबन्धाति तत् रजः निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन, दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जनं तत्परताकर्मसङ्गः तेन निबध्नाति रजः देहिनम् ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

तमः तृतीयः गुणः अज्ञानजम् अज्ञानात् जातम् अज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरम् अविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवताम् । प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्च आलस्यं च निद्राच प्रमादालस्यनिद्राः ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिः तत् तमः निबध्नाति भारत ॥

पुनः गुणानां व्यापारः संक्षेपतः उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्माणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥९॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत सञ्जयति इति अनुवर्तते । ज्ञानं सत्वकृतं विवेकम् आवृत्य

आच्छाद्य तु तमः स्वेन आवरणात्मना प्रमादे सञ्जयति उत प्रमादः नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति उच्यते—

जस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजःसत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

रजः तमश्च उभावपि अभिभूय सत्त्वं भवति उद्भवति वर्धते यदा, तदालब्धात्मकं सत्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखादि आरभते हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्च एव उभावपि अभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मकृष्यादिस्वकार्यम् आरभते । तम आख्यो गुणः सत्त्वं रजश्च उभावपि अभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादिस्वकार्यम् आरभते ॥

यदायो गुणः उद्भूतः भवति तदा तस्य किं लिङ्गमिति उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानितेषु सर्वद्वारेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेः वृत्तिः प्रकाशः देहे

अस्मिन् उपजायते । तदेवज्ञानम् । यदा एवं प्रकाशो ज्ञानाख्यः उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्यात् विवृद्धम् उद्भूतं सत्त्वम् इति उत अपि ॥

रजसः उद्भूतस्य इदं चिन्हम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः, कस्य कर्मणाम् । अशमः अनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा—रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हेभरतर्षभ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

अप्रकाशः अविवेकः, अत्यन्तम् अप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेकः मूढ़ता इत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हेकुरुनन्दन ॥

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते, तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेव इति दर्शयन् आह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूतेतु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृत आत्मा तदा उत्तमविदां महदादितत्त्वविदाम् इत्येतत् लोकान् अमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति इत्येतत ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्म सङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनः मृतः तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेपः उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्य इत्यर्थः आहुः शिष्टाः सात्विकम् एव निर्मलं फलम् इति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मणः इत्यर्थः, कर्माधिकारात् फलम् अपि दुःखम् एव कारणानुरूप्यात

राजसमेव । तथा अज्ञानं तमसः तामसस्य कर्मणः अधर्मस्य पूर्ववत् ॥

किंच गुणेभ्योभवति—

सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वात् लब्धात्मकात् संजायते समुत्पद्यते ज्ञानम् रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ च उभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्वस्थाः सत्त्वगुण वृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्य-गुणवृत्तस्थाः जघन्यश्च असौ गुणश्च जघन्यगुणः तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिताः जघन्यगुणवृत्तस्थाः मूढाः अधः गच्छन्ति पश्वादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढः अहम् अस्मि' इत्येवं रूपः यः सङ्गः तत्कारणम् पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति-लक्षणस्य संसारस्य इति समासेन पूर्वाध्याये यत् उक्तम् तत् इह, 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः' इति आरभ्य गुणस्वरूपम् गुणवृत्तम् स्ववृत्तेन च गुणानां वन्धकत्वं गुणवृत्त-निवद्धस्य च पुरुषस्य या गतिः, इत्येतत सर्वंमिथ्याज्ञानमूलं वन्धकारणं विस्तरेण उक्त्वा अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षोवक्तव्यः इत्यत आह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

न अन्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यः गुणेभ्यः कर्ता-रम् अन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन् न अनुपश्यति, गुणा एव सर्वा-वस्थाः सर्वकर्मणां कर्तारः इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुण-व्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं सः द्रष्टा अधि-गच्छति ॥

कथम् अधिगच्छति इति उच्यते—

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान् एतान् यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेव अतिक्रम्य मायोपाधिभूतान् त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च जराच दुःखानि च जन्म मृत्युजरादुःखानि तैः जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतम् अश्नुते, एवं मद्भावम् अधिगच्छति इत्यर्थः ॥

जीवन्नेव गुणान् अतीत्य अमृतम् अश्नुते इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

केर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैः लिङ्गैः चिह्नैः त्रीन् एतान् व्याख्यातान् गुणान् अतीतः अतिक्रान्तः भवति प्रभो, किमाचारः कः अस्य आचारः इति किमाचारः कथं केन च प्रकारेण एतान् त्रीन् गुणान् अति-वर्तते अतीत्य वर्तते ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टः अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम् भगवान् उवाच । यत तावत 'कैः लिङ्गैः युक्तो गुणातीतो भवति' इति तत शृणु—

श्री भगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहमेव च तमः कार्यम् इत्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेन उद्भूतानि–, मम तामसः प्रत्ययो जातः' तेन अहंमूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिः मम उत्पन्ना दुःखात्मिका तेन अहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात, कष्टं मम वर्तते यः अयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्त्वम् आपादयन् सुखे च सञ्जयन् वध्नाति, इति तानि द्वेष्टि असम्यग्दर्शित्वेन । तत् एवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्याणि आत्मानं प्रतिप्रकाश्यनिवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति इत्यर्थः । एतत् न परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् आत्मार्थमेव एतत् लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्यति ॥

अथ इदानीम् ' गुणातीतः किमाचारः ? इति प्रश्नस्य प्रति वचनम् आह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणावर्त्तन्तइत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत् यथा उदासीनः न कस्य चित् पक्षं भजते, तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थितः आसीनः आत्मवित् गुणैः यः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत् स्फुटीकरोति—गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणताः अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीतिवा पाठान्तरम् । न इङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवति इत्यर्थः ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः, स्वस्थः स्वे आत्मनि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं च अप्रियं च प्रिया प्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः धीमान्, तुल्य निन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती,

तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥

किं च

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मानापमानयोः तुल्यः समः निर्विकारः तुल्यः मित्रारिपक्षयोः यद्यपि उदासीना भवन्ति केचित स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्ति इति तुल्यो मित्रारिपक्षयोः इत्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भाः,सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलम् अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्त व्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थः । गुणातीतः सः उच्यते ॥

'उदासीनवत' इत्यादि 'गुणातीतः स उच्यते' इत्येतदन्तम् उक्तम् यावत् यत्नसाध्यं तावत् सन्यासिनः अनुष्ठेयं गुणातीतत्व साधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति । अधुना 'कथंच त्रीन्गुणानतिवर्तते !' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मां च ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वा अव्यभिचारेण न कदाचित् यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः सैव योगः तेन भक्तियोगेन सेवते, सः गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान ब्रह्मभूयाय, भवनं भूयः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति इत्यर्थः ॥

कुतएतदिति उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात प्रतिष्ठा अहं प्रतितिष्ठति अस्मिन्न इति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्य अविनाशिनः अव्ययस्य अविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्य आनन्दरूपस्य एकान्तिकस्य अव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्माप्रातिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् ब्रह्मभूयाय कल्पते, इति उक्तम् । यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्मप्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्मैव अहम्, शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात इत्यभिप्रायः । अथवा' ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात सविकल्पकंब्रह्म ।

तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकः अहमेव नान्यः प्रतिष्ठा आश्रयः। किं विशिष्टस्य ? अमृतस्य अमरणधर्मकस्य अव्ययस्य व्ययरहितस्य। किं च, शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य एकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठा अहम्, इति वर्तते ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

यस्मात् मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलम्, अतः भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मम प्रसादात् ज्ञानप्राप्ति-क्रमेण गुणातीताः मोक्षं गच्छन्ति। किमु वक्तव्यम् आत्मनः तत्त्वमेव सम्यक् विजानन्तः इति अतः भगवान् अर्जुनेन अपृष्टोऽपि आत्मनः तत्त्वं विवक्षुः उवाच 'उर्ध्वमूलम्' इत्यादिना तत्र तावत् वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकारः, न अन्यस्येति ॥

श्री भगवानुवाच—

उर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

उर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात कारणत्वात नित्यत्वात महत्वाच्च उर्ध्वम्, उच्यते ब्रह्म अव्यक्तं मायाशक्तिमत, तत मूलं अस्येति सोऽयं संसारवृक्षः उर्ध्वमूलः। श्रुतेश्च—'उर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः, इति। पुराणे च-'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः। बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः॥ महाभूत विशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा। धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः। एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मा चरति नित्यशः एतच्छित्वा च भित्वा च ज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मिन्नावर्तते पुनः॥-इत्यादि, तम् ऊर्ध्वमूलं संसारं मायामयंवृक्षम्-अधः शाखं महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इव अस्य अधः भवन्तीति सोऽयं अधःशाखः, तम् अधः शाखम। न श्वोऽपि स्थाता इति अश्वत्थः तं क्षणप्रध्वंसिनम् अश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति अव्ययं संसारमायायाः अनादिकालप्रवृत्तत्वात सोऽयं संसारवृक्षः अव्ययः अनाद्यन्तदेहादिसंतानाश्रयः हि सुप्रसिद्धः, तम् अव्ययम् तस्यैव संसारवृक्षस्य इदम् अन्यत विशेषणम्-छन्दांसि यस्य पर्णानि छन्दांसि च्छादनात् ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि। यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्धेतुफल-

प्रदर्शनार्थत्वात्। यथा व्याख्यातम् संसारवृक्षं समूलं यः तं वेद सः वेदवित्, वेदार्थवित् इत्यर्थः। न हि समूलात् संसार वृक्षात् अस्मात् ज्ञेयः अन्यः अणुमात्रोऽपि अवशिष्टः अस्ति इत्यतः सर्वज्ञः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तौति ॥

तस्य एतस्य संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते–

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधः मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरं उर्ध्वं च यावत् ब्रह्मणः विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथा कर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इवशाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृताः उपादानभूतैः विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवालाः इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अंकुरी भवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः। संसारवृक्षस्य परममूलं उपादानकारणं पूर्वं उक्तम्। अथेदानीं कर्मफलजनित-रागद्वेषादिवासनाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्त-रभावीनि तानि अधश्च देवाद्यपेक्षया मूलानि अनुसंततानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्म्माधर्मलक्षणम् अनुबन्धः पश्चाद्भावि, येषां उद्भूतिम् अनु उद्भवति, तानि कर्मानुबन्धीनि

मनुष्यलोके विशेषतः अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः यस्तु अयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥

न रूपम् अस्य इह यथा उपवर्णितम् तथा नैव उपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति अत एव न अन्तः न पर्य्यन्तः निष्ठा परिसमाप्तिर्वा विद्यते । तथा न च आदिः इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः, इति न केनाचित गम्यते । न च संप्रतिष्ठा स्थितिः मध्यम् अस्य नकेनचित् उपलभ्यते । अश्वत्थम् एनं यथोक्तम् सुविरूढमूलम् सुष्ठुविरूढानि विरोहंगतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तम् एनं सुविरूढमूलम् असंगशस्त्रेण असंगः पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यःव्युत्थानं तेन असंगशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनः विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन च्छित्वा संसारवृक्षं सवीजं उद्धृत्य ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता ननिवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

ततः पश्चात् यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यम् परिमार्गणम्

अन्वेषणम् ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन् पदे गता प्रविष्टाः न निवर्तन्ति न आवर्तन्तेभूयःपुनःसंसाराय कथं परिमार्गितव्यमिति आह—तमेव च यः पदशब्देन उक्तः आद्यं आदौभवं आद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कः असौ पुरुषः इति उच्यते—यतः यस्मात् पुरुषात संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृता ऐन्द्रजालिकादिवमाया पुराणी चिरंतनी ॥

कथं भूताः तत्पदं गच्छन्ति इति उच्यते—

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

निर्मानमोहाः मानश्चमोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यः ते निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः । जितसंगदोषाः सङ्ग एव दोषः संगदोषः जितःसङ्गदोषो यैस्ते जितसंगदोषाः । अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्याः तत्पराः विनिवृत्तकामाः विशेषत्तो निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामाः यतयः सन्यासिनः द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ताः गच्छन्ति अमूढाः मोहवर्जिताः पदं अव्ययं तत् यथोक्तम् ।

तदेवपदं पुनः विशेष्यते—

न तद्भासयते सूर्य्यो न शशांको न पावकः ।।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।। ६ ।।

तद्धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संवध्यते तत् धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य्यः आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्वेपि सति । तथा न शशांकः चन्द्रः न पावकः न अग्निरपि । यत् धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते । यच्च सूर्यादिः न भासयते, तत् धाम पदं परमं विष्णोः मम पदम् यत् गत्वा ननिवर्तन्ते इत्युक्तम् ।।

ननु सर्वा हि गतिः आगत्यन्ता, संयोगाः विप्रयोगान्ताः' इति प्रसिद्धम् कथम् 'उच्यते तत धाम गतानां नास्ति निवृत्तिः' इति शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।। ७ ।।

ममैव परमात्मनः नारायणस्य, अंशः भागः अवयवः एकदेशः इति अनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः कर्ता भोक्ता इति प्रसिद्धः सनातनः चिरंतनः । यथा जलसूर्यकः सूर्य्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्य्यमेव गत्वा न निवर्तते च

तेनैव आत्मना गच्छति एवमेव यथाघटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते । अतः उपपन्नमुक्तम् 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते इति ननुनिरवयवस्य परमात्मनः कुतः अवयवः एकदेशः अंशः इति । सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गः अवयवविभागात् । नैषदोषः अविद्या कृतोपाधिपरिच्छिन्नः एकदेशःअंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः । स च जीवोमदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरति उत्क्रामति च इति, उच्यते—मनः षष्ठानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षति आकर्षति ॥

कस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

यच्चापि यदा चापि उत्क्रामति ईश्वरः देहादिसंघातस्वामी जीवः तदा 'कर्षति' इतिश्लोकस्य द्वितीयपादः अर्थवशात् प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरम् अवाप्नोति तदा गृहीत्वा एतानि मनः षष्ठानि इन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति । किमिव इति आह वायुः पवनः गन्धान् इव आशयात् पुष्पादेः ॥

कानि पुनः तानि—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकं इन्द्रियेण सह अधिष्ठाय देहस्थः विषयान् शब्दादीन् उपसेवते ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वापि देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्च उपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैः गुणैः अन्वितम् अनुगतं संयुक्तमित्यर्थः एवं भूतमपि एनं अत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढाः दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढाः न अनुपश्यन्ति—अहोकष्टं वर्तते इति अनुक्रोशति च भगवान् ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषः ते एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः विविक्तदृष्टयः इत्यर्थः

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनंपश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तः यागनश्च समाहितचित्ताः एनं प्रकृतं आत्मानं पश्यन्ति, 'अयं अहम् अस्मि' इति उपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां वुद्धौ अवस्थितम् यतन्तोपि शास्त्रादिप्रमाणैः अकृतात्मानः असंस्कृतात्मानःतपसा इन्द्रियजयेन च दुश्चरितात् अनुपरताः अशान्तदर्पाः प्रयत्नं कुर्वन्तोपि न एनं पश्यन्ति अचेतसः अविवेकिनः ।

यत्पदं सर्वस्य अवभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिः न अवभासयते, यत् प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखाः न निवर्तन्ते यस्य च पदस्य उपाधिभेदं वस्तु अनुविधीयमानाः जीवाः–घटाकाशादयः इव आकाशस्य अंशाः तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुः चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

यत आदित्यगतम् आदित्याश्रयम् किं तत् ! तेजः दीप्तिः

प्रकाशः जगत भासयते प्रकाशयाति अखिलं समस्तम् यत् चन्द्रमसि शशभृति तेजः अवभासकं वर्तते यच्च अग्नौ हुतवहे तत् तेजः विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः अथवा आदित्यगतम् तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः यच्चन्द्र मसि, यच्च अग्नौ वर्तते तत् तेजः विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः ॥

ननु स्थावरेषु जंगमेषु च तत् समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः तत्र कथम् इदं विशेषणम्–'यदादित्यगतम्' इत्यादि । नैषदोषः सत्वाधिक्यात् आविस्तरत्वोपपत्तेः आदित्यादिषु हि सत्वं अत्यन्तप्रकाशं अत्यन्तभास्वरम् अतः तत्रैव आविस्तरं ज्योतिः इति तत् विशिष्यते न तु तत्रैव तत् अधिकम् यथा हि श्लोके तुल्येपि मुखसंस्थानेन काष्ठकुड्यादौ मुखम् आविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति तद्वत् ॥

किं च—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीं आविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगत अहं ओजसा बलेन यत् बलं कामरागविवर्जितम् ऐश्वरं रूपं जगद्–

विधारणाय पृथिव्यां आविष्टं येन पृथिवी गुर्वी न अधः पतति न विदीर्य्येते च तथा च मंत्रवर्णः 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा' इति, 'स दाधारपृथिवीम्' इत्यादिश्च । अतः गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामि इति युक्तमुक्तम्। किं च पृथिव्यां जाताः ओषधीः सर्वाः व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वारसात्मकः सोमः सन् रसस्वभावः । सर्वरसानामाकरः सोमः । सहि सर्वरसात्मकः सर्वा ओषधीः स्वात्मरसान् अनुप्रवेशयन् पुष्णाति ॥

किंच

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १३ ॥

अहमेव वैश्वानरः उदरस्थः अग्निः भूत्वा 'अयमग्निर्वैश्वानरोयोऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतेः वैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राणवतां देहम् आश्रितः प्रविष्ट प्राणापानसमायुक्तः प्राणपानाभ्यां समायुक्तसंयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अन्नं अशनंचतुर्विधम् चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च । भोक्ता वैश्वानरः अग्निः अग्नेःभोज्यम् अन्नं सोमः । तदेतत् उभयं अग्नीषोमौ सर्वम् इति पश्यतः अन्नदोषलेपः न भवति ॥

किंच

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम् ॥१५॥

सर्वस्य च प्राणिजातस्य अहं आत्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः। अतः मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिः ज्ञानं तदपोहनं च अपगमनं च, येषां यथा पुण्यकर्मणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृतीभवतः तथा पापकर्मणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं च अपायनम् अपगमनं च वेदैश्च सर्वैअहमेव परमात्मा वेद्यः वेदितव्यः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायकृत इत्यर्थः वेदवित् वेदार्थवित एव च अहम् ॥

भगवतः ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेपः उक्तः विशिष्टोपाधिकृतः यदादित्यगतं तेजः, इत्यादिना अधुना तस्यैवक्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरूपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोकाः आरभ्यन्ते तत्र सर्वमेव अतीतानागताध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्य आह ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥

द्वौ इमौ पृथग्राशी कृतौ पुरुषौ इति उच्येते लोके संसारे–क्षर-श्रक्षरतीतिक्षरः विनाशी इति एको राशिः अपरः पुरुषः अ-क्षरः तद्विपरीतः भगवतः मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्ति वीजम् अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयः अक्षरः पुरुषः उच्यते । कौ तौ पुरुषौ इति आह स्वयमेव भगवान् 'क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातं इत्यर्थः । कूटस्थः कूटः राशी राशिरिवास्थितः । अथवा कूटः माया वञ्चना जिह्मता कुटिलता इति पर्य्यायाः अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थिताः कूटस्थः संसार बीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते ॥

आभ्यांक्षराक्षराभ्यां अन्यः विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वय-दोषेण अस्पृष्टः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः उत्कृष्टतमःपुरुषस्तुअन्यः अत्यन्तविलक्षणः आभ्यां परमात्मा इति परमश्च असौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक् चेतनः इत्यतः परमात्मा इति उदाहृतः उक्तःवेदान्तेषु । स एव विशिष्यते यः लोकत्रयंभूर्भुवः स्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य प्रविश्य बिभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण बिभर्ति धारयति अव्ययः न

अस्य व्ययः विद्यते इति अव्ययः कः ईश्वरः सर्वज्ञः नारायणाख्यः ईशनशीलः ॥

यथा व्याख्यातस्य ईश्वरस्य 'पुरुषोत्तमः' इत्येतत नाम प्रसिद्धम् तस्यनामनिर्वचनप्रसिध्या अर्थवत्वं नाम्नो दर्शयन् 'निरतिशयः अहम् ईश्वरः' इति आत्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात् क्षरम् अतीतः अहं संसारमायावृक्षम् अश्वत्थाख्यम् अतिक्रान्तः अहम् अक्षरादपि संसारमायारूपवृक्षवीजभूतादपि च उत्तमः उत्कृष्टतमः उर्ध्वतमो वा अतः ताभ्यां क्षराक्षराभ्याम् उत्तमत्वात् अस्मि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः । पुरुषोत्तमः इत्येवं मां भक्तजनाः विदुः कवयः काव्यादिषु च इदं नाम निवध्नन्ति । पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणान्ति ॥

अथइदानीं यथा निरुक्तं आत्मानं यो वेद तस्य इदं फलम् उच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः मां ईश्वरं यथोक्ताविशेषणं एवं यथोक्तेन प्रकारेण

असंमूढः संमोहवर्जितः सन् जानाति 'अयम् अहम् अस्मि' इति पुरुषोत्तमं सः सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति सर्वज्ञः सर्वं भूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मतया हेभारत ।

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्वज्ञानं मोक्षफलं उक्त्वा अथेदानीं तत् स्तौति

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति एतत गुह्यतमं गोप्यतमम्, अत्यन्तरहस्यं इत्येतत् किं तत् शास्त्रम् यद्यपि गीताख्यं समस्तम् 'शास्त्रम्' उच्यते, तथापि अयमेव अध्यायः इह 'शास्त्रम्' इति उच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् सर्वोहि गीताशास्त्रार्थः अस्मिन् अध्याये समासेन उक्तः न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव, किन्तु सर्वश्च वेदार्थः इह परिसमाप्तः । 'यस्तं बेद स वेदवित्' वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः' इति च उक्तम् इदमुक्तं कथितं मया हे अनघ अपाप एतत शास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् भवेत न अन्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन सः कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत सर्वं भगवत्तत्वेविदिते कृतं भवेत्

इत्यर्थः न च अन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचित इत्याभिप्रायः 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति च उक्तम् 'एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः। प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति च मानवं वचनम् यतः एतत् परमार्थतत्वं मत्तः श्रुतवान् असि अतः कृतार्थः त्वं भारत इति ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

दैवी आसुरी राक्षसी इति प्राणिनां प्रकृतयः नवमे अध्याये सूचिताः तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्वसंशुद्धिः' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः निबन्धाय आसुरी राक्षसी च इति दैव्याः आदानाय प्रदर्शनं क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय च ॥

श्रीभगवानुवाच–

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयं अभीरुता सत्वसंशुद्धिः सत्वस्य अन्तःकरणस्य सं-

शुद्धिः संव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धसत्व भावेन व्यवहारः इत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रतः आचार्य्यतश्च आत्मादिपदार्थानाम् अवगमः अवगतानाम् इन्द्रियाद्युपसंहारेण एकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः तयोः ज्ञान योगयोः व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवी सात्विकी संपत् । यत्र येषां अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्विकी सा उच्यते दानं यथाशक्तिसंविभागः अन्नादीनाम् दमश्च वाह्यकरणानाम् उपशमः अन्तःकरणस्य उपशमं शान्तिं वक्ष्यति यज्ञश्च श्रौतः अग्निहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्यायः ऋग्वेदाध्ययनम् अदृष्टार्थम् तपः वक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवम् ऋजुत्वं सर्वदा ॥

किंच

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् सत्यम् अप्रियानृतवर्जितं यथा भूतार्थवचनम् अक्रोधः परैः आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम् त्यागः संन्यासः पूर्वदानस्य उक्तत्वात् शान्तिः अन्तःकरणस्य उपशमः अपैशुनं अपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनम् तदभावः अपैशुनम्

दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्वम् इन्द्रियाणां विषयसंनिधौ अविक्रिया मार्दवम् मृदुता अक्रौर्यम् । ह्रीः लज्जा अचापलं असतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनाम् अव्यापारयितृत्वम्-

किंच

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः आगल्भ्यं न त्वग्गतादीप्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायाम् उपशमनम् अक्रोधः इति अवोचाम इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेषः धृतिः देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकः अन्तःकरण वृत्तिविशेषः येन उत्तम्भितानि करणानि देहश्च न अवसीदन्ति शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं वाह्यम् आभ्यन्तरं च मनोबुध्योः नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचम् अद्रोहः परजिघांसाभावः अहिंसनम् नातिमानिता अत्यर्थमानः अति-मानः सः यस्य विद्यते स अतिमानी तद्भावः अतिमानता तद-भावः नातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभावइत्यर्थः भवन्ति अभयादीनि, एतदन्तानि संपदं अभिजातस्य किं

विशिष्टां संपदम् । दैवीं देवानां या संपत् ताम् अभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्य इत्यर्थः हेभारत ।

अथेदानीं आसुरीसंपत् उच्यते ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

दम्भः धर्मध्वजित्वम् दर्पः विद्याधनस्वजनादिनिमित्तः उत्सेकः । अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव च परुषवचनम् यथा काणम् 'चक्षुष्मान्' विरूपम् 'रूपवान्' हीनाभिजनम् 'उत्तमाभिजनः' इत्यादि । अज्ञानं च अविवेकज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादि विषयमिथ्याप्रत्ययः अभिजातस्य पार्थ किम् आभिजातस्येति आह—संपदम् आसुरीम् असुराणां संपत आसुरी ताम् अभिजातस्येत्यर्थः ॥

अनयोः संपदोःकार्य्यमुच्यते

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
माशुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥

दैवीसंपत् या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात् निबन्धाय

नियतः बन्धः निबन्धः तदर्थम् आसुरी संपत् मता अभिप्रेता तथा राक्षसी च तत्र एवम् उक्ते सति अर्जुनस्य अन्तर्गतंभावम् किमहम् आसुरसंपद्युक्तः किंवा दैवसंपद्युक्तः इत्येवम् आलोचना-रूपम् आलक्ष्य आह भगवान्—मा शुचः शोकं माकार्षीः संपदं दैवीम् अभिजातः असि अभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणः त्वम् असि इत्यर्थः हे पाण्डव—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येतेति सर्गौ भूतानि एव सृज्यमानानि दैवासुर-संपद्द्वययुक्तानि इति द्वौ भूतसर्गौ इति उच्यते द्वया हवै प्राजा-पत्या देवाश्चासुराश्च इति श्रुतेः लोकेऽस्मिन् संसारे इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौ तौ भूतसर्गौ इति उच्यते—प्रकृतावेव दैव आसुर एव च उक्तयोरेव पुनः अनुवादे प्रयोजनमाहदैवः भूतसर्गः, अभयं सत्वसंशुद्धिः इत्यादिना विस्तरशः अतः तत्परिवर्जनार्थम् आसुरं पार्थ, मे मम वचनात उच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय आ अध्यायपरिसमाप्तेः आसुरी संपत्

प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते तस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिः ताम् निवृत्तिं च एतद्विपरीतां यस्मात् अनर्थहेतोः निवर्तितव्य सा निवृत्तिः तां च जनाः आसुराः न विदुः न जानन्ति न केवलं प्रवृत्ति निवृत्ती एव ते न विदुः न शौचं नापि आचारः न सत्यं तेषु विद्यते अशौचा अनाचाराः मायाविनः अनृतवादिनो हि आसुराः

किंच

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं यथा वयम् अनृतप्रायाः तथा इदं जगत् सर्वं असत्यम् अप्रतिष्ठं च न अस्य धर्माधर्म्मौ प्रतिष्ठा अतः अप्रतिष्ठं च इति ते आसुराः जनाः जगत आहुः अनीश्वरम् न च धर्म्मा

धर्मसव्यपेक्षकः अस्य शासिता ईश्वरः विद्यते इति अतः अनीश्वरं जगत आहुः। किंच अपरस्परसंभूतं, कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्यसंयोगात् जगत् सर्वं संभूतम्! किमन्यत कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकम् किमन्यत् जगतः कारणम् नकिंचित् अदृष्टं धर्म्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः 'कामएवप्राणिनां कारणम्' इति लोकायतिकदृष्टिः इयम्।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः॥
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः॥ ९॥

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः विभ्रष्टपरलोकसाधनाः अल्पबुद्धयः विषयविषया अल्पैवबुद्धिः येषां ते अल्पबुद्धयः प्रभवन्ति उद्भवन्ति उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणः हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्ति इति सम्बन्धः जगतः अहिताः शत्रवः इत्यर्थः॥

तेच—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः॥
मोहादृगृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः॥ १०॥

कामं इच्छाविशेषम् आश्रित्य अवष्टभ्य दुष्पूरम् अशक्य-

पूरणं दम्भमानमदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदाः तैरन्विताः दम्भमानमदान्विताः मोहात् अविवेकतः गृहीत्वा उपादाय असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोके अशुचिव्रताः अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशुचिव्रताः ।

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्ता अपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याः चिन्तायाः इयत्ता सा अपरिमेया ताम् अपरिमेयाम् प्रलयान्ताम् मरणान्ताम् उपाश्रिताः सदाचिन्तापराः इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्ते इति कामाः विषयाः शब्दादयः तदुपभोगपरमाः 'अयमेव परमः पुरुषार्थः यः कामोपभोगः' इत्येवं निश्चितात्मानः एतावत् इति निश्चिताः

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैः आशा एव पाशाः तच्छतैः बद्धाः नियन्त्रिताः, सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः काम-

क्रोधौ परं अयनम् आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्म्मार्थम् अन्यायेन परस्वापहरणादिना इत्यर्थः किम् अर्थसंचयान् अर्थप्रचयान् ।

ईदृशश्च तेषां अभिप्रायः

इदमद्यमयालब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धम् इदं च अन्यत प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम् इदं च अस्ति इदमपि मे भविष्यति आगामिनि संवत्सरे पुनः धनं तेन अहं धनी विख्यातः भविष्यामि इति ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोहमहंभोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुः । हनिष्ये च अपरान् अन्यान् वराकान् अपि । किम् एते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः कथम् ईश्वरः अहम् अहं भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धः, अहं संपन्नः पुत्रैः नप्तृभिः, न केवलंमानुषः, बलवान् सुखी च अहमेव, अन्ये तु भूमिभारायावितीर्णाः ।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आढ्यः धनेन' अभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादि-संपन्नः—तेनापि न मम तुल्यः अस्ति कश्चित् कः अन्यः अस्ति सदृशः तुल्यः मया किंच, यक्ष्ये यागेनापि अन्यान् अभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यः, मोदिष्ये हर्षं च अतिशयं प्राप्स्यामि इति एवम् अज्ञानविमोहिताः अज्ञानेन विमोहिताः विविधम् अविवेकभावम् आपन्नाः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेकचित्तविभ्रान्ताः उक्तप्रकारैः अनेकैः चित्तैः विविधं-भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः मोहः अविवेकः अज्ञानं तदेवजालमिव आवरणात्मकत्वात् तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तः तेन उपचितकल्मषाः पतन्ति नरके अशुचौ वैतरण्यादौ ।

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव संभाविताः आत्मसंभाविताः न तु साधुभिः। स्तब्धाः अप्रणतात्मानः धनमानमदान्विताः धननिमित्तः मानः मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्याम् अन्विताः यजन्ते नामयज्ञैः नाममात्रैः यज्ञैः ते दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम्।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अहंकारं अहंकरणम् अहंकारः विद्यमानैः अविद्यमानैश्च गुणैः आत्मनि अध्यारोपितैः 'विशिष्टमात्मानमहम् इतिमन्यते, सः अहंकारः, अविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थ-प्रवृत्तीनां च तम्। तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् दर्पंदर्पो नाम यस्य उद्भवे धर्मम् अतिक्रामति सः अयम् अन्तःकरणाश्रयः दोषविशेषः। कामं स्त्र्यादिविषयम् क्रोधम् अनिष्टविषयम् एतान् अन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः किंच ते माम् ईश्वरम् आत्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तः मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषः तं कुर्वन्तः अभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥

तानहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः द्विषतश्च मां क्रूरान् संसारेषु एव अनेकनरकसंसरणमार्गेषु नराधमान् अधर्मदोषवत्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं संततम् अशुभान् अशुभकर्मकारिणः आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादि-योनिषु 'क्षिपामि' इत्यनेन संवन्धः ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीं योनिम् आपन्नाः प्रतिपन्नाः मूढाः अविवेकिनः जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोवाहुलास्वेव योनिषु जायमानाः, अधोगच्छन्तो मूढाः माम् ईश्वरम् अप्राप्य अनासाद्य एव हे कौन्तेय ततः तस्मादपि यान्ति अधमां गतिं निकृष्टतमां गतिम् 'माम् अप्राप्यैव' इति न मत्प्राप्तौ काचिदपि आशंका अस्ति अतः मच्छिष्टसाधुमार्गम् अप्राप्य इत्यर्थः ।

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपः अयम् उच्यते यस्मिन् त्रिविधे सर्वः आसुरीसंपद्भेदः अनन्तोऽपि अन्तर्भवति यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति यत् मूलं सर्वस्य अनर्थस्य तत् एतत् उच्यते ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ इदं द्वारं नाशनम् आत्मनः यत् द्वारं प्रविशन्नेव नश्यति आत्मा कस्मैचित पुरुषार्थाय योग्यो न भवति इत्येतत् अतः उच्यते 'द्वारं नाशनमात्मनः इति किं तत् कामः क्रोधः तथा लोभः तस्मात् एतत्त्रयं त्यजेत यतः एतत् द्वारम् नाशनम् आत्मनः तस्मात् कामादित्रयमेतत् त्यजेत् त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः विमुक्तःकौन्तेय तमोद्वारैः तमसः नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः तैः एतैः त्रिभिः विमुक्तः नरः आचराति अनुतिष्ठति किम् आत्मनः श्रेयः यत्प्रतिबद्धः पूर्वं न आचचार तदपगमात् आचरति ततः तदाचरणात् याति परां गतिं मोक्षमपि इति ॥

सर्वस्य एतस्य आसुरीसंपत्परिवर्जनस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रं कारणम् शास्त्रप्रमाणात् उभयं शक्यं कर्तुम् नान्यथा ॥ अतः

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं शास्त्रंवेदः तस्याविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यं उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् न सः सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यताम् अवाप्नोति न अपि अस्मिन् लोकेसुखं न अपि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गमोक्षं वा ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ॥
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् अतः ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्र विधानोक्तम् विधिः विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानम् कुर्यात् न कुर्यात् इत्येवं लक्षणम् तेनोक्तं स्वकर्म यत् तत् कर्तुम् इहार्हसि इह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थम् ॥

॥ इति षोडशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथेदानीं यज्ञः त्रिविधः उच्यते

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेतिमनः समाधाय स सात्विकः ॥११॥

अफलाकांक्षिभिः अफलार्थिभिः यज्ञः विधिदृष्टः शास्त्र-चोदनादृष्टो यः यज्ञः इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूप निवर्तनमेव कार्य्यम् इति मनः समाधाय न अनेनपुरुषार्थो मम कर्तव्यः इत्येवं निश्चित्य स सात्विकः यज्ञः उच्यते ।

इति सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः ।

संन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ, न निर्लुठितार्थौ पूर्वेषु अध्यायेषु अतः अर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय भगवान् उवाच

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयोविदुः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानाम् अश्वमेधादीनाम् कर्मणांन्यासं संन्यासशब्दार्थम् अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानम् कवयः पण्डिताः केचित् विदुः विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानां अनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणां

आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वा अर्थः वक्तव्यः सर्वथा परित्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः स्यात् न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्ति इति आहुः कथम् उच्यते तेषां फलत्यागः यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः नैषदोषः नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्वस्येष्टत्वात । वक्ष्यति हि भगवान् 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च' इति नतु संन्यासिनाम्, इति च संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंवन्धं दर्शयन् असंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिम्, भवत्यत्यागिनां प्रेत्य, इति दर्शयति ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत् दोषः अस्य अस्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्मवन्धहेतुत्वात् सर्वमेव अथवा दोषः यथा रागादिः त्यज्यते, तथा त्याज्यम् इति एके कर्म प्राहुः मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिम् आश्रिताः, अधिकृतानां कर्मिणामपि इति तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम् इति च अपरे ॥

कर्मिणः एव अधिकृताः, तान् अपेक्ष्य एते विकल्पाः, नतु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता' इति कर्माधिकारात् अपोद्धृताः ये न तान् प्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेन योगिनाम्, इति अधिकृताः पूर्वविभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठाः विचार्यन्ताम् इति, न तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं सांख्याःआत्मनि पश्यन्ति,इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात अतः ते न कायक्लेशदुःखभयात कर्मपरित्यजन्ति । नापि ते कर्माणि आत्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्ममोहात परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किंचितकरोमि' इति हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य, इत्यादिभिः तत्वविदः संन्यासप्रकारः उक्तः । तस्मात् ये अन्ये अधिकृताः कर्मणि अनात्मविदः, येषां च मोहनिमित्तः, त्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च ते एव तामसाः त्यागिनः राजसाश्च इति निन्द्यन्ते कर्मिणाम् अनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम्, 'सर्वारम्भपरित्यागी' मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः, इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनः विशोषितत्वात् । वक्ष्यति च 'निष्ठाज्ञानस्य

या परा' इति तस्मात्ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः न इह विवक्षिताः। कर्मफलत्यागः एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया संन्यासः उच्यते, न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः॥

सर्वकर्मसन्यासासंभवे च 'न हि देहभृता, इति हेतुवचनात मुख्यएव इति चेत्, न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात्। यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्, इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तम् अर्जुनम् अज्ञं प्रति विधानात, तथा इदमपि' नाहि देहभृता शक्यम्, इति कर्म फलत्यागस्तुत्यर्थम्, न सर्वे कर्माणि मनसा सन्यस्य नैवकुर्वन्न कारयन्नास्ते, इत्यस्य पक्षस्य अपवादः केनचित् दर्शयितुं शक्यः, तस्मात कर्माणि अधिकृतान प्रत्येव एषः सन्यासत्यागविकल्पः। ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्याः तेषांज्ञाननिष्ठायामेवसर्वकर्मसन्थासलक्षणायाम् अधिकारः, न अन्यत्र, इति न ते विकल्पार्हाः, तच्च उपपादितम् अस्माभिः 'वेदाविनाशिनम्, इत्यस्मिन्प्रदेशे, तृतीयादौ च॥

कः पुनः असौ निश्चयः इति, आह—

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्॥
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥ ५॥

यज्ञः दानं तपः इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्त-

व्यम् कार्यं करणीयम् एव तत् । कस्मात ? यज्ञः दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिसंधीनाम् इत्येतत्॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनानि उक्तानि सङ्गम् आसक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्तव्यानि इति अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चितं मतम् उत्तमम् ॥

'निश्चयं शृणुमेतत्र' इति प्रतिज्ञाय, पावनत्वं च हेतुम् उक्त्वा, 'एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि' इत्येतत् 'निश्चितं मतमुत्तमम्' इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव न अपूर्वार्थं वचनम्, 'एतान्यपि' इति प्रकृतसंनिकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । सासंगस्य फलार्थिनः वन्धहेतवः एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि इति अपि शब्दस्यअर्थः न तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य 'एतान्यपि' इति उच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात् 'सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च' इति न उपपद्यते । अतः 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्यः अन्यानि एतानि अपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति तत्

असत् नित्यानामपि कर्मणाम् इहफलवत्वस्य उपपादितत्वात् ' यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानि ' इत्यादिना वचनेन । नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशंकया जिहासोः मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? ' दूरेणह्यवरं कर्म ' इति च निन्दितत्वात् ' यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र ' इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्, ' त्रैगुण्यविषया वेदाः ' ' त्रैविद्यामां सोमपाः ' क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु ' एतान्यपि ' इति व्यपदेशः ॥

तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य तु नित्यस्य सन्यासः परित्यागः कर्मणः न उपपद्यते अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्टत्वात । मोहात अज्ञानात् तस्य नियतस्य परित्यागः--नियतं च अवश्यंकर्तव्यम् त्यज्यते च इति विप्रतिषिद्धम्, अतः मोहनिमित्तः परित्यागः तामसः परिकीर्तितः मोहश्च तमः इति ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैवत्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखम् इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात त्यजेत; सः कृत्त्वा राजसं रजोनिर्वर्त्यं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यम् न लभेत् नैव लभेत ॥

कः पुनः सात्त्विकः त्यागः इति आह—

कार्यमित्येव यतकर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलंचैव स त्यागः सात्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यम् इत्येव यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियत्ते निर्वर्त्यते हे अर्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलं च एव । एतत् नित्यानां कर्मणां फलवत्वे भगवद्वचनं प्रमाणम् अवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतम् आत्मसंस्कारंप्रत्यवायपरिहारम् वा फलं करोति आत्मनः इति कल्पयत्येवअज्ञः । तत्रतामपि कल्पनां निवारयाति 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन । अतः साधु उक्तम् सङ्गं त्यक्त्वा फलं च इति । सः त्यागः नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तःमतःअभिप्रेतः॥

ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यासः इति च प्रकृतः तत्र तामसो राजसश्च उक्तः त्यागः कथम् इह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेन उच्यते यथा त्रयोब्राह्मणाः आगताः तत्र षडङ्गविदौ द्वौ क्षत्रियः तृतीयः इति तद्वत् । नैषदोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्व सामान्यम् तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफला- भिसंधित्थागः सात्विकत्वेन स्तूयते 'सत्यागः सात्विको मतः' इति ॥

यस्तु अधिकृतः संगं त्यक्त्वाफलाभिसंधिं च नित्यं कर्म- करोति तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणम् अन्तः करणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुध्यति । तत विशुद्धं प्रसन्नम् आत्मालोचनक्षमं भवति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तः करणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथातन्निष्ठा स्यात्, तत वक्तव्यम् इति आह ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ।
त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

न द्वेष्टि अकुशलम् अशोभनं काम्यं कर्म, शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणम् 'किमनेन' इत्येवम् कुशले शोभने नित्ये कर्मणि

सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्षकारणम् इदम्' इत्येवं न अनुषज्जते अनुषङ्गं प्रीतिं न करोति इत्येतत्। कः पुनः असौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलत्यागेन तद्वान् त्यागी, यः कर्मणि संगं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी सः त्यागी। कदा पुनः असौ अकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च न अनुषज्जते इति उच्यते—सत्वसमाविष्टः यदा सत्वेन आत्मानात्मविवेकाविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्तइत्येतत अत एव च मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः तद्वान् मेधावी। मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नः अविद्याकृतः संशयः 'यस्य आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनम् न अन्यत् किंचित् इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः॥

यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन संवुद्धः सः सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आसीनः नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठाम् अश्नुते इत्येतत पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं अनेनैव श्लोकेन उक्तम्।

यः पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृत् अज्ञः अबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया, 'अहं कर्ता' इति निश्चित

बुद्धिः तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य अशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने एव अधिकारः न तत्त्यागे इति एतत् अर्थं दर्शयितुम् आह ॥

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥
यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥

नहि यस्मात् देहभृता, देहंबिभर्ति इति देहभृत् देहात्माभिमानवान् देहभृत् उच्यते न विवेकी स हि 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् निवर्तितः। अतः तेन देहभृता अज्ञेन न शक्यम् त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माणि अशेषतः निःशेषेण। तस्मात् यस्तु अज्ञः अधिकृतः नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी सः त्यागी इति अभिधीयते कर्मी अपि सन् इति स्तुत्यभिप्रायेण तस्मात् परमार्थदर्शिनैव अदेहभृता देहात्मभावरहितेन अशेषकर्मसंन्यासःशक्यते कर्तुम्।

किं पुनः तत्प्रयोजनम् यत् सर्वकर्मसंन्यासात् स्यादिति उच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणम्, इष्टं देवादिलक्षणम्, मिश्रम् इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणम् च तत् त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणः धर्माधर्मलक्षणस्य फलं वाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविद्याकृतम् इन्द्रजालमायोपमम् महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पि इह—फल्गुतया लयम् अदर्शनम् गच्छतीति फलनिर्वचनम्—तत् एतत् एवं लक्षणं फलं भवति अत्यागिनाम् अज्ञानां कर्मिणां अपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातात् ऊर्ध्वम्। न तु संन्यासिनां परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित्। नहि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं न उन्मूलयति कदाचित इत्यर्थः। अतः परमार्थदर्शिनः एव अशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवति अविद्याध्यारोपितत्वात आत्मनि क्रियाकारकफलानां न तु अज्ञस्य अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृ-कारकाणि आत्मत्वेनैव पश्यतः अशेषकर्मसंन्यासः संभवति ॥

तदेतत् उत्तरैः श्लोकैः दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पञ्च एतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निर्वर्त-कानि। निबोधमे मम इति उत्तरत्र चेतः समाधानार्थम् वस्तु

वैषम्यप्रदर्शनार्थम् च । तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति-सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् । कृतम् इति कर्म उच्यते तस्य अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, कर्मान्तः इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने, 'सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते, इति आत्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतः तस्मिन् आत्मज्ञानार्थे सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं, सर्वकर्मणाम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतंवा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म त्रिभिः एतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयम्, विपरीतं वा अशास्त्रीयम् अधर्म्यं यच्चापि निमिषितचेष्टितादिजीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् पञ्च एते यथोक्ताः तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि आधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि । कथम् उच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म प्रारभते, इति ? नैषदोषः विधिप्रतिषेधलक्षणम् सर्वकर्मशरीरादित्रयप्रधानम्

तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणंत्रिधैव राशीकृतम् उच्यते शरीरादिभिः आरभ्यते इति। फलकालेपि तत्प्रधानैः साधनैः भुज्यते इति पञ्चानामेवहेतुत्वं न विरुध्यते इति ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतवुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्र इति प्रकृतेन संवध्यते। एवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्यें सति कर्मणि। तत्रैवं सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते। तत्र एतेषु आत्मानन्यत्वेन अविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारम् आत्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति अविद्वान् कस्मात? वेदान्ताचार्य्योपदेशन्यायैः अकृतवुद्धित्वात् असंस्कृतवुद्धित्वात योऽपि देहादिव्यातिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति असावपि अकृतवुद्धिः, अतः अकृतवुद्धित्वात् न सः पश्यति आत्मनः तत्वं कर्मणो वा इत्यर्थः। अतः दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा अजस्त्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मतिः, सः पश्यन्नपि न पश्यति यथा तैमिरिकः अनेकं चन्द्रम् यथा वा अभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तम् यथा वा वाहने उपविष्टः अन्येषु धावत्सु आत्मानं धावन्तम् ॥

कः पुनः सुमतिः यः सम्यक्पश्यतीति उच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनः न भवति अहंकृतः 'अहंकर्ता' इत्येवम् लक्षणः भावः भावना प्रत्ययः–एते एव पञ्च अधिष्ठानादयः अविद्यया आत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः न अहम् अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतः अप्राणोह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परंतः परः' केवलः अविक्रियः इत्येवं पश्यतीति एतत्–बुद्धिः अन्तः करणं यस्य आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते न अनुशयिनी भवति–इदमहमकार्षम् तेन अहम् नरकं गमिष्यामि, इत्येवं यस्य बुद्धिः न लिप्यते--स सुमतिः स पश्यति । हत्वा अपि सः इमान् लोकान्, सर्वान् इमान् प्राणिनः इत्यर्थः न हन्ति हननक्रियां न करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येण अधर्मफलेन संबध्यते॥

ननु हत्वापि न हन्ति इति विप्रतिषिद्धम् उच्यते यद्यपि स्तुतिः । नैषदोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्टयपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या 'हन्ता अहम्' इति लौकिकीं दृष्टिम् आश्रित्य, 'हत्वापि' इति आह । यथादर्शितां पारमार्थिकींदृष्टिम् आश्रित्य 'न हन्ति ननिबध्यते इति । एतत् उभयम् उपपद्यते एव ॥

ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येव आत्मा, 'कर्तार मात्मानं केवलं तु' इति केवलशब्दप्रयोगात् नैष दोषः, आत्मनः अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः, विक्रियावतो हि अन्यैः, संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात् न तु अविक्रियस्य आत्मनः केनचित् संहननम् अस्ति इति न संभूय कर्तृत्वम् उपपद्यते । अतः केवलत्वम् आत्मनः स्वाभाविक मिति केवलशब्दः अनुवादमात्रम् । अविक्रियत्वं च आत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । 'अविकार्योऽयमुच्यते' । गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते, 'शरीरस्थोपि न करोति' इत्यादि असकृत उपपादितम् गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च—निरवयवम् अपरतन्त्रम् अविक्रियम् आत्मतत्वम् इति राजमार्गः विक्रियावत्वाभ्युपगमेऽपि आत्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुम् अर्हति न अधि ष्ठानादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि स्युः । न हि परस्य कर्मपरेण अकृतम् आगन्तुम् अर्हति । यत्तु अविद्यया गामितम् न तत् तस्य । यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः, यथा वा तलमलिनत्वं वालैः गमितम् अविद्यया न आकाशस्य तथा अधिष्ठानादिवि क्रियापि तेषामेव न आत्मनः । तस्मात् युक्तम् उक्तम् 'अहंकृत त्वबुद्धिलेपाभावात विद्वान् न हन्ति न निबध्यते, इति 'नायं हन्ति न हन्यते' इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यादिहेतु

वचनेन अविक्रियत्वम् आत्मनः उक्त्वा, 'वेदाविनाशिनम्' इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिंशास्त्रादौ संक्षेपतः उक्त्वा मध्ये प्रसारितां तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इह उपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान् न हन्ति न निवध्यते, इति । एवं च सति देहभृत्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृताशेषकर्मसन्यासोपपत्तेः संन्यासिनाम् अनिष्टादित्रिविधं कर्मणः फलं न भवति इति उपपन्नं तद्विपर्ययाच्च इतरेषां भवति इत्येतच्च अपरिहार्यम् इति एषः गीतांशास्त्रार्थः उपसंहृतः । स एषः सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्यः इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितः अस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥

अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकम् उच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
कारणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ज्ञायते अनेन इति सर्वाविषयम् अविशेषेण उच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यम् तदपि सामान्येनैव सर्वम् उच्यते । तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणः अविद्याकाल्पितः भोक्ता । इति एतत् त्रयम् अविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनाम् हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादि

प्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् । ततः पञ्चभिः अधिष्ठानादिभिः आरब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते इत्येतत् उच्यते—करणं क्रियते अनेन इति बाह्यं श्रोत्रादि, अन्तःस्थं बुद्ध्यादि, कर्म इप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानम् कर्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षणः इति त्रिविधः त्रिप्रकारःकर्मसंग्रहः, संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्मएषु हि त्रिषु समवैति, तेन अयं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वम् उच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन एकं भावं वस्तु—भावशब्दः वस्तु वाची एकम् आत्मवस्तु इत्यर्थः अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा कूटस्थम् इत्यर्थः ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन तं च भावम् अविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तत आत्मवस्तुव्योमवत् निरन्तरमित्यर्थः तत् ज्ञानम् साक्षात् सम्यग्दर्शनम् अद्वैतात्मविषयं सात्त्विकं विद्धि इति ॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च इति न साक्षात् संसारोच्छित्तये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानम्न विद्धि राजसम् ॥२१॥

पृथक्त्वेन तु भेदन प्रतिशरीरम् अन्यत्वेन यत् ज्ञानम् नानाभावान् भिन्नान् आत्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान् इत्यर्थः वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानम् सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः तत् ज्ञानम् विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यत् ज्ञानम् कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन् कार्ये देहे वहिर्वा प्रतिमादौ सक्तम् 'एतावानेव आत्मा ईश्वरोवा न अतः परम् अस्ति इति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीवः, इश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रम् इत्येवम् एकस्मिन् कार्ये सक्तम् अहैतुकम् हेतुवर्जितं निर्युक्तिकम् अतत्त्वार्थवत् अयथाभूतार्थवत् यथाभूतः अर्थः तत्वार्थः सः

अस्य ज्ञेयभूतः अस्तीति तत्त्वार्थवत् न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वार्थवत् अहैतुकत्वादेव अल्पं च अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाद्वा । तत् तामसम् उदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनाम् अविवेकिनाम् ईदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥

अथ इदानीं कर्मणः त्रैविध्यम् उच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितम् आसक्तिवर्जितम् अरागद्वेषतःकृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतम् तद्विपरीतम् अरागद्वेषतः कृतम् अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णः तद्विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्, तत् सात्त्विकम् उच्यते ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुना इत्यर्थः, कर्म साहंकारेण इति न तत्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि? लौकिकश्रोत्रियनिरहंकारापेक्षया योहि परमार्थनिरहंकारः आत्मवित् न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायाः

सकर्तृत्वप्राप्तिः अस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणः अनात्मवित् साहंकारः कर्ता, किमुतराजसतामसयोः, लोके अनात्मविदपि- श्रोत्रियो निरहंकारः उच्यते ' निरहंकारः अयं ब्राह्मणः इति तस्मात् तदपेक्षयैव ' साहंकारेण वा ' इति उक्तम् । पुनः शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते वहुलायासं कर्त्रा महता आयासेन निर्वर्त्यते तत् कर्म राजसम् उदाहृतम् ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धं पश्चाद्भावि यत् वस्तु सः अनुबन्धः उच्यते तं च अनुबन्धम्, क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयो वा स्यात् तं क्षयम् हिंसां प्राणिबाधां च, अनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारम् 'शक्नोमि इदं कर्म समापयितुम् इत्येवम् आत्मसामर्थ्यम् इत्येतानि अनुबन्धादीनि अनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहात् अविवेकतः आरभ्यते कर्म यत् तत् तामसं तमोनिवृ- त्तम् उच्यते ॥

इदानीं कर्तृभेदः उच्यते

मुक्तसङ्गोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

मुक्तसङ्गः मुक्तः परित्यक्तः सङ्गः येन सः मुक्तसङ्गः अनहंवादी न अहं वदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः धारणम् उत्साहः उद्यमः ताभ्यां समन्वितः, संयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ असिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणेनप्रयुक्तः न फलरागादिना यः सः निर्विकारः उच्यते एवंभूतः कर्ता यः सः सात्विकः उच्यते ॥

यत्तदग्रेविषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् तत्सुखम् अग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यान–समाध्यारम्भेअत्यन्तायासपूर्वकत्वात् विषमिव दुःखात्मकं भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखम् अमृतोपमम् तत्सुखं-सात्विकं प्रोक्तं विद्वाद्भिः आत्मनः बुद्धिः आत्मबुद्धिः आत्मबुद्धेः प्रसादः नैर्मल्यं सलिलस्य इव स्वच्छता ततः जातम् आत्म बुद्धिप्रसाजम् । आत्मविषया बा आत्मावलम्बना वा बुद्धिः आत्मबुद्धिः तत्प्रसादप्रकर्षाद्वाजातमित्येतत् तस्मात् सात्विकम् तत् ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ २८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात् जायते यत्सुखं तत्सुखम् अग्रे प्रथमक्षणे अमृतोपमम् अमृतसमम् परिणामे विषमिव बलवीर्य्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत् अग्रे च अनुवन्धे च अवसानोत्तरकाले च सुखं मोहनं मोहकरम् आत्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थम् तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तत् अस्ति तत नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा अप्राणि । दिवि देवेषु वा पुनः सत्वम् प्रकृतिजैः प्रकृतितः जातैः एभिः त्रिभिः गुणैः सत्वादिभिः मुक्तं परित्यक्तं यत् स्यात न तत अस्ति इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतः यस्मात् प्रवृत्तिः उत्पत्तिः चेष्टा वा यस्मात् अन्तर्यामिणः ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण सर्वम् इदं ततं जगत् व्याप्तम् स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तम् ईश्वरम् अभ्यर्च्य पूजयित्वा आराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवः मनुष्यः ॥

यतः एवं अतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषम् ॥४७ ॥

श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वोधर्मः स्वधर्मः विगुणोपि इति अपि शब्दो द्रष्टव्यः परधर्मात् स्वभावनियतं स्वभावेन नियतम् यदुक्तं स्वभावजम् इति तदेवोक्तं स्वभावनियतम् इति यथा विषजातस्य कृमेः विषं न दोषकरम् तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् न आप्नोति किल्विषं पापम् ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणोविषजः इव कृमिः किल्विषं न आप्नोति इति उक्तम् परधर्मश्च भयावहः इति अनात्मज्ञश्चं

नहि कश्चित् क्षणमपि अकर्मकृत् तिष्ठति अतः ।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सहजन्मनैव उत्पन्नम् किंतत् कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात न त्यजेत् सर्वारम्भाः आरम्यन्त इति आरम्भाः सर्वकर्माणि इत्येतत् प्रकरणात् ये केचित आरम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात त्रिगुणात्मकत्वम् अत्रहेतुः त्रिगुणात्मकत्वात दोषेण धूमेन सहजेन अग्निरिव आवृताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैवमुच्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यते अशेषतः त्यक्तुम् अज्ञेन कर्म यतः तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः ॥

किम् अशेषतः त्यक्तुं अशक्यं कर्म इति न त्यजेत् । किं वा सहजस्य कर्मणः त्यागे दोषो भवतीति । किंचातः । यदि तावत् अशेषतः त्यक्तुं अशक्यम् इति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तर्हि अशेषतः त्यागे गुण एव स्यादितासिद्धं-भवति सत्यमेवम् । अशेषतः त्याग एव न उपपद्यते इति चेत किंनित्यप्रचलितात्मकः पुरुषः यथा सांख्यानाम् गुणाः किं वा क्रियैवकारकम् यथा बौद्धानां स्कन्धा

क्षणप्रध्वंसिनः उभयथापि कर्मणः अशेषतः त्यागः न संभवति अथ तृतीयोपि पक्षः—यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं तदेव तत्र एवं सति शक्यं कर्म अशेषतः त्यक्तुम्। अयं तु अस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषः—न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापिक्रियैव कारकम् किंतर्हि व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्य माना क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति। शुद्धं तत् द्रव्यं शक्तिमत् अवतिष्ठते इति एवं आहुः काणादाः। तदेव च कार-कम् इति अस्मिन्पक्षे कोदोषः इति अयमेवतु दोषः—यतस्तु अभागवतं मतम् इदम् कथं ज्ञायते यतःआह भगवान् "नासतो विद्यतेभावः" इत्यादि, काणादानां हि असतः भावः, सतश्च अभावः। इति इदं मतम् अभागवतम्। अभागवतमपि न्याय वच्चेत् कोदोषः इति चेत उच्यते—दोषवत्तु इदम् सर्वप्रमाणविरोधात कथम् यदि तावत् द्व्यणुकादिद्रव्यं प्राक्उत्पत्तेः अत्यन्तमेव असत् उत्पन्नं च स्थितं कंचित् कालं पुनः अत्यन्तमेव असत्वम् आपद्यते, तथा च सति असदेव सत् जायते, सदेव असत्वम् आपद्यते अभावः भावो भवति, भावश्च अभावो भवति, तत्र अभावः जायमानः प्राक् उत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्य समवायिनिमिताख्यं कारणं अपेक्ष्य जायते इति, न च एव मभावः उत्पद्यते, कारणं च अपेक्षते इति शक्यं वक्तुम्, असतां शशविषाणादीनाम् अदर्शनात् भावात्मकाश्चेत् घटादयः उत्पद्य

मानाः किंचित् अभिव्यक्तिमात्रे कारणम् अपेक्ष्य उत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम् किंच असतश्च सतश्च सद्भावे असद्भावे न क्वचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात सत् सदेव असत असदेव इति निश्चयानुपपत्तेः ॥

किं च, उत्पद्यते इति द्व्यणुकादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्ता संबन्धम् प्राहुः, प्राक् उत्पत्तेश्च असत् पश्चात कारणव्यापारम्, अपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते । संबद्धं सत कारणसमवेतम् सत् भवति तत्र वक्तव्यम् कथम् असतः स्वंकारणं भवेत् संबन्धो वा केन चित् स्यात् ? न हि वन्ध्यापुत्रस्य स्वं कारणं संबन्धो वा केन चित् प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ॥

ननु नैवंवैशेषिकैःअभावस्य संबन्धः कल्प्यते। द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणसमवायलक्षणः संबन्धः सतामेव उच्यते इति । न संबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात । न हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनाम् अस्तित्वम् इष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिम् इच्छन्ति ततश्च असत एव संबन्धः पारिशेष्यात इष्टो भवति ॥

ननु असतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धः न विरुद्धः ।

न वन्ध्यापुत्रादीनाम् अदर्शनात् घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारण-संबन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेः, अभावस्य तुल्यत्वेऽपि इति विशेषः अभावस्य वक्तव्यः। एकस्य अभावः द्वयोः अभावः सर्वस्य अभावः, प्रागभावः प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावः इति लक्षणतो न केनचित् विशेषो दर्शयितुं शक्यः। असति च विशेषे घटस्य प्रागभावः एवकुलालादिभिः घटभावम् आपद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन, संबद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावः अभावत्वे सत्यपि इति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचित् व्यवहारयोग्यत्वम् प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वम् इत्येतत् असमञ्जसम्; अभावत्वाविशेषात् अत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ॥

ननु नैव अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः उच्यते। भावस्यैव तर्हि भावापत्तिः यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः, एतदपि अभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम्। सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽपि अपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते। अभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽपि अभिव्यक्तितिरोभावयोः विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः। एतेन कारणस्यैव संस्थानम् उत्पत्त्यादि इत्येतदपि प्रत्युक्तम् ॥

पारिशेष्यात सत् एकमेववस्तु अविद्यया उत्पत्तिविनाशादिधर्मैः अनेकधा नटवत विकल्प्यते इति। इदं भागवतं मतम् उक्तम् 'नासतो विद्यते भावः, इत्यस्मिन् श्लोके सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात् व्यभिचाराच्च इतरेषामिति ॥

कथं तर्हि आत्मनः अविक्रियत्वे अशेषतः कर्मणः त्यागः न उपपद्यते इति ? यदि वस्तुभूताः गुणाः यदि वा अविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः, कर्म तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपितमेव इति अविद्वान् न हि कश्चित क्षणमपि अशेषतः त्यक्तुं शक्नोति इति उक्तम्। विद्वांस्तु पुनः विद्यया अविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येव अशेषतः कर्मपरित्यक्तुम्, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः। न हि तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमेऽपि शेषः अवतिष्ठते। एवं च सति इदं वचनम् उपपन्नम् 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादि, स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्यसिद्धिं विन्दति मानवः' इति च ॥

या कर्मजा सिद्धिः उक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूतानैष्कर्म्यसिद्धिः ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोकः आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिः असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य सः असक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितः वशीकृतः आत्मा अन्तः करणं यस्य सः जितात्मा विगतस्पृहः विगतास्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृहः यः एवंभूतः आत्मज्ञः सः नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात सः निष्कर्मा तस्य भावः नैष्कर्म्यम्, नैष्कर्म्यं च तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्मत्वस्य वा निष्क्रियात्मरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः निष्पत्तिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासन सम्यग्दर्शनेन त त्पूर्वकेण वा सर्वकर्म संन्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति तथा च उक्तम्—सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते, इति ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिः येन क्रमेण भवति तत् वक्ष्यामिति आह—–

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिंप्राप्तः स्वकर्मणा ईश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणांसिद्धिंप्राप्तः—सिद्धिंप्राप्त इति तदनुवादः उत्तरार्थः । किंतत् उत्तरम् यदर्थः अनुवादः इति उच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानम् आप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनात् निबोध त्वं निश्चयेन अवधारय इत्येतत् । किं विस्तरेण ? न इति आह—समासेनैव कौन्तेय संक्षेपणैव हे कौन्तेय यथाब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिः, ताम् इदंतया दर्शयितुम् आह—निष्ठा ज्ञानस्य या परा, इति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिः इत्येतत । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य यापरां । कीदृशी सा यादृशम् आत्मज्ञानम् । कीदृक् तत ? यादृशः आत्मा । कीदृशः सः ? यादृशो भगवता उक्तः उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानम् । न ज्ञानविषयः नापि आकारवान् आत्मा इष्यते क्वचित् । न आदित्यवर्णम् 'भारूपः, 'स्वयम् ज्योतिः, इति आकारवत्त्वम् आत्मनः श्रूयते । नः तमोरूपत्व प्रतिषेधार्थत्वात् तेषां वाक्यानाम्— द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे

आत्मनः तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्य वर्णम्' इत्यादीनि वाक्यानि। 'अरूपम्' इति च विशेषतः रूपप्रतिषेधात्। अविषयत्वाच्च–'न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् अशब्दमस्पर्शम्, इत्यादेः। तस्मात्आत्माकारं ज्ञानम् इति अनुपपन्नम् ॥

कथं तर्हि आत्मनः ज्ञानम्? सव हि यद्विषयं यत् ज्ञानम्, तत् तदाकारं भवति। निराकारश्च आत्मा इत्युक्तम्। ज्ञानात्मनोश्च उभयोः निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा इति? न; अत्यन्तनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेः आत्मनः। बुद्धेश्च आत्मवत् नैर्मल्याद्युपपत्तेः आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तेः बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानि इन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः। अतः लौकिकैः देहमात्र एव आत्मदृष्टिः क्रियते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः' इत्याहुः। तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः। ततोऽपि आन्तरम् अव्यक्तम् अव्याकृताख्यम् अविद्यावस्थम् आत्मत्वेन प्रतिपन्नाःकेचित् सर्वत्र बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्तिकारणम् इत्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम्। किं तर्हि? नामरू-

पाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या आत्मचैतन्यविज्ञानं कार्यम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैः अविशिष्टतया दृश्यमानत्वात इति। अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन। तस्मात् अविद्याध्यारोपितानिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यम् नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्। अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनाम् अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयम् आसन्नतरम् आत्मभूतमपि अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयम् अतिदूरम् अन्यदिवच प्रतिभाति अविवेकिनाम्। वाह्याकारानिवृत्तबुद्धीनान्तुलब्धगुर्वात्मप्रसादानां न अतःपरंसुखम् सुप्रसिद्धंसुविज्ञेयं स्वासन्नतरम् अस्ति। तथाचोक्तम्—'प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्, इत्यादि॥

केचित्तु पण्डितंमन्याः निराकारत्वात आत्मवस्तु न उपैति बुद्धिः। अतः दुःसाध्यासम्यग्ज्ञाननिष्ठा' इत्याहुः। सत्यम् एवं गुरुसंप्रदायरहितानाम् अश्रुतवेदान्तानाम् अत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अकृतश्रमाणाम्। तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुःसंपादा, आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धेः यथा 'च एतत् एवमेव, न अन्यथा' इति अवोचाम उक्तं च

भगवता 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः 'इति। तस्मात् वाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव आत्मस्वरूपावलम्बन-कारणम्। न हि आत्मा नाम कस्यचित कदाचित् अप्रसिद्धः प्राप्यः हेयः उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन् आत्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन्। न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम्। न च सुखार्थं सुखम् दुःखार्थं दुःखम्। आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य। तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽपि आत्मनः अन्तरतमत्वात तदवगतिंप्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा; इति आत्मज्ञाननिष्ठा-विवेकिनां सुप्रसिद्धा इति सिद्धम्॥

येषामपि निराकारं ज्ञानम् अप्रत्यक्षम् तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानम् अत्यन्तप्रसिद्धम् सुखादिवदेव इति अभ्युपगन्तव्यम्। जिज्ञासानुपपत्तेश्च—अप्रसिद्धंचेत् ज्ञानम् ज्ञेयवत्जिज्ञास्येत। यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुम् इच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यम् आप्तुम् इच्छेत्। न एतत् अस्ति। अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानम् ज्ञातापि अतएव प्रसिद्धः इति। तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किं तु अनात्मनि आत्मबुद्धिनिवृत्तावेव। तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या॥

किं च

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अहंकारम् अहंकरणम् अहंकारः देहादिषु तम् बलं सामर्थ्यं कामरागसंयुक्तम्—न इतरत्शरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तत्त्यागस्य अशक्यत्वात्—दर्पं दर्पोनाम हर्षानन्तरभावीधर्मातिक्रमहेतुः, हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममातिक्रामति इति स्मरणात् तं च, कामम् इच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहम् इन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा वाह्यः परिग्रहः प्राप्तः तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देह जीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावः निर्ममः अत एव शान्तः उपरतः 'यः संहृतहर्षायासः यतिः ज्ञाननिष्ठःब्रह्मभूयाय ब्रह्म भवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥

किं तत् इति, आह—

मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि सत्यंते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मनाःभव मच्चितः भव । मद्भक्तः भव मद्भजनो भवं ।

मद्याजी मद्यजनशीलोभव । मां नमस्कुरू नमस्कारम् अपि मामैवकुरू । तत्र एवं वर्तमानःवासुदेवे एव समर्पितसाध्यसाधन प्रयोजनः मामेव एष्यसि आगमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रातिज्ञां करोमि एतस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, यतः प्रियः असि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वाभगवद्भक्तेः अवश्यं भावित्रिमोक्षफलम् अवधार्य भगवच्छरणैकपरायणः भवेत् इति वाक्यार्थः ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यम् ईश्वरशरणताम् उपसंहृत्य अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसार विहितं वक्तव्यमिति आह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान्—धर्मशब्देन अत्र अधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात 'नाविरतो दुश्चरितात' 'त्यज धर्ममधर्मंच' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः—सर्व धर्मान् परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणि इत्येतत मामएकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थितम् ईश्वरम् अच्युतं गर्भजन्मजरामरणवार्जितम् 'अहंमेव 'इत्येवं' शरणं व्रज' न मत्तः अन्यत अस्ति इति अव

धारय इत्यर्थः अहं त्वा त्वाम् एवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्व धर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन उक्तंच, नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता, इति। अतः मा शुचः शोकं माकार्षीः इत्यर्थः ॥

अस्मिन् गीताशास्त्रे परमनिःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानम्, कर्म वा आहोस्वित् उभयम्? इति। कुतः संशयः? 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' 'ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानात् निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति। 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरुकर्मैव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति। एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यत्वोपदेशात् समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यात् इति भवेत संशयः कस्यचित्। किं पुनरत्र मीमांसाफलम्? ननु एतदेव—एषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणम् अतः विस्तीर्णतरं मीमांस्यम् एतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वम् भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायित्वात्। क्रियाकारकफलभेदबुद्धिः अविद्यया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता—'मम कर्म' अहं कर्तामुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामि' इति इयम् अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता। अस्या अविद्यायाः निवर्तकम् 'अयमहमस्मि केवलोऽकर्ता

अक्रियोफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवंरूपम् आत्म-विषयंज्ञानम् उत्पद्यमानम्, कर्मप्रवृत्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः निवर्तकत्वात् । तु-शब्दः पक्षव्यावृत्यर्थः– न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिः इति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते । केवलं ज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि ? न अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तक-प्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलम्; तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च च्छिदिक्रियाग्नि-मन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादि-फलात् अन्यफले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिः यथा, तथा दृष्टार्थायां ज्ञाननिष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्य आत्मकैवल्यफलात् कर्मान्तरे प्रवृत्तिः अनुपपन्ना इति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता उपपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यात् इति चेत् न कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतःसंप्लुतोदकफले कूपतटाकादिक्रियाफला-र्थित्वाभाववत् फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायाम्

अर्थित्वानुपपत्तिः। न हि राज्यप्राप्तिफल कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारः उपपद्यत तद्विषयं वा अर्थित्वम्। तस्मात् न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः। नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् न हि तमः तमसः निवर्तकम् अतः केवलमेव ज्ञानंनिःश्रेयससाधनम् इति। न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यत् तावत् केवलाज्ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इत्येतत् तत् असत् यतः नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानाम् अकरणे प्रत्यवायः नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् ननु एवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इति अनिर्मोक्ष एव नैष दोषः नित्यत्वात् मोक्षस्य नित्यानां कर्मणाम् अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्तिः प्रतिषिद्धस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्तिः, काम्यानां च वर्जनात् इष्टशरीरानुपपत्तिः वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतिते अस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात आत्मनः रागादीनांच अकरणे स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमिति अयत्नसिद्धं कैवल्यम् इति। अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्षयाभावः इति चेत् न, नित्यकर्मानुष्ठानायास दुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तवत्। पूर्वोपात्त-

दुरितक्षयार्थंनित्यंकर्म । आरब्धानां च कर्मणाम् उपभोगेनैव क्षीणत्वात अपूर्वाणां च कर्मणाम् अनारम्भे अयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय' इति विद्याया अन्यः पन्थाः मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेः चर्मवदाकाशवेष्टनासंभववत् अविदुषः मोक्षासंभवश्रुतेः ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति इति च पुराणस्मृतेः अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानाम् अनारब्धफलानां संभवः । तथा पुण्यानाम् अनारब्धफलानां स्यात्संभवः तेषां च देहान्तरम् अकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानाम् अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यफलत्वश्रुतेः 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः' इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ॥

येतु आहुः–नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत फलम् अस्ति अश्रुतत्वात जीवनादिनिमित्ते च विधानात इति । न अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासंभवात् दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् न हि मरणकाले फल-

दानायअनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलम् अन्यकर्मारब्धे जन्मानि उपभुज्यते इति उपपत्तिः। अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय अग्नि-होत्रादिकर्मारब्धे जन्मानि नरकफलोपभोगानुपपत्तिः नस्यात्। तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च-अनेकेषु हि दुरितेषु संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्र-फलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिवाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुम् नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति। अप्रकृतं च इदम् उच्यते-नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलं इति। कथम्? अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यत इति प्रकृतं। तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखम् आहभवान् न अप्रसूतफलस्येति। अथ सर्वमेव पूर्व कृतं दुरितं प्रसूतफलमेव इति मन्यते भवान् ततः नित्यकर्मानुष्ठाना-यासदुःखमेव फलम् इति विशेषणम् अयुक्तं नित्यकर्मविध्यान-र्थक्यप्रसङ्गश्च उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः। किं च श्रुतस्य नित्यस्य कर्मणःदुःखंचेत् फलम् नित्यकर्मानुष्ठा-नायासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत तत् अन्यस्य इति कल्पना नुपपत्तिः। जीवनादिनिमित्ते च विधानात् नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः यास्मिन् पापकर्मणि

निमित्ते यत्विहितं प्रायश्चित्तम् नतु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलम् जीवनादि-निमित्तेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं प्रसज्येत, नित्यप्रायश्चित्तयोः नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किं च अन्यत्—नित्यस्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादेः अनुष्ठानायास-दुःखस्य तुल्यत्वात नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्यं फलम् न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखम् इति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलम् प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रयणात तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलम् इति अर्थापत्तिकल्पना च अनुपपन्ना एवं विधानान्यथानुपपत्तेः अनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वा-नुमानाच्च नित्यानां विरोधाच्च विरुद्धं च इदम् उच्यते—नित्य-कर्मणा अनुष्ठीयमानेन अन्यस्यकर्मणः फलं भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने स एव उपभोगः नित्यस्य कर्मणः फलम् इति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धम् उच्यते । किं च काम्याग्निहोत्रादौ अनुष्ठीयमाने नित्यमपि अग्निहोत्रादितन्त्रे-णैव अनुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलम् उपक्षीणं स्यात् तत्तन्त्रत्वात् अथ काम्याग्निहोत्रादिफलम् अन्य-देव स्वर्गादितदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत न च तदस्ति

दृष्टविरोधात् न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखम् भिन्नं दृश्यते। किं च अन्यत्–अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलम् न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलं भवेत । तदा स्वर्गादिष्वपि अदृष्टफलाशासनेन उद्यमो न स्यात्–अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण उपक्षयः नित्यानाम् स्वर्गादिमहाफलत्वं काम्यानाम् अङ्गेति कर्तव्यताद्याधिक्ये तु असति फलकामित्वमात्रेणेति । तस्माच्च न नित्यानां कर्मणाम् अदृष्टफलाभावः कदाचिदपि उपपद्यते । अतश्च अविद्यापूर्वकस्य कर्मणः विद्यैव शुभस्य अशुभस्य वा क्षयकारणम् अशेषतः न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथा च उपपादितम विद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञान निष्ठा–' उभौ तौ न विजानीतः ' ' वेदाविनाशिनं नित्यम् ' ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् तत्त्ववित्तु महाबाहो' 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते, 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते' 'नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' अर्थात् अज्ञः करोमि इति आरुरुक्षोः कर्मकारणम् आरूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् उदाराः त्रयोऽपि अज्ञाः ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्, 'अज्ञाः कर्मिणः गतागतं

कामकामाः लभन्ते' अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः यथोक्तम् आत्मानम् आकाशकल्पम् उपासते। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते अर्थात न कर्मिणः अज्ञाः उपयान्ति भगवत्कर्म-कारिणः ये युक्ततमाअपि कर्मिणः अज्ञाः ते उत्तरोत्तरहीनफल त्यागावसानसाधनाः अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु अद्वेष्टा सर्व-भूतानाम् इति आध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधनाः क्षेत्राध्याया-द्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च। अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकसर्वकर्म-संन्यासिनां आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम् अनिष्टादिकर्मफलंत्रयं परमहंसपरि-व्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येव अन्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनाम् इत्येषः गीता-शास्त्रोक्तकर्तव्यार्थस्य विभागः॥

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणः असिद्धमिति चेत, नः ब्रह्महत्यादिवत। यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथापि अवि-द्यावत एव भवति। यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादि-लक्षणं कर्म अनर्थकारणम् अविद्याकामादिदोषवतःभवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति। देहव्यति-रिक्तात्मनि अज्ञाते प्रवृत्तिः नित्यादिकर्मसु अनुपपन्ना इति चेत, नः चलनात्मकस्य कर्मणः अनात्मकर्तृकस्य 'अहंकरोमि' इति

प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणः, 'न मिथ्या इति चेत न तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः आत्मीये देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणःयथा आत्मीये पुत्रे 'आत्मावैपुत्रनामासि' इति लोके च 'मम प्राण एव अयंगौः' इति तद्वत् नैवायं मिथ्याप्रत्ययः।' मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोः अगृह्यमाणविशेषयोः । नगौण-प्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थता अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात लुप्तोपमाशब्देन यथा 'सिंहो देवदत्तः' 'अग्निर्माणवकः' इति सिंहइव अग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यम् अग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित् साध्यते मिथ्याप्रत्ययकार्यं तु अनर्थमनुभवति इति । गौणप्रत्यय विषयं जानाति नैषसिंहः देवदत्तः, तथा 'नायमग्निर्माणवकः इति । तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म न मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण आत्मना कृतं स्यात न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यंकिंचित् क्रियते स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात् स्तूयमानौ च जानीतः 'न अहं सिंहः, 'न अहम् अग्निः' इति न हि 'सिंहस्य कर्म मम अग्नेश्च' इति । तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात न पुनः 'अहं कर्ता मम कर्म, इति । यच्च आहुः आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः

कर्महेतुभिरात्मा कर्म करोति इति न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कार पूर्वकाः हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः। यथा अस्मिन् जन्मनि देहादि संघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथा अतीते अतीततरेऽपि जन्मनि इति अनादिरविद्याकृतः संसारः अतीतोऽनागतश्च अनुमेयः। ततश्च सर्वकर्मसंन्याससहितज्ञान निष्ठया आत्यन्तिकः संसारोपरमः इतिसिद्धम् अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहादि संघाते आत्माभिमानः अविद्यात्मकः न हि लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहम्, मत्तश्चान्येगवादयः, इति जानन् तान् 'अहम्' इति मन्यते कश्चित् अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत अविवेकतः देहादिसंघाते कुर्यात् 'अहम्' इति प्रत्ययम् न विवेकतः जानन् यस्तु 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति पुत्रे अहंप्रत्ययः सतु जन्यजनकसंबन्धनिमित्तःगौणः। गौणेन च आत्मनाभोजनादिवत् परमार्थकार्यंन शक्यते कर्तुम् गौणसिंहाभिभ्यां मुख्यसिंहामिकार्यवत्॥

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रियात्मभिः क्रियते एव इति चेत न अविद्याकृतात्मत्वात्तेषाम् न च गौणाः आत्मानः देहेन्द्रियादयः किं तर्हि? मिथ्याप्रत्ययेनैव अनात्मानः सन्तः आत्मत्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात तदभावेच अभावात।

अविवेकिनां हि अज्ञानकाले बालानांदृश्यते दीर्घोऽहम्' 'गौरो ऽहम्' इति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः नतु विवेकिनाम् 'अन्योहं देहादिसंघातात' इति जानतां तत्काले देहादिसंघाते अहं प्रत्ययः भवति । तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृत एव न गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोः अग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्द प्रयोगो वा स्यात् न अगृह्यमाणविशेषसामान्ययोः । यत्तु उक्तम् 'श्रुतिप्रामाण्यात्' इति तत न तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेअग्निहोत्रादिसाध्य साधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यम् न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थ विषयत्वात् प्रामाण्यस्य । तस्मात् न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य अहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वा इति ब्रुवत प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति तथापि अर्थान्तरं श्रुतेः विवक्षितं कल्प्यम् प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः, न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धम् वा । कर्मणःमिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात कर्तुरभावे श्रुतेर प्रामाण्यमिति चेत, न ब्रह्मविद्यायामर्थवत्वोपपत्तेः ॥

कर्मविधिश्रुतिवत ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरपि अप्रामाण्यप्रसङ्ग

इति चेत न वाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्या आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यते तथा आत्मन्येव आत्मावगतिः न कदाचित केनचित कथंचिदपि बोधितुं शक्या, फलाव्यतिरेकादवगतेः यथा अग्निः उष्णः प्रकाशश्च इति । न च एवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यम् पूर्वपूर्व-प्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेऽपिउपास्यउपेयसत्यतया।सत्यत्वमेव स्यात यथा अर्थवादानां विधिशेषाणाम् लोकेऽपि वालोन्मत्ता-दीनां पयआदौ पाययितव्ये चूड़ावर्धनादिवचनम् प्रकारान्त-रस्थानां च साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धम् प्रागात्मज्ञानात् देहा-भिमाननिमित्तप्रत्यक्षादि प्रामाण्यवत् । यत्तुमन्यसे—स्वयमव्या-प्रियमाणोऽपि आत्मा सन्निधिमात्रेण करोति तदेवमुख्यं कर्तृत्वमात्मनः यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति तथा सेनापतिः वाचैव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य तथा देहादीनां कर्म आत्मकृतं स्यात फलस्य आत्मगामित्वात् यथा वा भ्रामकस्यलोह-भ्रामयितृत्वात् अव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वम् तथा च आत्मनः इति । तत असत् अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात कारकमनेक-

प्रकारमितिचेत् न राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां च योधयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् तथा जयपराजय-फलोपभोगे यजमानस्यापि प्रधानत्यागे दक्षिणादाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् तस्मात् अव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः सः गौणः इति अवगम्यते यदिमुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राज-यजमानप्रभृतीनाम् तदा सान्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन न तथा राजयजमाना दीनां स्वव्यापारोनोपलभ्यते तस्मात् संनिधिमात्रेण कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंवन्धोऽपि गौण एव स्यात् न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मात् असदेव एतत गीयते देहादीनां व्यापारेण अव्यापृतः आत्मा कर्ताभोक्ता च स्यात इति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वम् उपपद्यते यथा स्वप्ने मायायां च एवम् न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमा-ध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थः उपलभ्यते । तस्मात् भ्रान्ति-प्रत्ययनिमित्तः एव अयं संसारभ्रमः न तु परमार्थः इति सम्यग्दर्शनात अत्यन्तएवोपरम इति सिद्धम् ॥

इति सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्म विरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे श्रीमद्भगवद्गीतार्थ विवेचना प्रकरणम् समाप्तम् ।

अथ सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं. देवदत्त शर्मविरचिते

वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे सिद्धान्त पादे

* [illegible]गीतोपक्रमोपसंहारौ *

भाष्योक्तौ दर्श्येते

नारायणः परोऽव्यक्तादंडमव्यक्तसंभवम् ॥
अंडस्यांतस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥१॥

स भगवान् सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादी नग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्ति लक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्चसनकसनंदनादीनुत्पाद्य निवृत्तिधर्मज्ञानवैराग्यलक्षणं-ग्राहयामास द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्रैको जगतः स्थितिकारणं प्राणीनांसाक्षादभ्युदयनिःश्रेय सहेतुर्यः सधर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्चश्रेयोऽर्थिभिर-नुष्ठीयमानो दीर्घेणकालेनानुष्ठातॄणांकामोद्भवाद्धीयमानविवेक विज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे नवर्धमानेचाधर्मेजगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्तानारायणाख्योविष्णुर्भौमस्य

ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेनकृष्णः किल सम्बभूव ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिकोधर्मः—तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम्। स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासंपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपिसन् स्वमायया देहवानिवजात इव लोकानुग्रहंकुर्वन् लक्ष्यते— स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश ॥

गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबंध ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदार्थवाक्यार्थ न्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थ निर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि। तस्यास्य गीता शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनपरं निश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् तच्चसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञान निष्ठारूपाद्धर्माद्भवति तथेममेवगीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्

स हि धर्मः स पर्य्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदनम् इत्यनुगीतासु। किंचान्य दर्पितत्रैवोक्तम्-नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी ॥ यः स्यादेकासनेलीनस्तूष्णीं किंचिदचिंतयन् ॥

संन्यासलक्षणं इ ? च इहापि चांते उक्तमर्जुनाय। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं श ? व्रज इति ॥

-अभ्युदयार्थोऽपियः प्रवृत्तिलक्षणोधर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य-विहितः-स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपिसन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानु-ष्ठीयमानः सत्वशुद्धयेभवति फलाभिसंधिवर्जितः शुद्धसत्वस्यच ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा चेममर्थमभिसंधाय वक्ष्यति ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि यतचित्ता जितेन्द्रियाः ॥ योगिनः कर्मकुर्वन्ति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मम् निःश्रेसप्रयोजनं परमार्थतत्वंच वासुदे-वाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतम् विशेषतोऽभिव्यञ्जयत विशिष्ट प्रयोजनसंबंधाभिधेयवद्गीताशास्त्रम्। यतस्तदर्थविज्ञानेन समस्त पुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियतमया।

इति वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे सिद्धान्तपादे भगवद्गीतोपक्रमोपसंहारो भाष्योक्तौ दर्शितौ